
Printed by
Sree Laxminarayan Press, Benares

ॐ श्री. ॐ

अमरकोशप्रथमकाण्डश्लोकसंख्या।

पृष्ठाङ्का.	वर्गाङ्का.	वर्गनाम	श्लोकसंख्या
१—२३	१	स्वर्गवर्गे	७५
२३—२३	२	व्योमवर्गे	२॥
२३—३४	३	दिग्वर्गे	३५
३४—४३	४	कालवर्गे	३१
४३—४८	५	धीवर्गे	१७
४९—५६	६	शब्दादिवर्गे	२५॥
५६—६५	७	नाट्यवर्गे	३८
६६—६८	८	पातालभोगिवर्गे	११
६८—६९	९	नरकवर्गे	३॥
६९—८१	१०	वारिवर्गे	४५

सङ्कलने १० वर्गाः, श्लोकाः २८३॥

क्षेपकैः सह ३००

अमरकोशे द्वितीयकाण्डे

* श्लोकादिसंख्या *

पृष्ठाङ्का	वर्गाङ्का	वर्गनाम	श्लोका
८२—८७	१	भूमिवर्गे	१९

(२)

पृष्ठाङ्कः	वर्गाङ्काः	वर्गनाम	श्लोकाः
१७-१७	०	पुरवर्गे	००
१३-१५	३	शैलवर्गे	१०
१५-१३१	५	यनौपधिर्वर्गे	१७०
१३२-१४१	५	सिंहादिवर्गे	४३
१४२-१७५	६	मनुष्यवर्गे	१४०
१७६-१८९	७	प्राज्ञवर्गे	५८
१८९-२१८	८	क्षत्रियवर्गे	१२०
२१८-२४६	९	वैश्यवर्गे	१११
२४६-२५७	१०	शूद्रवर्गे	४८

एवं द्वितीयकाण्डे १० वर्गाः , श्लोकाः ७३९

तृतीयकाण्डे श्लोकादिसंख्या

पृष्ठाङ्काः	वर्गाङ्काः	वर्गनाम	श्लोकसंख्या
२५८-२८२	१	विशेष्यनिष्पे	११२॥
२८२-२९३	२	संकीर्णवर्गे	४२
२९३-३६१	३	नानार्थवर्गे	२६४
३६१-३६६	४	अव्ययवर्गे	२३
३६७-३८४	५	लिङ्गसंग्रहे	४७

एव सङ्कलतया पञ्चसु वर्गेषु .

सम्पूर्णश्लोकसंख्या

मङ्गुलीतशब्दसंख्या

... ४८८॥

... १५२७॥

.... ११०२५

किञ्चिद्वाचिकम्—

अष्टाध्यायी जगन्माता अमरकोशो जगत्पिता ।

संस्कृत साहित्य में कोश का स्थान बहुत ऊँचा है, क्योंकि प्रत्येक वाक्य के प्रयोग में पहिले ही लिङ्ग और अर्थ का ज्ञान आवश्यक होता है। अतः विद्वानों और संस्कृत प्रेमियों के लिए कोश-ज्ञान सर्व प्रथम आवश्यक है ।

कोशों में—‘अमरकोश का बहुत प्रचार है, कारण थोड़े में ही पर्याय--लिङ्ग और नानार्थ आदि का ज्ञान अमरकोश से बहुत सरलता से हो जाता है । इसी लिए अक्षरोच्चारण के योग्य होते ही ब्राह्मण बालकों को अमरकोश कण्ठ कराया जाने लगता है ।

इस प्रकार जगत्प्रसिद्ध सर्वोपयोगी अमरकोश का विशद सुन्दर सटीक और सस्ता संस्करण अभी तक नहीं था, इसलिए सरल और उपयोगी ‘अभिनवराजलक्ष्मी’ टीका सहित यह अमरकोश का गुटका संस्करण प्रस्तुत किया गया है । सन्दिग्ध स्थलों में भी आपको अब बड़ी २ टीकाओं के उलटने की जरूरत नहीं है, केवल इस संक्षिप्त टीका से ही आपका कार्य चल सकेगा ।

(२)

विशेषता—

इस टीका से—गवर्नी का प्रायः असली रूप और लिङ्ग ये सब स्पष्ट रूप से समझाये गये हैं—यह बात आप टीका देखकर ही जान सकेंगे ।

हमारा विश्वास है कि 'अभिनवराजलक्ष्मी' सहित अमरकोश का यह गुटका संस्करण छात्रों को तथा विद्वानों को बड़ा लाभप्रद होगा ।

संस्कृतसाहित्यसेवी मात्रको 'अमरकोश'
अवश्य कण्ठस्थ करना चाहिए ।

श्रीराजस्थानसंस्कृतकालेज,
मीरघाट, काशी ।
वैशाखपूर्णिमा १९९२

निवेदक—
श्रीगुरुप्रसादशास्त्री ।

स्वर्गीय-पं० रघुनन्दनशास्त्री, आयुर्वेदाचार्य ।

पण्डितराज-श्री १०८ स्नेहिरामजीशास्त्रिणः

ॐ श्रीः ॐ

अभिनवराजलक्ष्म्याऽलङ्कृतः—

अमरकोशः

—++—

प्रथमकाण्डम् ।

—०००—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥१॥

ॐ अभिनवराजलक्ष्मीः ॐ

वन्देऽनवद्यसद्वन्द्यविद्योद्योतितदिङ्मुखान् ॥

मरुमण्डलमार्त्तण्डस्नेहिरामाभिधान् गुरुन् ॥१॥

यस्येति । हे धीराः = विद्वांसः । 'कृतिकृष्टयमिरूपधीराः' इति नाम-
माला । अक्षयः = अनादिरनन्तः, सः = मनवान् शिवः, 'सेव्यताम्', 'भवद्भि'-
रिति शेषः, यस्य-अगाधस्य = अनवच्छिन्नमहिमातिशयस्य, [ज्ञानञ्च दया
च-ज्ञानदये, ज्ञानदययोः सिन्धुरिव सिन्धुः-तस्य-] ज्ञानदयासिन्धोः = ज्ञान-

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

सागरस्य, दयानिधेश्च, अनघा = मनोहरा, पवित्राश्च, क्षमाशान्त्यैश्वर्यादयो-
गुणाः सन्ति । कस्मै प्रयोजनाय सेव्यतामित्यत आह—धिये = कल्याणाय,
त्रिवर्गसुखाय, अमृताय = मोक्षाय च । यद्वा—हे अनघा । भवद्भिः स
धीरा. सेव्यताम् । धियं = ज्ञान राति = ददातीति धीरा = ज्ञानप्रदः, शिवः,
धिये = सकलसुखसम्पत्तये, अमृताय च = मोक्षाय च । यद्वा—‘यस्ये’ (यत्र
'इतो यणचो'त्यनेन कृतयणादेशस्य ईकारस्य प्रक्षेपः, (ई-क्षस्येति प्रक्षेपः)
अस्य = शिवस्य, ई = लक्ष्मीः, अनघा = पवित्रा गुणाश्च सन्ति, अन स
प्रसन्नो भगवान्निबो शुभभ्यं भोगमोक्षलक्ष्मीं कृपया दास्यतीति भावः ।
ज्ञायतेऽनेन ज्ञान = शास्त्र, दया = निरुपाधि परदुःखहानेच्छा, तयोः सागरस्ये-
वागाधस्य, यतः कारणिकात् सर्वा विधा प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः । कथम्भूत स-
अक्षयः = नित्यशुद्धयुद्धसच्चिदानन्दरूपः—इत्यर्थः—इति सङ्क्षेपः ॥ १ ॥

समाहृत्येति—अन्येषा = व्याडि-वाचस्पत्यादीनां, तन्त्राणि = नाम
लिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्ताश्च, समाहृत्य = संगृह्य, [नामानि च लिङ्गानि च-
नामलिङ्गानि, तानि अनुशिष्यन्ते—विविच्य बाध्यन्तेऽनेन—अस्मिन् वा, तत्—]
नामलिङ्गानुशासन, (अमरकोशः—) संक्षिप्तैः = स्वल्पशब्दैः, प्रतिसंस्कृतैः = यथा
योग्यं स्थापितैः—रचनाचातुरीमनोहरैः, वर्गे = प्रकरणे—युक्ता, अत एव—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः कचित् ॥३॥

सम्पूर्ण=साक्षोपाद् मया—अमरसिंहेन—उच्यते, 'बालानामुपकाराये'ति
शेष. ॥ २ ॥

प्रायश इति—अत्र—नामलिङ्गानुशासने—अमरकोशे—प्रायश =
बाहुल्येन, रूपभेदेन = टाप्-ङीप्-विसर्गानुस्वारादिविशेषैः—स्त्री पु-नपुंसक
ज्ञेयम्, कचिच्च तद्विशेषविधेः—स्त्रीपुनपुंसक—ज्ञेयमित्यर्थः ।

(१) तत्र रूपभेदेन यथा—'लक्ष्मी. पद्मालया पद्मा' 'पिनाकोऽजगव
धनुः' । विशेषणपदस्येन, सर्वनामपदस्येन वा रूपभेदेनापि कचिल्लिङ्गनिर्णयः
कार्यः, यथा—'तत्परो हनुः', अत्र 'तत्पर' इति विशेषणात् 'हनु'शब्दस्य
पुंस्त्वं निर्णीयते । एव—'कुतू कृते स्नेहपात्र सैवाल्पा कुतुप पुमा'नित्यत्र
'सा' इति सर्वनामलिङ्गदर्शनात्कुतूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गता । (२) रूपभेदामावेपि
निश्चितलिङ्गशब्दसाहचर्याल्लिङ्गनिर्णयो यथा—'अश्वयुगश्विनो' 'मानु करो
मरोचि. स्त्रीपुंसयो' 'वियद्विष्णुपदम्'—इति । अत्र—अश्विनी कर-विष्णुपद-
साहचर्यात्—अश्वयुक्—मानु-वियच्छब्दानां स्त्रीत्वं, पुंस्त्वं, स्त्रीदत्वञ्च
यथायथं बोध्यम् ।

तद्विशेषविधेः—तस्य = स्त्रीपुनपुंसकस्य, वचनस्य च—विशेषविधेः =

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥४॥

विशिष्योपादानात् निर्णयो यथा—मेरो स्त्री दुःदुमि पुमान् 'मरोचि.
स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्' 'गृहा. पुंसि तु भून्त्येव' इत्यादौ ॥३॥

भेदेति । अत्र = कोशे, अनुक्तानां = स्वस्वपर्यायेषु स्थानान्तरेऽपठितानां
भिन्न लिङ्ग येषां तेषां—भिन्नलिङ्गानां शब्दानां—भेदाख्यानाय = लिङ्गभेद
प्रदर्शयितुं—द्व द्वः, एकशेषश्च न कृतः, तथाहि—'देवताऽमरा' इति द्वन्द्वेन न
पठितं, तथा सति हि लिङ्गभेदनियमो न स्यात् । एव'ख नभः श्रावणो नभा.'
इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न कृतः । समानलिङ्गानान्तु लिङ्गभेदामा-
वात् द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव, यथा—'स्वर्गनामसु—त्रिदिवत्रिदशलया' इति,
'पादा रश्म्यब्धितुर्योशा'—इत्यादौ च ।

स्थानान्तरे स्वरवपर्यायेषु निर्दिष्टानान्तु—भिन्नलिङ्गानामपि—
द्वन्द्वैकशेषावत्र कोशे कृतावेव—यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा' इत्यत्र
स्वस्वपर्यायप्रक्रमे 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' स्त्रियां बहुष्वप्सरस' इत्यादिना निर्दि-
ष्टाना यक्षाप्सरोरक्षणादीनां द्वन्द्वेनात्र निर्देशः ।

एव—'मातापितरौ' इत्यत्र मातृशब्दस्य पितृशब्दस्य च 'जनयित्री
प्रसूमाता' 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यादिना स्वस्वपर्यायप्रक्रमे निर्दिष्टलिङ्गताया
ऽत्रैकशेषेण निर्देशः कृतः—'पितरौ' इति ।

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निपिद्धलिङ्गं शेषार्थं, त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥५॥

किञ्चात्र कोशे—क्रमादृते = क्रम विना (प्रसङ्ग विना) सङ्करो न कृत ।
भिन्नलिङ्गानां मेलनं सङ्करः । यथा—‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’ इत्यत्र ‘स्तवः’
इति पुलिङ्गमुत्त्वा ‘स्तोत्र’मिति नपुंसकलिङ्गमुत्त्वा ‘नुति, स्तुति’रिति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, न तु ‘स्तुति स्तोत्रं नुति स्तव’ इति सङ्करः कृतः । यथा
वा—‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भव’ इत्यत्र स्त्रीलिङ्गानां क्रमेणैव
निर्देशो—न सङ्करः ।

प्रसङ्गेन तु स्त्रीपुंसपुसकानां सङ्करः कृत एव, यथा—स्वर्गप्रक्रमे—
‘द्योदिवौ’ भिन्नलिङ्गे अपि स्वर्गपर्यायप्रसङ्गात्त्रिदिष्टे ॥ ४ ॥

त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रिलिङ्गी, तस्या—त्रिलिङ्ग्यां—‘त्रिपु’ इति
पदं ज्ञेयम्, यथा—‘त्रिपु स्फुलिङ्गोऽग्निर्कण’ । मिथुने तु = स्त्रीपुंसयोस्तु,
‘द्वयोः’ इति पदं बोध्यं, यथा—‘द्वयोः प्रणाली पयसः’ ।

निपिद्धं लिङ्गं यस्य तत्—निपिद्धलिङ्गं पदं—शेषार्थं = शेषलिङ्गं बोध्यं,
यथा—‘वज्रमस्त्री स्यात्’ । ‘तु’शब्दोऽन्ते यस्य—तत्—त्वन्तम्, ‘अथ’ शब्द
आदिर्यस्य—तत्—अथादि, त्वन्तश्च अथादि च—नामपद, लिङ्गपद, सर्वनाम-
पदमव्ययपदश्च—पूर्वभाक् = पूर्वान्वयि न भवति, किन्तूत्तरान्वयि भवति ।
तत्र नामपद यथा—‘नगरी त्वमरावती’—‘जवोऽयं शीघ्रं त्वरितम्’—इति ।

ॐ अथ स्वर्गवर्गः ॐ

स्वरव्ययं स्वर्गनाकात्रिदिवत्रिदशलयाः ।

सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥७॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

लिङ्गपद यथा—‘पुंसि त्वन्तद्धि.’ ‘रास्त चाथ त्रिषु द्रव्ये’ । सर्वनामपदं यथा—‘तस्य तु प्रिया’ इति । अव्ययपदं यथा—‘वा तु पुंसि’ इति । ‘अथ’शब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षण, यथा—‘अनुक्रोशोऽप्यथो हस्त’ इति ॥५॥

ॐ इति परिभाषाप्रकरणम् ॐ

(१) नव नामानि स्वर्गलोकस्य, तत्र स्व.शब्दोऽव्ययम्, द्योदिवौ स्त्रियाम्, त्रिविष्टप नपुंसक, शेषा. पञ्च पुंसि । द्यौः, द्यावौ, द्यावः, द्या, द्यौभ्याम् । द्यौ, दिवौ, दिव., द्युभ्यामित्यादिरूपाणि । दिवशब्दोऽकारान्त. क्लीबलिङ्गोऽप्यस्ति—‘मन्दर’ सैरिम. शक्रभवन खं दिवं नम.’ इति त्रिकाण्ड-शेषकोशात् । (२) ‘अमरा’ इत्यादि—(२६)—पङ्क्तिविंशतिर्देवानां नामानि, तत्र देवतैव दैवतम्—इति स्वार्थिके प्रज्ञायणि निष्पन्न—दैवतशब्दः पुंसि नपुंसके च, देवताशब्दस्तु स्त्रियां, शेषा., पुंसि ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥
 बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
 वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥
 आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वराऽनिलाः ।
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥१०॥
 विद्याधराऽप्सरोयक्षरत्नोगन्धर्वकिन्नराः ।
 पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥
 असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।

(१) आदित्यादयो नव-गणदेवताः = समुदायचारिण्यो देवता , तदुक्तं वाचस्पतिकीशे—

“आदित्या द्वादश प्रोक्ताः, विश्वेदेवा दश स्मृताः ।

वसवश्चाष्ट सख्याता , पट्त्रिंशत्तुषिता मताः ॥

आमास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः (४६) ।

महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा (२२०) ॥

साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥” इति ।

(२) अमी = पूर्वोक्ता विद्याधरादयो दश देवयोनिभेदाः । देवा योनि-
 रेणान्ते-देवयोनयः = देवांशाः । (३) दश असुराणां नामानि पुंसि ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः॥१२॥
 सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
 समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः॥१३॥
 षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
 मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः॥
 स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्चयः ।
 गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः॥१५॥
 ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः॥१६॥
 धाताञ्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

(१) अष्टादश बुद्धनामानि पुंसि, तत्र—‘मारजित्—लोकजित्’ शब्दौ तान्तौ । अद्वयवादी—नकारान्त । शास्त्रशब्द ऋकारान्तः ।

(२) सप्त शाक्यस्य—बुद्धभेदस्य—नामानि—पुंसि ।

(३) ‘ब्रह्मे’त्यादीनि विंशतिर्नामानि ब्रह्मणः—पुंसि । तत्र ब्रह्मपरमेष्ठिनो—नकारान्तौ, धातु विधातु छटारस्त्रय ऋकारान्ताः, वेधाः—सकारान्तः, विश्वसृष्ट—जकारान्तः । ‘नाभिजन्मे’त्यादि नव नामानि प्रक्षिप्तानि ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिविधिः १७
 [नाभिजन्माण्डजः पूर्वोऽनिधनः कमलोद्भवः ।
 सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः ॥]
 विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
 दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८॥
 दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
 प्रीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
 विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
 [पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥

(१) 'विष्णु' रित्यादीनि ऊनचत्वारिंशत्—(३६)—नामानि विष्णोर्भगवत —

'पुसि । तत्र विष्टरश्रवा —सकारान्त , शार्ङ्गि-वनमालि-बलिध्वंसिनो नकारान्ता ।

'विश्वजि'त्तकारान्तः । (२) सप्त प्रक्षिप्तान्यप्यस्यैव ।

जलशायी चिन्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ।]
 वैष्णुदेवोऽस्य जनकः स एवानकद्वन्द्वभिः ॥२२॥
 धूलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥२३॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाक्षो मुसली हली ।
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥२४॥
 मैदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
 कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥२५॥
 शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥२६॥
 ब्रह्मसृष्टृष्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।

(१) श्रीकृष्णपितृवैष्णुदेवस्य दे नामनो—पुंसि ।

(२) सप्तदश—१७—श्रीकृष्णाग्रजमनो बलभद्रस्य नामानि, तत्र 'हलि-मुमलिनौ नकारात्तौ, सर्वेपि पुल्लिङ्गाः ।

(३) एकविंशति (—२१—) नामानि कामदेवस्य । तत्र पुष्पधन्वा—नकारान्त, सर्वे पुल्लिङ्गा । 'अस्यकेतुर्विश्वकेतुश्चेत्पुमयगाऽपि पाठः ।

(४) नामद्वय कृष्णपौत्रस्यानिरुद्धस्य । 'उषापति'रित्यपि नाम ।

केचित्तु—“गङ्गासृष्टृष्यकेतु स्यादनिरुद्ध उषापति”रिति चत्वारि

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥
 [इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ।
 भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका ॥]
 शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ।
 कौमोर्दकी गदा, खड्गो नन्दकः, कौस्तुभो मणिः
 [चापः शार्ङ्गं सुरारेस्तु श्रीर्वत्सो लाञ्छनं स्मृतम्

अनिरुद्धस्य कृष्णपौत्रस्य प्रद्युम्नसूनोर्नामानि, एकोनविंशतिः पूर्वाणि नामानि तु
 मदनस्य—इत्याहुः । तत्र—

“उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा ।

सम्मोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

(१) चतुर्दश नामानि—लक्ष्म्याः । लक्ष्म्यादयः सर्वे—लोलिङ्गाः ।

(२) लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः—‘पाञ्चजन्य’ इति—विष्णोरायुधविशेष-
 स्यैकं नाम । तच्च पुंसि । (३) विष्णुचक्रस्यैकं नाम । तत्र सुदर्शनः—पुंसि
 नपुंसके च,—‘सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे’ इति—नामनिधानकोशोक्ते । (४) एक
 विष्णुगदाया नामधेयं, तच्च स्त्रियाम् । ‘कौपोदकी’त्यपि पाठः । (५) विष्णोः
 खड्गस्य ‘नन्दक’ इत्येकं नामधेयन्तच्च पुंसि । (६) लक्ष्मीपतेर्विष्णोर्मणि—कौस्तुभः,
 स च पुंसि । (७) एकं विष्णुधनुष—क्षीवे । (८) एक विष्णुलाञ्छनस्य—पुंसि ।

अश्वाश्च शैव्यसुग्रविमेघपुष्पबलाहकाः ॥
 सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः ।]
 गरुत्मान् गरुडस्तादर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
 नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥
 शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
 भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

(१) विष्णुवाहनानां चत्वारि । (२) सारथि-मन्त्रि-भ्रातृणामेकैकम् ।

(३) नत्र विष्णुवाहनस्य गरुडस्य नामानि, तत्र-गरुमान्-तकारान्तः, सर्वेपि पुल्लिङ्गा ।

(४) 'शम्भु'रित्यादीन्यष्टचत्वारिंशत्—(४८)—नामानि भगवतो विश्वेश्वरस्य शिवस्य । तत्र—शूली-पिनाकि-कपर्दि-क्रतुध्वमिनो नकारान्ता । कृत्तिवाम कृशानुरेतसौ सकारान्तौ । कपालभृत् तकारान्तः । सर्वे पुल्लिङ्गा ।

हरः स्मरहरो भर्गस्यस्वकस्त्रिपुरान्तकः ॥३३॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥

[अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ।]

कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ।

प्रमथाः स्युः परिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥

[ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ॥]

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

[अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥]

(१) अस्य—शम्भोर्जटानां, जूटः—बन्ध—कपर्दः । एकं शिवजटा-
भारस्य नाम, तच्च पुंसि । (२) द्वे नामनी शिवधनुषः, तत्र—अजगवं नपुंसके,
पिनाक पुंसि । (३) शिवानुचराणां द्वे नामनी । (४) ब्रह्म-विष्णु शिवादिशक्ति-
भूतानां देवतानामैकैकं नाम, स्त्रियाम् । (५) नामत्रय योगादिशक्तिप्रभाव
विशेषस्य । तत्रैश्वर्यं स्त्रीवे, भूति-विभूती—स्त्रियाम् ।

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥
 शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
 अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका ॥
 [आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।]
 विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।
 अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥
 कर्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।
 पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥
 बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौश्वदारणः ॥
 [शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ।
 कर्ममोटी तु चासुण्डा चर्मसुण्डा तु चर्चिका ॥]

(१) पार्वत्या. सप्तदश-(१७)-नामानि स्त्रियाम् । प्रक्षिप्तैश्चतुर्भिस्तु
 सदैकविंशति । (२) अष्टौ—गणेशस्य नामानि पुंसि ।

(३) सप्तदश नामानि-(१७)-शिवसूनो. कार्तिकेयस्य, तत्र—शरजन्मा
 नकारान्त, तारकजित्—तकारान्त । सर्वे पुंलिङ्गाः ।

इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।
 वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४१ ॥
 जिष्णुर्लैखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
 सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥
 वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः ।
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणनमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
 संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाणमेघवाहनः ।
 आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी, नगरी त्वमरवाती ।

(१) इन्द्रस्य पञ्चत्रिंशत्—(३५) नामानि तत्र—मरुत्वान्—तकारान्तः,
 मघवा—नान्तः, वृद्धश्रवोबिडौजसौ—सकारान्तौ । सुत्राम—वृष—वृत्रहणो नका-
 रान्ता । गोत्रभिद्व—तकारान्त । ऋभुक्षि-वज्रि—जम्भभेदिनो नकारान्ता ।
 ऋभुक्षाः, ऋभुक्ष्णौ, ऋभुक्ष, ऋभुक्षा, ऋभुक्षिभ्यामित्यादि रूपाणि ।
 • तुराषाट्—दकारान्त । स्वाराट्—जकारान्तः, सर्वे पुमि बोध्या ।

(२) तस्य = इन्द्रस्य प्रिया—पत्नी—पुलोमजा—शची—इन्द्राणी, शनि-
 श्रीणि पौलोम्या इन्द्रपत्न्या नामानि । (३) तस्य = इन्द्रस्य नगरी तु—अमरवाती ।
 एकमिन्द्रनगर्या नामधेयम् ।

हंय उच्चैःश्रवाः, सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥
 स्यात्प्रासौदो वैजयन्तो, जयन्तः पाकशासनिः ।
 ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥
 ह्यादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
 शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥
 व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ।
 स्यात्सुधर्मा देवसभा, पीर्यूषममृतं सुधा ॥ ४७ ॥

(१) एकमिन्द्राश्वस्य नाम । उच्चैः श्रवा - सकारान्तः । (२) एकमिन्द्र सारथेः । (३) इन्द्रकाननस्य एक नाम, तच्च नपुंसकम् । (४) एकमिन्द्रभवनस्य नाम, तच्च पुंसि । (५) द्वे नामनी इन्द्रपुत्रस्य जयन्तस्य ।

(६) चत्वारोन्द्रहस्तिन ऐरावतस्य नामानि । (७) दश वज्रस्य नामानि । तत्र—ह्यादिनी—स्त्रियाम्, वज्रकुलिशौ—द्रावपि पुनपुंसकयो, भिदुर स्त्रीवे, अशनिः—स्त्रीपुंसयो, शेषा—पञ्च पुंसि ।

(८) द्वे देवादिविमानस्य नामानि । तत्र व्योमयान—स्त्रीवे, विमानः—पुंसि नपुंसके च । (९) नारद भारत-पर्वत तुम्बुरु-देवलादीनामेक नाम पुंसि । (१०) द्वे देवसभाया, तत्र—सुधर्मा, सुधर्मे, सुधर्माः—इत्यादि रूपाणि । स्त्रीलिङ्ग सुधर्माशब्दः । (११) त्रीणि—अमृतस्य, तत्र—सुधा स्त्रियां, पीर्यूषामृते—स्त्रीवे ।

मन्दाकिनी विषद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥४९॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः परिजातकः ।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः, स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दत्तावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।

हाहा ह्रह्रश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥५२॥

(१) चत्वारि नामानि स्वर्गगङ्गायाः, तानि च स्त्रियाम् ।

(२) पञ्च सुमेरोर्नामानि । सर्वाणि पुंसि ।

(३) मन्दारादयः पञ्च देवानां तरवः = वृक्षाः, तत्र—हरिचन्दनं—पुंसि स्त्रीषु च, द्वे स्त्रियाम् । (४) सनत्कुमारस्य ब्रह्मसूनुर्द्वे नामनी ।

(५) अश्विनौकुमारयोः षड् नामानि—प्रायो द्विवचनान्तानि ।

(६) द्वे उर्वश्यादेः, तत्र अप्सरश्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रियाम् ।

(७) त्रिदिवौकसा = देवानां, गन्धर्वाः = गायकाः = हाहा-ह्रह्रतुम्बुरु-
मृपणश्च—विश्वावसु—चित्ररथादयः,—एकैकं देवगायकानां नाम ।

अग्निवैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥५३॥
 बर्हिःशुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्वुधः ।
 आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥
 रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
 हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥५५॥
 सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
 शुचिरपिप्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥५६॥
 वैहेर्द्वयोर्ज्वालीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(१) अग्नेश्चतुस्त्रिंशत्—(३४)—नामानि, तत्र—जातवेदोवर्हिः—
 हिरण्यरेतः, सप्तार्चिर्दमुनसः सान्ताः । शुष्म—कृष्णवर्त्मानौ नकारान्तौ । तनू-
 नपात्—शिखावच्छब्दौ तकारान्तौ । हुतभुक्—जकारान्तः, शुष्मशब्दोऽकारान्तोपि
 क्वचित्, अणित स्त्रीवे, शेषा पुंसि । तनूनपात्, तनूनपातौ इत्यादि । शत्रन्तस्य
 तु तनूनपातौ इत्यादौति—सुधाकृतः । काली कराली मनोजवा सुलोहिता—
 सुधूत्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी-विश्वदासारण्याः सप्तवहेर्निहा । (२) त्रीणि वडवानलस्य ।

(३) वैहेर्ज्वालाया पञ्च, तत्रज्वाल—कीलौ—स्त्रीपुंसयो, अचिरादयस्य
 शब्दा स्त्रियाम् । अचि स्त्रीवेऽपि । अचि शब्दः सकारान्तोऽपि, इकारान्तोपि

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः सन्तापः संज्वरः समौ ॥ १।
 [उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ।
 क्षारो रक्षा च, दौवस्तु दवो वनहुताशनः ॥]
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् ।
 कृनान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥५८॥
 कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।
 राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः ५९
 रात्रिश्चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥६०॥

च । 'अग्नेर्भ्राजन्तेऽर्चय' इति ध्रुते ।

(१) द्वे अग्निस्फुलिङ्गस्य, ['चिनगारी'] तत्र स्फुलिङ्गशब्दस्त्रिष्वपि लिङ्गेषु
 बोध्यः, स्त्रिया 'स्फुलिङ्गा'यवन्तः । (२) द्वे सन्तापस्य नामनी । (३) उल्कायाः
 (४) भस्मनः । (५) वनवहे । (६) चतुर्दश यमराजस्य नामानि । तत्र सम-
 वर्ती नकारान्त, परेतराद् नकारान्तः, एवं यमराडपि जान्तः, यमुनाभ्राता—
 ऋकारान्तः । सर्वे पुंसि । (७) पञ्चदश नामानि राक्षसानाम् । तत्र—यातुरक्षसी
 ह्रीन्नि, शेषा पुंसि, रक्षशब्दः सान्तः, क्रव्यात्-दकारान्तः । यातु, यातुनी,

प्रचेता वरुणः पाशी यादसाम्पतिरप्पतिः ।
 ईवसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥
 पृषदश्चो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।
 समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।
 [प्रैकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः ।]
 प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥

यातूनि । रज्ज , रक्षसी, रक्षांसीत्यादि रूपाणि ।

(१) पथ वरुणस्य नामानि, प्रचेता प्रचेतसौ, प्रचेतस । पाशी, पाशिनौ
 पाशिन । (२) विंशतिर्नामानि वायो, सर्वे पुंसि । मातरिश्वा नान्त । मातरि-
 श्वानौ, मातरिश्वान । मरु, मरुतौ, मरुतः । नभस्वान्, नभस्वन्तौ, नभ-
 स्वता । जगत्, जगतौ, जगत । वर्तमाने पृषदित्यादिना निपातितस्य तु जगन्
 जगन्तौ, जगन्त । 'जगत्प्राण' इत्येकमपि नाम । (३) महावातस्य त्रीणि ।
 (४) प्रत्येकं देहस्थपञ्चवायूनाम् । प्राणादीना कर्माणि यथा—

“अन्नप्रवेशेन मूत्राद्युत्सर्गोऽप्रविपाचनम् ।

मापणादि निमेषादि तदुन्यापारा क्रमादमी ॥”

शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।
 जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥६४॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।
 सतताऽनारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम् ॥६५॥
 नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ।
 अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥६६॥
 तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ।
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत्

(१) पञ्चवेगाख्यगुणस्य नामानि । रंहस्तरसी क्लीबे, शेषा. पुंसि । रंहः, रंहसी, रहामि । तर, तरमी, तरासि । (२) एकादश नामानि शीघ्रस्य, इमे सर्वे शब्दा क्लीबलिङ्गा असत्त्ववाचिनश्चेत्, सत्त्ववाचिनस्तु त्रिषु लिङ्गेषु शेषाः । (३) नव निरन्तर कार्यकरणस्य । अत्रापि लिङ्गनिर्णय पूर्ववत् । सततमजस्र-शब्दावच्यमावपि कचिद्दृश्यते । (४) चतुर्दश नामान्यतिशयस्य, अतिशयभर-शब्दौ पुंस्त्वेव । 'अतिशयं पचती'त्यादौ तु क्रियाविशेषणत्वाद्वाचनिकं नपुंसकत्व-मिनिकेचित् । अन्येतु-क्रियाविशेषणत्वादन द्वितीयैव, न क्लीबज्ञा, नियतलिङ्गत्वा-दित्याहुः । (५) शीघ्रादिदृढपर्यन्तमद्रव्ये वर्तमानं [क्रियाविशेषणत्वात्—] क्लीबे

कृपेरत्यस्यकस्त्वां यदराह शुभकेवरः ।

मनुष्यवर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥३८॥

किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गलचिलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकृत्वरः ।

कैलासः स्थानमलका पूर्वनिर्माणं तु पुष्पकम् ७०

भवति, यथा-शास्त्रं गच्छति, एवम् पठति, यथा मध्ये नृत्तं मत्तात्मि = द्रव्य-
याच नृत्तं गच्छति = वाचलिङ्गं सत्-यथायथं स्वीकृत्य पुनः स्वेयम् । यथा-शास्त्रो
रय, शास्त्रं गच्छति, स्वीकृत्य नृत्तं = दत्तं । अत्रिणदमरी तु पुंस्त्वः । 'भेदगात्री'नि
पाठे-विशेषलिङ्गनि यथा योध्यः ।

(१) मातृदश कुबेरस्य नामानि । दशरट्-जकारान्तः, मनुष्यधर्मा, मनुष्य-
धर्माणी, मनुष्यधर्माण । अट्विष्ट, प्लेपिलोऽपि, रत्नयोरेकवाच । इष्टविष्टा
पुलस्तित्तायां कुबेरजननी, तस्या अभयगिनि विग्रहः । (२) एक कुबेरोद्भूतस्य,
नाम—मलावे । (३) एक कुबेरपुत्रस्य नामधेयम् । (४) अस्य कुबेरस्य स्थानं
निवाम—कैलास—पुति । (५) अस्य कुबेरस्य पूः = नगरो, अलका शिवायम् ।
(६) अस्य—कुबेरस्य विमान-पुष्पक मलावे ।

स्यात्किन्नरः किम्पुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ।

निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः॥७१॥

❀ इति स्वर्गवर्गः ॥१॥ ❀

❀ अथ व्योमवर्गः ❀

द्यौदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥१॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥

[विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्स्वरव्ययम् ।

तारापथोऽन्तरिक्षञ्च मेघाध्वा च महाबिलम् ॥]

❀ इति व्योमवर्गः ॥२॥ ❀

(१) चत्वादि किन्नरस्य नामानि, किन्नराश्च देवविशेषाः—अश्वमुखाः पुर्याकृतयः, नरमुखाः अश्वजायाश्च । (२) द्वे निधेर्नामनी, [खजाना' इति भाषा'] । (३) दिव्यनिधिमेदस्य प्रत्येकम् । तत्र पक्षोऽस्त्रियाम् ।

(४) चतुर्विंशतिः—(२४)—नामानि आकाशस्य । तत्र—द्यौशब्दः 'दिव' शब्दश्च स्त्रियाम् आकाशविहायसी—पुंसि क्लीबे च । शेपा नपुंसके । व्योम, व्योमनी, व्योमानि । सुरवर्त्म, सुरवर्त्मनी, सुरवर्त्मानि । नभ, नभसी, नभांसि । वियद्, वियतो, वियन्ति । विहायः, विहायसी, विहायसि । विहाया, विहायसी, विहायस इति च ।

ॐ अथ दिग्बर्गः ॐ

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥१॥
 उत्तरा दिग्दीची स्याद्विश्वं तु त्रिषु दिग्भवे ।
 [अवारभवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ।
 प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥]
 इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥२॥
 कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।
 [रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।
 बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥]

(१) पथ दिशो नामानि । दिक्, दिशौ, दिश । ककुप्, ककुभौ, ककुभ । हरित्, हरितौ, हरित । स्त्रीलिङ्गा सर्वे शब्दा इमे ।

(२) पूर्वा—प्राची, दक्षिणादिक्—अपाची, पश्चिमा—प्रतीची, उत्तरा दिग्—उदीची स्थियाम् । (३) दिग्भववस्तुमात्रे दिश्यं—स्त्रीपुंनपुसक । (४) प्राची—पतिरिन्द्र, पूर्वा दिक् ऐन्द्रीयादिरीत्या सर्वत्र ध्येयम् । पूर्वस्या. इन्द्र, आग्नेय्या अग्नि, दक्षिणस्या यम, नैर्ऋत्या—नैर्ऋत, पश्चिमाया वरुण, वायव्यस्य वायुः, उत्तरदिशाया. कुबेर, ईशाण्याः शिव—अधिपतिरित्यर्थ । (१-२) पूर्वस्या

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥३॥
 पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
 करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥
 ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।
 क्लीबाव्ययैन्त्वपादिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥
 अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चैक्रवालं तु मण्डलम् ।
 अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥६॥

दिशो गजः—ऐरावतः, हस्तिनी अम्रमु स्त्रियाम् । आग्नेया गजः—
 पुण्डरीक, करिणी च कपिला । दक्षिणस्या गज—वामन, करिणी पिङ्गला ।
 नैऋत्या गजः कुमुदः, तत्पत्नी—अनुपमा । पश्चिमाया अञ्जनो गज, ताम्रपर्णी
 हस्तिनी । वायव्यदिग्गजः—पुष्पदन्त, करिणी शुभ्रदन्ती । उत्तरस्या गर्जः
 सार्वभौमः, करिणी—अङ्गना । ईशान्या गजः—सुप्रतीकः, करिणी—अञ्जनाव-
 तीत्यर्थः । (३) द्वे अग्न्यादिकोणस्थ नामनी । तत्र—अपदिशं—क्लीबमव्ययम्,
 विदिक्—शकारान्तः स्त्रियाम् । (४) द्वे मध्यस्थ नामनी—क्लीवे । (५) द्वे
 मण्डलाकारेण परिणतस्य सेनादिसमूहस्य । (६) मेघस्य पद्मदश नामानि,
 अम्र क्लीवे, शेपाः पुंसि । तडित्वान्, तडित्वन्तौ । जलमुक् जलमुचौ । अम्बु-
 भृत् । अम्बुभृतौ ।

धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ।
 घनजीसूतमुदिरजलमुग्धूमयो नयः ॥ ७ ॥
 कौदम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।
 स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥
 शम्पाशतहृदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।
 तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥
 स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे मेघज्योतिरिरम्मदः ।
 इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(१) द्वे मेघानां पङ्क्तोर्नामनी,—स्त्रियान् । (२) मेघभवे वस्तुनि—
 अभ्रियं—स्त्रीपुनपुसकं धेयम् । (३) चत्वारि मेघध्वनेर्नामानि । तत्र—
 मेघनिर्घोष पुसि, श्रेया क्लीये । आदिना निर्हादध्वनि ध्वानादयः । (४) विद्यु-
 शामानि (विजलीके नाम) दश । तत्र तडिद्विद्युच्छन्दौ तकारान्तौ, सर्वे स्त्रोलिङ्गाः ।
 (५) वज्रध्वनेः (विजली की गड़गड़ाहट के) द्वे नामनी । (६) वज्राग्रेर्द्वे
 नामनी (आकाशसे गिरनेगली विजलीका नाम) । मेघज्योति, मेघज्योतिषी,
 मेघज्योतीषि । (७) इन्द्रधनुषो द्वे नामनी । ते च क्लीये । तत्र शक्रधनु—
 स्फुरन्तः । (८) तत्र = इन्द्रधनु —उत्पादादिना यद्वि ऋजु = अवक्र स्यात्तदा
 'रोहित'मित्युच्यते,—ऋते ।

वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्राहवग्रहौ समौ ।

धारासंपात आसारः सीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥१२॥

अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।

हिमांशुरचन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥१३॥

(१) द्वे वर्षाया नामनी, तत्र—वृष्टिः स्त्री, वर्षं नपुंसकम् । (२) तस्याः वृष्टेः—विधाते = अवरोधे—अवग्राह — अवग्रहश्च—पुंसि । (३) द्वे अति-वृष्टेर्नामनी, पुंसि । (४) जलकणस्यैकं नाम—शीकर, सीकरोऽपि—पुंसि । (५) वर्षोपलस्य [—‘ओल’ ‘पत्थर’—] नामद्वयम् । करका—स्त्रिया, ‘करक’-शब्दोऽप्यस्ति पुलिङ्गः ।

(६) मेगान्धकारितदिनस्यैकं नाम, क्लीबे । (७) अन्तर्धानस्याष्टौ नामानि । अन्तर्धाव्यवधाशब्दौ—स्त्रियाम्, अन्तर्धि—पुंसि शेषाः नपुंसक-लिङ्गाः । (८) चन्द्रमसो विंशतिर्नामानि—पुंसि । चन्द्रमा. चन्द्रमसौ, चन्द्र-मसः । ग्लौः, ग्लावौ, ग्लाव ।

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।
 अवजो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्गः कलानिधिः ॥
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।
 कलां तु षोडशो भागो विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥
 भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽशके ।
 चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥
 कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(१) चन्द्रषोडशाशयैक नाम—स्त्रियाम् । (२) द्वे रविचन्द्रविम्बस्य, तत्र—विम्बः—पुनपुसकयोः, मण्डलं विशेष्यनिघ्नं, त्रिषु लिङ्गेषु । (३) खण्डस्य [टुकण्ड] चत्वारि नामानि । तत्र—भित्तं नपुसक, शकल—खण्डशब्दौ—पुसनपुसकयोः, अवजशब्दं त्रिषु लिङ्गेषु—(विशेष्यनिघ्नं) । (४) समानेऽशो—ऽर्धशब्दो नित्यं बलीबल्लिगं, तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये एकस्य खण्डस्यैकं नाम । (५) त्रीणि ज्योत्स्नाया [‘चादनी’] नामानि । (६) निर्मलताया द्वे नामानि । प्रसादं पुंसि, प्रसन्नता स्त्रियाम् ।

(७) षट्चिह्नस्य नामानि । तत्र—कलङ्काङ्गौ—पुंसि, शेषा बलीवे । लक्ष्मं नान्त—लक्ष्म, लक्ष्मणी, लक्ष्माणि ।

सुपमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिरछविः॥
 अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
 प्रालेयं मिहिका चार्थं हिमानी हिमसंहतिः ॥
 शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ।
 तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्गलिङ्गकाः॥
 ध्रुव औत्तानपादिः स्यादङ्गस्त्यः कुम्भसम्भवः ।
 मैत्रावरुणिरस्यैव लोपासुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥
 नक्षत्रमृजं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

(१) उत्कृष्टशोभाया एकं नाम—स्त्रियाम् । (२) शोभायाश्चत्वारि
 नामानि—स्त्रियाम् । (३) हिमस्य सप्त नामानि । तत्र अवश्याय तुषार-नीहाराः
 पुंसि, मिहिका स्त्रियां, शेषा नपुमके । (४) हिमसमूहस्य ['वर्ष के ढोके']
 द्वे नामनौ । (५) शैत्यस्य ['छण्ड' जाडा' का] एक नाम, स्त्रीवे ।
 (६) शीतलस्य वस्तुनः सप्त नामानि—त्रिषु लिंगेषु, [विशेष्यलिङ्गानि]
 (७) द्वे ध्रुवस्य नामनौ—पुंसि । (८) अङ्गस्त्यस्य ऋषेस्त्रीणि नामानि पुंसि ।
 (९) क्षत्य = अङ्गस्त्यस्य पत्न्या नामद्वयं—स्त्रियाम् । (१०) नक्षत्राणां
 [चारा'] नामानि षट्, तत्र तारा—स्त्रियां । 'तारका'शब्दः, 'उडु'शब्दश्च-
 स्त्रियां स्त्रीवे च, शेषा नपुमके । तारकं, तारके, तारकानि । तारका, तारके,

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि तारा अश्वयुगाश्विनी ॥
 राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ अचिष्टया ।
 समा धनिष्ठाः सूर्युः प्रोष्ठपदाः भाद्रपदाः स्त्रियः ॥
 मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।
 इत्थलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः २३
 बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ।

तारकाः । उडु, उडू, उडव —मतिवत् । उडु, उडुनो, उडूनि—वारिवत् ।

(१) एकं अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां नाम—स्त्रियाम् ।

(२) द्वे अश्विन्या नामनी—स्त्रियाम् । अश्वयुक्, अश्वयुजौ अश्वयुज ।

(३) द्वे विशाखाया नामनी—स्त्रियाम् । (४) पुष्यनक्षत्रस्य त्रीणि—पुंसि ।

(५) द्वे धनिष्ठानक्षत्रस्य नामनी—स्त्रियाम् ।

(६) द्वे पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदयोर्नामनी—स्त्रियाम् । (७) मृगशिरोनक्षत्रस्य त्रीणि नामानि । तत्र—आग्रहायणी स्त्रिणा, मृगशिरः, मृगशिरसी, मृगशिरासि । मृगशीर्षं, मृगशीर्षे, मृगशीर्षाणि । उभौ शब्दौ नपुंसके । 'मृगशिरः'शब्द केचित्स्त्रियामप्याहुः । (८) मृगशिरोनक्षत्रशिरोभागस्थितानां पधानां स्वल्प-ताराकाणामेकं नाम—स्त्रियाम् ।

(९) बृहस्पतेर्नव नामानि—पुंसि ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥
 शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।
 अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥
 रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ।
 तमस्तु राहुः स्वर्भानुः संहिकेयो विधुन्तुदः ॥
 सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।
 [मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥]
 राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥२७॥
 सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

(१) पटशुक्राचार्यस्य नामानि—पुसि । (२) मगलस्य पञ्च नामानि पुंसि । (३) बुधस्य त्रीणि नामानि पुसि । (४) शनैश्चरस्य द्वे नामनी पुसि । (५) राहो पञ्च नामानि, तत्र तमः क्लीवे, शेपा. पुसि । तमः तमसी, तमांसि । (६) सप्तर्षीणां नामद्वयम् ।

(७) मेषवृषादिराशीनामुदयस्य [‘लङ्’] नामैक पुसि क्लीवे च ।

(८) “मेघो वृषोऽथ मिथुन कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ ।” इति द्वादश राशयः । (९) सूर्यस्य सप्तत्रिंशत्—(३७)—नामानि । प्रक्षिप्तैः सप्तदशभिः सह तु (५४) । अर्यमा अर्यमणौ, अर्यमणः ।

भास्कराहस्करव्रधप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
 भास्वद्विवस्वत्ससाश्चहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
 विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
 द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
 विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥
 भानुर्हसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।
 [पद्माक्षस्तेजसांराशिश्छायाणाथस्तमिस्रहा ॥
 कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥
 प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकवान्भवः ।
 इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्याब्जनीपतिः ॥]
 मांठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

द्वादशात्मा, द्वादशात्मानौ । भास्वान्, भास्वन्तौ, भास्वन्त, भास्वता । एव—
 विष्वान् । नकारान्त पूषश्चन्द्र—पूषा, पूषणौ । सवितृश्चन्द्रयं—सविता,
 सवितारौ, सवितार । सर्वे पुंसि ।

(१) सूर्यपार्श्ववर्त्तिना प्रधानानां त्रयाणामैकैकं नाम । तदुक्तं क्षीरस्वामिना—

‘तत्र शक्तौ वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः ।

वह्निश्च दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च स ।

यमोऽपि दक्षिणे भागे भवेन्मांठरसन्ध्या ॥ इति ।

मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।
 क्रौन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥
 विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ।
 स्यान्निदा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥३६॥
 तन्द्री प्रमीला भ्रङ्कुटिभ्रङ्कुटिभ्रूकुटिः स्त्रियाम् ।
 अँदष्टिः स्यादसौम्येऽदिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चार्थं वेपथुः ।
 कम्पोऽर्थं क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥३८॥

❁ इति नाट्यवर्गः ॥७॥ ❁

- (१) मध्यमहासत्यैक्रम् । (२) द्वे रोमाञ्चस्य । (३) त्रीणि रोदनस्य ।
 (४) द्वे जृम्भणस्य, त्रिषु । [‘जम्भाई’] । (५) वचनस्य द्वे । (६) पिच्छिलादौ
 पतनस्य द्वे, क्लीवे । बालानां हस्तपादगमनस्येत्येके । (७) पथ निद्रायाः ।
 (८) द्वे तन्द्राया, कायावसादस्य वा [‘हरारत’ ‘थकावट’] । (९) क्रोधादिना
 ललाटसंकोचनस्य त्रीणि । [‘भ्रुकुटि चढाना’] । (१०) एक क्रूरदृष्टे स्त्रियाम् ।
 (११) पथ स्वभावस्य । संसिद्धिप्रकृती—स्त्रियाम् । (१२) कम्पस्य द्वे
 [कँपकँपी] । (१३) पथ उत्सवस्य,—सर्वे पुंसि ।

ॐ अथ पातालभोगिवर्गः ॐ

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ।
 नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥१॥
 छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।
 गैर्तावटौ भुवि श्वभ्रे संरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥२॥
 अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।
 ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥३॥
 विष्वक् सन्तमसं नागाः काद्रवेयास्तन्दीश्वरः ।
 शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥४॥

(१) पथ पातालस्य । तत्र—बलिसद्म नान्त क्लीबे । नागलोक. पुंलि,
 शेष—क्लीबे । (२) एकादश विलस्य नामानि । तत्र वपा स्त्रियां, शुषि—
 पुंनपुंसकयोरिकारान्त । शेषं क्लीबे । (३) छिद्रमात्रस्य द्वे । भुवि श्वभ्रे—
 गैर्तावटौ—इत्यन्वयः । (४) छिद्रान्वितस्यैक—त्रिषु । (५) पथान्धकारस्य, तत्रा-
 न्धकार —पुनपुंसकयोः, शेष क्लीबे, तम शब्दः सान्त क्लीबे । (६) घनान्ध-
 कारस्यैकं नाम—क्लीबे । (७) क्षीणाऽन्धकारस्यैकं क्लीबे । (८) विष्वक् =
 सर्वतः व्याप्तस्य तमस एकम् । (९) देवयोनिविशेषाणां नागानां द्वे ।
 (१०) शेषनागस्य द्वे । (११) वासुकिर्मपस्य द्वे ।

तिलित्सः स्यादजंगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।
 अलगदो जलव्यालः सँमौ राजिलडुण्डुभौ ॥५॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।
 सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ॥६॥
 आशीविपो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
 कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥७॥
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥८॥
 [लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ।
 कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरेस्तथा ॥
 अँहेः शरीरं भोगः स्यादाशिरप्यहिदंष्ट्रिका ।]

(१) तिलि साख्यसर्पभेदस्य द्वे । (२) अनगरस्य—त्रीणि । (३) जलसर्पस्य द्वे । (४) द्विमुखसर्पस्य द्वे ['दुमुखा सर्प'] । (५) द्वे चित्रवर्णाक्षितसर्पस्य ['क्षितकवरा'] । (६) त्यक्तकञ्चुकस्य द्वे । [कञ्चुली छोड़े हुए साप'] । (७) प्रक्षिप्तैः सह त्रयस्त्रिंशत्—(३३)—सर्पनामानि । तत्र चक्री—फणि—भोगि—कञ्चुकि—कुण्डलिनो नान्ता पुंसि । गूढपात्—दकारान्तः, चक्षुःश्रवाः सान्तः । (८) एक सर्पशरीरस्य । (९) द्वे विषपूर्णदंष्ट्रयाः ।

त्रिप्राहेयं विपास्थ्यादि स्फेदायां तु फणा द्वयोः ।
 स्रमौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥
 पुंसि क्लीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
 सौराष्ट्रिकः शौक्तिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥१०॥
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।
 विषवैद्यो जाड्गुलिको व्यालग्राह्यहितुपिडकः ११
 ॐ इति पातालभोगिवर्गः ॥८॥ ॐ

—:०:—

ॐ अथ नरकवर्गः ॐ

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।
 तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

(१) सर्पविषादेरेकं नाम,—त्रिषु लिङ्गेषु । (२) द्वे फणाया । (३) द्वे सर्पत्वच, ['काचुली'] । (४) त्रीणि विषस्य । (५) नवानां विषभेदानामेकैकम् । तत्र काकोल—कालकूट—हलाहला पुंसि क्लीवे च । (६) विषवैद्यस्य द्वे ['गारुडी'] । (७) द्वे सर्पग्राहिणः ['सपेरा' 'कालवेलिया'] । (८) चत्वारि नरकस्य, तत्र—दुर्गति,—स्त्रियाम् । (९) नरकभेदानां प्रत्येकं पृथक् पृथक् । अविचिरिति च्छेदः ।

संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ।
 प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥
 विष्टिराजः कारणे तु यातना तीव्रवेदना ।
 पीडा बाधा व्यथा दुःखंमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
 स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ।

❀ इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥ ❀

❀ अथ वारिवर्गः ❀

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

(१) नरकवासिना जन्तूनां द्वे । (२) वैतरणीनद्या एकम् ।
 (३) अलक्ष्म्या नामद्वयम् । (४) द्वे—निर्मूल्यकर्मकरणस्य [वैगार'] । नरके
 दृढात्प्रक्षेपस्येत्येके । मद्राया इत्यन्ये । द्वयमपि स्त्रियाम् । आजूष्कारान्तः ।
 (५) त्रीणि नरकयातनाया, तीव्रवेदनामात्रस्येत्येके । (६) त्रीणि मन पीडाया ।
 (७) प्रसूतिसमयवेदनाया द्वे । (८) त्रीणि गारीरिककष्टस्य—बलीवे । पीडे-
 त्यारभ्य नवापि दुःखस्येत्येके । (९) एषां = दुःखादीना मध्येयदुःखं भेद्यगामि =
 उपचारादिना — द्रव्यवाचि, तत्रत्रिषु लिङ्गेषु बोध्यम् । यथा—दुःखा सेवा, 'दुःखः
 पुत्रो मूलं' इत्यादि । (१०) पञ्चदश समुद्रस्य नामानि, तत्रोदन्वान्—तकारान्त,

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः॥१॥
 शलाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपाम्पतिः ।
 तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥२॥
 आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
 पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥३॥
 कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥४॥
 मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।
 भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥५॥

उदन्वान्, उदन्वन्तौ, उदन्वता । एवं सरस्वानपि । सर्वे पुंसि । (१) समु-
 द्रभेदानामेकैकम्—पुंसि । (२) जलस्य सप्तविंशति—(२७) । तत्र आप्शब्दः
 स्त्रिया बहुवचनान्तः,—आप, अपः अङ्गिरित्यादि रूपाणि । वारशब्दो रान्तो
 नपुंसके, वा, वारी, वारि । वारि, वारिणी, वारीणि— इति वारिशब्दस्य रूपाणि ।
 पयोऽम्मपाथोऽर्णःशब्दा सान्ता क्लीबे । घनरस पुंसि, शेषा क्लीबे ।
 (३) जलविकारस्य द्वे,—त्रिषु । (४) तरङ्गस्य चत्वारि, तत्र—
 भङ्गतरङ्गौ पुंसि, ऊर्मिर्वीचिशब्दौ स्त्रियां पुंसि च ।

महत्सूलोलकलोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।
 पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥
 चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमौश्च जलनिर्गमाः ।
 कूलं रोधश्च तीरश्च प्रतीरश्च तटं त्रिषु ॥७॥
 पारावारे परार्वाची तीरे पान्नं तदन्तरम् ।
 द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥८॥

(१) महातरङ्गस्य द्वे—पुंसि । (२) द्वे जलावर्तस्य, परावर्त्य जलागमनस्य ।
 ['व्यौदा'] । (३) चत्वारि जलकणस्य, तत्र—पृपच्छब्दः क्लीबे, विन्दुपृषतौ
 पुंसि, विप्रुट्—पान्ता स्त्रियाम् । पृपतशब्दोऽप्यस्ति पुंसि । (४) द्वे चक्राकारेण
 जलभ्रमणस्य ['भवर' 'नाद'] । (५) द्वे जलनिस्सरणजालकस्य ['कुहारा'] ।
 केचित्तु—वर्पत्तौ नद्यादेरधोदेशस्थजलस्य वेगादुपरि निस्सरणस्येत्याहुः ।
 अन्येतु—वक्राणीत्यारभ्यैतानि चत्वारि समानार्थानित्याहुः ।

(६) पञ्चतीरस्य, तत्र तट—त्रिषु लिङ्गेषु । शेष क्लीबे । 'रोध' रोधसी,
 रोधांसि । (७) परतीरावरतीरयोः प्रत्येकमेकैकम्, तत्र परंतीरं—पारम्, अर्वा-
 क्तीरम्—अवार—क्लीबे । (८) तटमध्यवर्तिप्रवाहस्यैकम् । ['नदी का
 पाट'] । (९) द्वे द्वीपस्य, तत्र द्वीपमन्तरीपं च पुनपुसकम् । 'समुद्र में
 निकली हुई जमीन'] । .

तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
 निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकदर्मौ ॥९॥
 जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
 नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः
 उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।
 आंतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाऽम्बुवाहिनी ॥
 सांयात्रिकः पोतवणिर्कणधारस्तु नाविकः ।

(१) जलादचिरनिर्गततटस्यैक क्लीबे । (२) बालुकामयतटस्य क्लीबे,
 ['बालुकामय नदीनीर'] । (३) पञ्च कर्दमस्य, तत्र पङ्क-पुनपुसकम् ।
 [कीवड] । (४) द्वे प्रवृद्धजलस्य निस्सरणमार्गस्य । समधिकजलस्येतस्तत्रो
 वद्धनस्य वा । (५) शुष्कनद्यादौ जलार्थं कूनस्य गर्सस्य द्वे । (६) नौतरण-
 योग्यजलस्य द्वे, नाव्य त्रिपु । (७) त्रीणि नौकाया, सर्वे शब्दा. स्त्रियाम् ।
 (८) त्रीणि तृणकाष्ठादिनिर्मिततरणसाधनस्य, नौकाविशेषस्य । (९) अङ्गुलिम-
 षलप्रवाहस्यैकम्, ['सरना' 'स्रोता'] सान्त. क्लीबे स्रोत शब्द. । (१०) नद्या-
 दितरणे देयस्य शुल्कस्य द्वे । (११) नौकाविशेषस्य काष्ठपापणादिनिर्मितजल-
 पात्रस्य चा द्वे,—स्त्रियाम् । ['कुण्डी' 'नाद' 'खोली'] । (१२) द्वे समुद्रयातु-
 र्वणिज्, ['पोतदार'] । वणिक्—जान्त पुंसि । (१३) द्वे कर्णधारस्य,

निर्यामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृत्तकः ॥१२॥
 नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।
 अग्निः स्त्री काष्ठकुंदाः सेकपात्रं तु सेचनम् १३
 क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीर्तनौकेऽतिनु त्रिषु ।
 त्रिष्वङ्गागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः
 निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ।

['पतवरिया,' 'पतवार पकडने वाला' 'माझी'] (१) द्वे—पोतवाहानाम्,
 ['सारग' 'खेवैया' 'मल्लाह'] । (२) द्वे—नौमध्यस्थरजुबन्धनदण्डस्य पुंसि ।
 ['गुनखा' इत्याख्यस्य] । नौब धनकीलकस्य—['पाढी'] इत्याख्यस्ये-
 त्यन्ये । (३) नौकाचालनदण्डद्वयस्य, तत्र क्षेपणी 'क्षिपणी' वा स्त्रियाम् ।
 ['डाढा'] । (४) द्वे—नौपृष्ठस्थचालनसाधनस्य । ['पतवार']

(५) काष्ठनिर्मितकुंदास्य द्वे । तत्र—अग्नि स्त्री । (६) जलप्रक्षेप-
 पात्रस्य द्वे । ['पानी फेंकने का तसला' 'डोलची'] । (७) एक नौकाया
 अर्धभागस्य, क्लीबे । (८) नौकामतिक्रान्तस्यातिगम्भीरजलदेरेक—
 त्रिषु । (९) गाधशब्दपर्यन्तं—'त्रिपु' इत्यधिक्रियते । (१०) द्वे स्वच्छस्य—
 'त्रिपु' । (११) त्रीणि मलिनस्य—त्रिषु । (१२) त्रीणि गम्भीरस्य—'त्रिपु' ।
 (१३) उत्तानस्यैक—त्रिषु—['छिछली पानी'] ।

अगाधमतलस्पर्शं कैवर्त्तं दाशधीवरौ ॥१५॥
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छृणसूत्रं प्रवित्रकम् ।
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्दडिशं मत्स्यवेधनम् १६
 पृथुरोमा भूषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
 विसारः शकुली चार्थ गडकः शकुलार्भकः ॥१७॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः उलूपी शिशुकः समौ ।
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥१८॥

(१) अगाधस्य द्वे—त्रिषु । ['बहुत गहरा'] । (२) धीवरस्य,
 त्रीणि । दासो दन्त्यान्तोऽपि । ['धीमर' 'केवट'] । (३) द्वे जालस्य,
 तत्रानायः पुंसि । जालं—बलीवे । ['जाल'] । (४) शृणसूत्रस्य द्वे ।
 ['सूतली' 'डोरी'] । (५) द्वे मत्स्यस्थापनभाण्डस्य—खियांम् । (६) मत्स्यवेधन-
 कण्टकस्य द्वे । ['काय' 'वंशी' 'खकुडा'] । (७) अष्टौ मत्स्यस्य । तत्र
 पृथुरोम—शकलिनौ—नान्तौ, सर्वे पुंसि । (८) मत्स्यविशेषस्य द्वे ।
 ['मछरी के बच्चे'] । (९) द्वे पाठीनस्य । (१०) द्वे शिशुकस्य
 तत्रोलूपी—नान्तः पुंसि । ['सूइस'] । (११) द्वे नलमीनस्य । (१२) द्वे शफरी,
 तत्र प्रोष्ठी—स्त्रिया, शफर —स्त्रीपुंसयोः । ['छोटो मछली'] ।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो भूषाः ।
 रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः १९
 तिमिङ्गिलादयश्चाथं यादांसि जलजन्तवः ।
 तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्खो मकरादयः ॥२०॥
 स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।
 ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथं महीलता २१
 गण्डूपदः किञ्चुलको निर्हंका गोधिका समे ।
 रक्तपातु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः २२
 मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरास्त्रियाम्

(१) अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसमूहस्य द्वे । (२) मत्स्यविशेषाणामेकैकम् ।
 (३) द्वे मकरादिजलजन्तूनां । तत्र—यादः—सान्तं क्लृप्ते । (४) जलजन्तुभेदाना-
 मेकैकम् । (५) द्वे कुलीरस्य ['केरुडा'] । (६) त्रीणि कच्छपस्य—पुंसि ।
 (७) द्वे ग्राहस्य—['घडियाल'] । (८) द्वे—नक्रस्य—['नाका'] । (९) त्रीणि
 गण्डूपदस्य । ['केचुना'] (१०) द्वे गोधाया स्त्रियाम् । ['गोह'] ।
 (११) त्रीणि—'जौक' इति ख्यातायाः, तत्र—नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गो
 'जलौकः' शब्दः सान्तः । 'जलौका' शब्दः दावन्तोपि । (१२) द्वे शुक्तिकायाः,
 तत्र शुक्तिः स्त्रियाम् ।—[सीपी] । (१३) द्वे शङ्खस्य,—पुंनपुंसकयो ।

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥२३॥

भेके भण्डूकवर्षा मूशालूरप्लवदुदुराः ।

शिली गण्डूपदी भेकी वर्षा मूवी किमटी डुलिः २४

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो हृदः ॥२५॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

(१) क्षुद्रशङ्खानां द्वे—पुंसि । (२) जलजशुक्तिमात्रस्य द्वे, तत्र शम्बूकाः स्त्रीपुंसयो, जलशुक्ति स्त्रियाम् । [मोती न उपजानेवालो सीप'] ।

(३) पट्—मण्डूकस्य । (४) द्वे क्षुद्रकिञ्चुलकभेदस्य, [किञ्चुकाविशेष] किञ्चुलकभार्याया इत्यन्ये । (५) भेक्या द्वे स्त्रियाम् । (६) कच्छण्या रिश्या द्वे । (७) मद्गुरमस्यपत्न्या एकम् । तथा च—भागुरि,—

‘भार्या भेकस्य वर्षा मूवी शृङ्गी स्यान्मद्गुरस्य तु ।

शिली गण्डूपदस्यापि कच्छपरस्य डुलि स्मृता ॥”

(८) जलौकासदृशजलजन्तुभेदस्य द्वे, तत्र—दुर्नामशब्द नान्तोऽपि, आकारान्तोऽपि च स्त्रियाम् । (९) द्वे जलाशयानां तडागादीनां पुंसि । (१०) अगाधजलस्य तडागस्य । (११) कूपसमीपरचितजलशयस्य—द्वे तत्र आहावः पुंसि, निपान क्लीबे । [‘खेल, कोठा’] ।

पुंस्येवाऽन्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥२६॥
 नेमिस्त्रिकास्य वीनौहो मुखबन्धनमस्य यत् ।
 पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् २७
 पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।
 वेशन्तः पल्लवं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका २८
 ख्यं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।
 स्यादालवालमावालभावापोऽथ नदी सरित् २९

(१) चत्वारि कूपस्य, तत्रोदपान—पुंसि क्लीबे च, शेषा. पुंस्येव ।

(२) अस्य = कूपस्य नेमि —रज्जुधारणयन्त्र—त्रिका, उभे स्त्रियाम् ['भूण'
 'गढारो'] । (३) कूपमुखे—इष्टकादिवदस्य भागस्थैकम् । ['कूप की
 जगत'] । (४) चतुष्काणखातस्य द्वे । पुष्करिणी स्त्रियाम् । (५) अकृत्रिम
 जलाशयस्य द्वे । देवद्वारस्थजलाशयस्य वा । (६) पद्मसहितागाधजलाशयस्य
 द्वे । तत्र तडागोऽस्त्रियाम् । (७) त्रीणि कृत्रिमपद्माकरस्य । पद्मापि सरोवर-
 स्येत्येके ['झाल'] । सर सान्तं क्लीबे । सरसी—स्त्रियाम् । (८) स्वल्पम्
 रोवरस्य त्रीणि । पल्लवोऽस्त्री । अल्पसर. सान्त क्लीबे । (९) द्वे वाप्या. ।
 (१०) द्वे—दुर्गादिवेष्टनखातस्य ['खाई'] । (११) जलाधारस्य—['वान्ध'] ।
 (१२) वृक्षमूलकृतजलाधारस्य त्रीणि । ['थाल' 'मिचाई का पानी ठहरने के
 लिए पेड़ की जड़ में बनाया गया गढा'] । (१३) प्रक्षिप्तै. सहपोदश नद्या —

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्यादिनी धुनी ।
 स्रोतस्वती दीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥३०॥
 [कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती ।]
 गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।
 आगीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥३१॥
 कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
 रेवता तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥३२॥
 करतोया सदानिरा बाहुदा सैतवाहिनी ।
 शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्
 शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्

(१) अष्टौ गङ्गाया । (२) चत्वारि यमुनाया । शमनस्वसशब्द
 ककारान्त । (३) चत्वारि नर्मदानया । (४) करतोयानया द्वे । (५) बाहु-
 दानया द्वे । (६) 'शतलज' नामकनया द्वे—स्त्रियाम् । (७) विपाशानया
 द्वे स्त्रियाम्, तत्र विपाट् शान्ता ['व्यास नदी'] (८) शोणनदस्य द्वे
 पुंनि । ['शोणमद्र'] । (९) याल्पा कृत्रिमा सरित् सा कुल्या, ['नहर']

शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥३४॥
 कावेरी सरितोऽन्याश्च सम्भेदः सिन्धुसङ्गमः ।
 द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ॥३५॥
 देविकायां सरयवां च भवे दाविकसारवौ ।
 सौगन्धिकं तु कल्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥३६॥
 स्यादुत्पलं कुवलयमर्थं नीलाम्बुजन्म च ।
 इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ॥३७॥
 शालूकमेषां कन्दः स्याद्धारिपर्णी तु कुम्भिका ।

(१) पथ नदीविशेषाणा नामानि । अन्या अपि चर्मण्वतीगोदावरी-
 प्रभृतयो नद्यः सन्तीत्यर्थः । (२) नदीसङ्गमस्य द्वे । (३) पयोर्निर्गमन-
 मार्गस्यैकं, तत्र प्रणालशब्दः स्त्रीपुंसयोः । ['पनाला'] । (४) उत्तरौ—
 दाविकसारवशब्दौ—त्रिषु इत्यर्थः । देविकानदीभवस्यैकं नाम,—'दाविक' इति ।
 सरयूनदीनातस्य चैकं नाम—'सारव' इति । इमौ शब्दौ त्रिषु ।

(५) सन्ध्याविकाशिनः शुक्लसरोजस्य द्वे—वलीवे । (६) रक्तमरोजस्य
 द्वे । (७) द्वे कुमुदस्य—वलीवे । (८) द्वे नीलोत्पलस्य वलीवे । (९) श्वेतो-
 त्पलस्य द्वे । (१०) उत्पलकन्दस्यैक—नपुंसके । (११) जलकुम्भिकाया द्वे
 लियाम् ।

जलनीली तु शैवालं शैवलोऽर्थं कुमुद्वती ॥३८॥

कुमुदिन्यां नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

वां पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥४०॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

पुण्डरीकं सिताम्भोजमर्थं रक्तसरोरुहे ॥४१॥

रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमर्थास्त्रियाम् ।

मृणालं विसमंब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ४२

कैरहाटः शिफाकन्दः किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

(१) त्रीणि शैवालस्य ['सिवाल,' 'काई'] । (२) द्वे कुमुदिन्याः ['कुमुदकी लता'] । (३) त्रीणि कमललतायाः स्त्रियाम् । सरोजिन्यादयोऽपि-
योध्याः । (४) षोडश भूम्युत्पन्नकमलस्य । कमलादय शब्दा पुनपुसकयोः ।
पर स्त्रीवे एव प्रयुज्यन्ते, पुंसि त्वप्रयुक्ताः । (५) श्वेतकमलस्य द्वे । (६) त्रीणि
रक्तकमलस्य । (७) द्वे पद्मादिदण्डस्य । 'नालो'—इति अवन्त शब्दोपि
क्वचित् । ['नाल'] । (८) मृणालस्य द्वे—पुनपुसकयोः । (९) एक कमला-
दिसमूहस्य क्लीबे पुंसि च । (१०) पद्मादिमूलस्य द्वे । (११) पद्मादिकेसरस्य
द्वे । तत्र केसरोऽस्त्रियाम् ।

संवर्तिका नवदलं बीजक्रोशो वराटकः ॥४३॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

उक्तं स्वर्ग्योमदिकालधीशब्दादिसनाद्यकम् ।
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च सङ्गतम् ॥१॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥२॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने प्रथमं काण्डं समाप्तम् ।

(१) पद्मादीना नवीनपत्राणां द्वे । तत्र संवर्तिका—स्त्रियाम्, केशरोऽपि ।

(२) द्वे कमलादिवीजक्रोशस्य । (३) स्वरादयो दश वर्गा उक्ताः ।
सङ्गतम् = एषां मध्ये प्रसङ्गादन्यदप्युक्तमित्यर्थः । यथा स्वर्गप्रक्रमे—देवा
सुरादीनामुक्तिः । (४) समर्थितः = सम्यक् कथितः ।

वादिकुन्मीन्द्रपञ्चास्य—स्नेहिरामजिशास्त्रिणाम् ।

पौत्रेणामरकोशस्य टिप्पणीय समर्थिता ॥१॥

—:०:—

* इति श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण श्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण
श्रीरघुनन्दनप्रसादशास्त्रिणा कविचक्रवर्तिना विरचितायाम्—

अमरकोशटीकाया प्रथमकाण्डम् । *

द्वितीयं काण्डम्

—१२०९—

❀ अथ भूमिवर्गः ❀

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
नृब्रह्मक्षत्रविदशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥१॥
भूभूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः २
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमाऽवनिर्मेदिनी मही ३
[विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ।
भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥]
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।

(१) इह द्वितीयकाण्डे पृथिव्यादयो दश वर्गाः उदिता = वक्तुमारब्धा, अङ्गानि—मृदादीनि, उपाङ्गानि—ऊपरादीनि । (२) सप्तविंशतिर्भूमेः, विपुलादिभिः—प्रक्षिप्तैरेकादशभिस्तु सहाष्टत्रिंशत्—लियाम् । (३) द्वे मृद.—लियाम् । मृदुदान्ता । (४) प्रशस्तमृत्तिकाया द्वे,—लियाम् ।

उर्वरा सर्वसस्याख्या स्यादूर्ध्वः चारमृत्तिका ॥४॥
 ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ।
 समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलौ प्रहते समे ॥५॥
 त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।
 लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥६॥
 देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
 प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ७

(१) सर्वसस्योत्पत्तियोग्यमृद एकम् । (२) द्वे क्षारमृत्तिकाया, ऊष —
 पुसि । (३) द्वे चारमृद्विशिष्टभूम्यादे त्रिषु लिङ्गेषु । (४) द्वे स्थलस्य अकृत्रि
 मस्थानस्य । (५) द्वे—मरुदेशस्य—पुसि, धन्वा नान्तः । (६) अकृष्टस्य
 क्षेत्रादे द्वे—त्रिषु ['विना जोता खेत'] । (७) जगतः पञ्च । तत्र जगती
 खिया, जगत् क्लीवे । (८) भारतवर्षस्यैक क्लीवे । (९) शरावत्या अवधेयो
 देश —प्राग्दक्षिणः—स प्राच्यः । (१०) शराव या अवधेर्यः पश्चिमोत्तरो
 देश स—उदीच्यः । (११) भारतसीमाप्रदेशस्य द्वयम् । (१२) प्रयागकुल्लेत्र-
 हिमवद्विन्ध्यमध्यदेशस्य द्वे । तदुक्तम्—

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशानादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ।
 नीवृज्जनपदो देशविपद्यौ तूपवर्तनम् ॥८॥
 त्रिप्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ।
 कुमुद्वान् कुमुदप्राये वेतस्वान् बहुवेतसे ॥९॥
 शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ।
 जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कञ्चस्तथाविधः ॥१०॥
 स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।
 देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥११॥

(१) हिमगिरिविन्ध्यमध्यदेशस्य द्वे । द्विपर्यागः—पर्वत—हिमाग
 इति विप्रश्न । हिमालयोरिति पाठे—हिमेनात्यत इति हिमाल = हिमालय-
 इत्यर्थः (२) जनपदस्य द्वे, तत्र नीवृत्तियाम् । ['जिला'] । (३) वज्रादि-
 देशस्य त्रीणि । अत ऊर्ध्वं गोष्ठशब्दपर्यन्तं शब्दालिपु श्रेया (४) द्वे नड्वहुल-
 प्रदेशस्य—त्रिपु । (५) कुमुदवहुलदेशस्यैक—त्रिपु । (६) वेतसवहुलदेशस्यैक—
 त्रिपु । (७) नवतुणप्रचुरदेशस्यैक—त्रिपु । (८) कर्दमयुक्तप्रदेशस्यैक—
 त्रिपु । (९) जलबहुलदेशस्य द्वे—त्रिपु । (१०) अनूपसदृशो नद्यादे-
 समीपस्थ प्रदेश कञ्च—पुसि । (११) शर्करा—(ककरी)—युक्तदेशस्य
 द्वे, तत्र शर्करा स्त्रियाम् । (१२) शर्करा—(ककडी)—युक्तवस्तुमात्रस्य द्वे ।
 (१३) आदिमौ—शर्कराशर्करिलौ देश एवेत्यर्थः । (१४) एव सिकता-(बालुका)-

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥१२॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्तैत्तोऽन्यत्र राजवान् ।

गोष्ठं गोस्थानकं तैत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥

पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

वार्मलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥१४॥

अर्थनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

वति, देशे-सिकता-सिकतिलौ द्वौ, तत्र सिकता स्त्रियाम् । सिकता-(बालुका)-
वति वस्तुमात्रे-सैकतः सिकतावानिति ।

- (१) नदीजलनिष्पन्नव्रीहिपालितो देशः-‘नदीमातृकः’, वृष्ट्यम्बुनिष्पन्न
व्रीहिपालितः-‘देवमातृकः’-त्रिपु । (२) श्रेष्ठराजयुक्तदेशादेरेकं-त्रिपु ।
(३) साधारणदुष्टराजयुक्तदेशादेरेकं-त्रिपु । (४) द्वे-गोष्ठस्य
(‘गौ का ठाण’) (५) भूतपूर्वगोष्ठस्यैकम् । (६) द्वे ग्रामनगरनद्यादि-
समीपभूमे । (७) सेतोद्वे, तत्रालि. स्त्रिया, सेतु-पुंसि । [‘पुल’] ।
(८) पिपीलिकादिनिष्काशितमृत्पुञ्जस्य त्रीणि, तत्र वार्मिक-पुंनपुंसक,
शेपौ-पुंसि । (९) द्वादश मार्गस्य, [‘रास्ता’] । तत्र वर्त्म नान्तं क्लीबे ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥१५॥
 अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।
 व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥
 अपन्थास्त्वपथं तुल्ये श्रृङ्गाटकचतुष्पथे ।
 प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥
 गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।
 धण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥१८॥

अध्वा-नान्त पुंसि, पथिशब्दोऽपि नान्त पुंसि । पदव्यादयः-क्रियाम् ।

(१) शोभनमार्गस्य त्रीणि-पुंसि । तत्रातिपथिसुपथिशब्दौ नान्तौ ।

(२) दुष्टस्य मार्गस्य पथ पुंसि, तत्र कदध्वशब्दो नान्त । (३) मार्गा-

भावस्य द्वे । अपथिशब्दो नान्त पुंसि, अपथं-नपुसकम् । (४) द्वे चतुष्पथस्य

कलीवे,—['चौराहा'] । (५) एकं छायादिशून्यनिर्जलदूरदेशस्य,—

कलीवे । (६) दुर्गममार्गस्यैक—नपुसके । (७) क्रोशद्वयस्य द्वे, तत्र

गव्यूति—स्त्री । (८) किष्कुणां=हस्तानां चतुश्शतस्यैक पुंसि ।

[४०० हाथ का नाम] । (९) द्वे राजमार्गस्य ['सडक'] ।

(१०) नगरराजमार्गस्यैक—नपुसके ।

[द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी
दिवस्पृथिव्यौ गंज्ञा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥]

ॐ इति भूमिवर्गः ॥१॥ ॐ

—:०:—

ॐ अथ पुरवर्गः ॐ

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥१॥
तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।
आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥२॥

(१) भूम्याकाशयोश्च पथ—नित्य द्विवचनान्ती । (२) द्वे लवणखने,
['निमग्न की खान'] तत्र रुमा खियाम् । * इति भूमिवर्गः । *

(३) सप्त पुर्या नामानि, पू शब्दोरान्तः खिया, पुरीनगर्यौ—खिया,
कलीवे च पक्षे—पत्तनसाहचर्यात् । (४) मूलनगरं—राजधानी, ततोऽन्यत्
यन्नगर तस्यैकं नाम । (५) वेश्याजननिवासभूमे । (६) द्वे दृष्टस्य,
['दुकान—हाट'] तत्र निषद्या—खियाम् । (७) द्वे पण्यवीथ्या.—खियाम् ।
['बाजार'] ।

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।
 प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥३॥
 भित्तिः स्त्री कुल्यमेड्डकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।
 गृहं गेहोदवासितं वेश्म सद्यः निकेतनम् ॥४॥
 निशान्तपस्त्यसदनं भवनाऽऽगारमन्दिरम् ।
 गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकायप्रनिलयालयाः ॥५॥
 वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संज्वनं त्विदम् ।
 चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥६॥

(१) त्रीणि रथ्यायाः ['रास्ता-गली' 'चतुतरा'] । (२) द्वे इष्टिकादिनिमित्तस्य प्राकारमूलाधारस्य,—['पुस्ती'] तत्र वप्र.—पुंसि, नपुसके च । (३) त्रीणि प्राकारस्य ['कोट' 'शहरपनाह'] (४) एकं कष्टकादिवृत्तेः ['वाड'] । (५) द्वे भित्ते, तत्र भित्ति-स्त्री । (६) अन्तर्निहित कीकस = अस्थि यस्मिन् तत् कुड्यम्—'एड्डकम्' इति । (७) षोडश गृहस्य, तत्र गृहान्तं—वलीवे, वेश्मसङ्गनी-नान्ते । गृहशब्दः पुंसि तु नित्य बहुवचनान्तः । निकाय्यादयः पुंसि । (८) चत्वारि समागृहस्य ['हाल'—'कमरा'] तत्र—कुटी—स्त्रीपुंसयोः, शालासमे स्त्रियाम् । (९) द्वे चतुःशालस्य,—परस्परभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य । [चौराल] । (१०) द्वे मुनिगृहस्य

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।
 आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानियशालिका ॥७॥
 मठश्छात्रादिनिलयो गङ्गा तु मदिरागृहम् ।
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥८॥
 कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम् ।
 वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

तत्र—पर्णशाला—स्त्रियान्, उटजोऽस्त्रियान् । (१) द्वे स्तूपस्य ['बौद्ध स्तूप']
 वर्तन्ते । (२) द्वे अश्वशालायाः, ['घुडशाल', 'अस्तबल'] । (३) द्वे—स्वर्ण-
 कारादिशिल्पिशालायाः, ['कारखाना'] । (४) जलशालायाः । ['पौसरा'—
 'प्याक'] । (५) सन्ध्यासिविधार्थिजननिवासगृहस्यैकम् । ['छात्रावास'
 'मठ'] । (६) मदिरागृहस्य द्वे । गङ्गा—स्त्रियान् । ['कलवरिया'] माण्डा
 गरे तु पुनर्पुंसकयोर्गङ्गाः । (७) मन्दिरादौ—देवप्रतिमानिवासगृहस्य द्वे ।
 ['लग्नमोहन' सगामण्डप'] । (८) सूतिकागृहस्य द्वे, ['सौरी'] ।
 वातायनं पर्वाया इत्येके । (९) द्वे कुट्टिमस्य [-'पञ्चा आंगन'] (१०) द्वे
 चन्द्रशालायाः, ['चमला'-'चौवारा'] (११) द्वे 'छात्री' 'छोखी' 'मोखा'
 इत्याख्यातस्य । (१२) द्वे मण्डपस्य ['मण्डा' 'मण्डवा' इत्याख्यस्य] ।
 मण्डपेऽस्त्री ।

हर्ष्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभृभुजाम् ॥९॥
 सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्धावर्तादगोऽपि च ॥१०॥
 विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ।
 स्थगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥
 शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादद्वः क्षौममस्त्रियाम् ।
 प्रधानप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥१२॥
 गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरजिरे ।
 अधस्तादारुणि शिला नैसा दारूपरिस्थितम् १३

- (१) एक धनिगृहस्य ['हवेली'] मलीये । आदिना स्वस्तिकादि ।
 (२) राजगृहस्य, मन्दिरस्य चैकम् । ['महल'] । (३) द्वे गृहक्षेष्ठस्य
 राजगृहस्य च । ['कोठी'] । सौध-पुनपुंसके । (४) द्वे राजगृह-
 सामान्यस्य । (५) राजधनिगृहविशेषाणामेकैकम् । (६) अन्तःपुरस्य
 चत्वारि (७) द्वे ['अटारी' इति ख्यातस्य] गृहस्थोपरिगृहस्य । क्षौममस्त्रियाम् ।
 (८) त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवत्तिचतुष्कस्य ['दवाजे के आगे का चौक'] ।
 (९) द्वे देहल्या रित्रियाम् (देहली) । (१०) त्रीणि चत्वरस्य नपुंसके ।
 ['आगण'] । (११) एकं द्वारस्तम्भाधःस्थितकाष्ठस्य स्त्रियाम् । (१२) द्वारस्तम्भो

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ।
 वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽर्थं पटलं छदिः ॥१४॥
 गोपानसी तु चलभीछादने वक्रदारुणि ।
 कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम् ॥१५॥
 स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।
 तोरणोऽस्त्री बहिद्वारं पुंरद्वारं तु गोपुरम् ॥१६॥
 कूटं पूर्व्वारि यद्धस्तिनखस्तास्मिन्नथ त्रिषु ।

ध्वंकाठस्यैकम् । ['पटिया' इत्याख्यातस्य भित्तिधारककाष्ठशिलादेर्वा ।]
 (१) 'खिबकी'त्याख्यातस्य गुप्तद्वारस्य वा द्वे । (२) द्वे पार्श्वद्वारस्य ।
 (३) गृहाच्छादनपटलप्रान्तभागस्य त्रीणि क्लीबे । ['छान का अन्त भाग'] ।
 (४) द्वे छदिषु क्लीबे, छदि सान्त । ['छान'] । केचिच्छदिषु, स्त्रीत्व-
 माहु । (५) बलभ्या. = चन्द्रशालायाश्छादने—'गोपानसी'—[छद्मा] ।
 (६) त्रीणि द्वारस्य, तत्र द्वा शब्दो रान्त स्त्रियाम् । (७) वेदिकाया द्वे ।
 ['चवूतरा' 'वेदी'] । (८) द्वारबहिर्भागस्य द्वे । तोरणोऽस्त्री । ['दर्वाजे
 के बाहर का छाया हुआ भाग'] । (९) नगरद्वारस्य द्वे । (१०) नगरद्वारे-
 ऽन्तरणाय रचितस्य क्रमनिम्नमृदादिकूटस्यैकम् । ['खुरा'] ।

कपाटस्मरं तुल्ये तद्विष्कम्भोर्जलं न ना ॥१८॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।
 समार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥१९॥
 क्षिप्ते मुखं निःसरणं सन्निवेशो निकर्षणम् ।
 समौ संवसथग्रामौ वेष्टमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥१९॥
 ग्रामान्त उपशत्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ।
 घोषं आभीरपल्ली स्यात्पक्ष्णः शबरालयः ॥२०॥

ॐ इति पुरवर्गः ॥२॥ ॐ

(१) 'कैवाडा'—इत्याख्यास्य द्वे । कपाट—त्रिषु, स्मरं न पुति । (२) कपाट-
 रोधनदण्डस्य—अर्गलस्यैक, तत्रार्गलं न पुति । ['आगल'] । (३) द्वे
 पाषाणादिकृतारोहणमार्गस्य—सोपानस्य [सीढी] । (४) काष्ठादिकृतारोहणस्य
 द्वे क्रियाम् । [काठ का सीढी] । (५) द्वे समार्जन्या—['झाडू' 'बुहारी'] ।
 (६) समार्जनीक्षिप्तधूल्यादेः । ['कूडा' 'कनवार'] । (७) निस्सरण-
 प्रवेशमार्गस्य द्वे । (८) पुरस्सम्बन्धिगृहादिपरिच्छिन्नदेशस्य । ['वस्ती'] ।
 (९) द्वे ग्रामस्य (१०) गृहावच्छिन्नभूमेर्द्वे । वास्तुरक्षिया, वेश्मभू-
 क्रियाम् । (११) ग्रामसमीपदेशस्य चत्वारि । सीमशब्दो नान्तः—सीमाश-
 ब्दश्चाकारान्तः सिर्या, केचित्तु द्वे सीमाया इत्याहुः । (१२) द्वे गोपग्रामस्य,
 ['अहीरौ की वस्ती'] (१३) द्वे भिन्नग्रामस्य ।

❀ अथ शैलवर्गः ❀

महीध्रे शिखरिद्विमाभृदहार्यधरपर्वताः ।
 अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥१॥
 लोकैकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।
 अस्तस्तु चरमः क्षमाभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥२॥
 हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ।
 गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥३॥
 पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः शिला दृषत् ।
 कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतदो भृगुः ॥४॥

- (१) त्रयोदश पर्वतानां नामानि—पुति । शिखरो नान्तः, क्षमाभृत्तान्तः ।
 (२) सप्तद्वीपवत्या भूमेर्द्वे । (३) लङ्कापर्वतस्य—त्रिकूटस्य द्वे । त्रिककुटु दान्तः ।
 (४) अस्ताचलस्य द्वे । (५) द्वे उदयाचलस्य । (६) पर्वतविरोधाणामे-
 कैकम् । (७) पाषाणस्य सप्त । तत्र—ग्रावाश्मानौ नान्तौ पुति । शिलादृष्टदौ-
 रियाम् । पाषाणादयः—पुति । (८) त्रीणि शिखरस्य, तत्र—कूटशिखरी
 पुनपुनस्तयोः । (६) त्रीणि प्रपातस्य । ['करारा'] ।

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुःप्रस्थः सानुरास्त्रियाम्
 उत्सः प्रस्त्रवणं वारिप्रवाहो निर्भरो भरः ॥५॥
 देरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ।
 गहरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥६॥
 [दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ।]
 खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।
 उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥७॥

(१) पर्वतमध्यभागस्य द्वे । कटकोऽस्त्री । (२) पर्वतसमभूभागस्य त्रीणि ।
 स्नुः पुसि, सानुप्रस्थावस्त्रियाम् । (३) यतो जलस्य निर्गमस्तस्य स्थानस्य
 द्वे । (४) निर्हारस्य ['क्षरना'] । उत्सादयः पथ पर्याया इत्यन्ये ।
 (५) द्वे कृत्रिमस्य गृहाकारस्य पर्वतविवरस्य । तत्र—कन्दरः—लीपुसयोः ।
 (६) चत्वारि अकृत्रिमगुहाया ['प्राकृतिक गुफा'] । (७) गिरे पतितानां
 स्थूलपापानामेकम् । ['पहाड से गिरी हुई चट्टान'] । (८) पर्वतनिर्गत-
 शिलाखण्डस्यैकम् । (९) खनेर्दे, तत्र खनि.—स्त्रियाम् । ['खान'] ।
 (१०) पर्वतनिकटस्थाल्पपर्वतानां द्वे । (११) अथ—पर्वतसमीपभूमिः—
 उपत्यका । पर्वतोपरिस्थभूमिः—अधित्यका ।

धातुर्मनःशिलाद्यद्रैरिकं तु विशेषतः ।

[सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला ।

गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाःसहिङ्गुलाः ॥

गन्धकोभ्रक इत्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ।]

निकुञ्जकुञ्जौ वा लीवे लतादिपिहितोदरे ॥८॥

❀ इति शैलवर्गः ॥३॥ ❀

❀ अथ वनौषधिवर्गः ❀

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

मैहारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥१॥

(१) पर्वतधातूना मनःशिलादीनामेकम् पुंसि ।

“सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुला । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवः ॥ इति ।”—प्रक्षिप्त श्लोक ।

(२) गैरिकस्यैकं, [‘गेरु’] । (३) द्वे लतादिच्छत्रस्थानस्य ‘कुञ्ज’ इत्याख्यातस्य । निकुञ्जकुञ्जौ पुंनपुंसकयोः । (४) पट् काननस्य [‘जगल’] ।

(५) महतो वनस्य द्वे [‘वणी’] । (६) गृहसमीपोपवनस्य,—[‘गृहोद्यान’ धरका वगीचा’] ।

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं गृहमेव यत् ।
 अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥२॥
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।
 स्यादेतदेव प्रेमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥३॥
 वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।
 वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥४॥
 वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।
 अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुमागमाः ॥५॥
 वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

(१) द्वे उपवनस्य—['वगीचा'] । (२) एक मन्त्रि—गणिकादि-
 गेहोपवनस्य । (३) सर्वसाधारणरूपनगरोगानस्य द्वे । तत्राक्रीडः पुमान् ।
 (४) अन्तःपुरोद्यानस्यैकम् ['वनानां वाग'] । (५) पञ्च सान्तरपक्ते-
 स्त्रियाम् । ['कतार' 'पति'] । (६) वृक्षादीनां समूहस्य—सधनतया
 स्थितस्य स्त्रियाम् । ['कुण्ड'] । (७) एक वन समूहस्य स्त्रियाम् ।
 (८) अङ्कुरस्य द्वे । (९) वृक्षस्य त्रयोदश, तत्र—शाखिविटपिपलाशिनो
 नान्ता पुंसि । (१०) एक पुष्पानन्तरोत्पन्नफलशालिवृक्षस्य । (११) एक पुष्पं
 विना फलवत् आभ्रादेः—पुंसि

ओषधयः फलपाकान्ताः स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः ६
 वन्ध्योऽफलोवकेशी च फलवान् फलिनः फली ।
 प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥७॥
 फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।
 स्थाणुर्वानाध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥८॥
 अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ।
 लताप्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥९॥
 नंगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

(१) फलपाकानन्तर शुष्काणां त्रीहियवादीनामेकं—स्त्रियाम् । (२) ऋतौ फलप्रदस्य द्वे, त्रिषु । (३) ऋतावपि फलरहितस्य त्रीणि—त्रिषु । (४) फल-सहितस्य वृक्षादेस्त्रीणि—त्रिषु । (५) अष्टौ विकसितवृक्षादेः—त्रिषु । (६) शाखापत्रादिरहितस्य वृक्षस्य त्रीणि—['टूड'] स्थाणुरस्त्री । शङ्कुध्रुवौ पुंसि । (७) एकं ह्रस्वशाखायुतस्य—पादपस्य—['पेन्धा'] । (८) स्कन्ध-रहितद्रुमादेस्त्रीणि । (९) त्रीणि लतायाः स्त्रियाम् । (१०) शाखादि-सहिताया विस्तृतलतायास्त्रीणि, उलपः पुंसि, शेषं स्त्रियाम् । [चमेली आदिकी 'वड़ी वेल'] । (११) वृक्षादिदैर्घ्यस्य ['वृक्ष आदि की ऊँचाई'] ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः
 समे शाखालते स्कन्धशाखा शाले शिफाजटे ।
 शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्छाग्रं गता लता ११
 शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुधोऽङ्घ्रिनामकः ।
 सारोमज्जानरि त्वक्स्त्रीवल्कं वल्कलमस्त्रियाम् १२

(१) मूलमारभ्य शाखापर्यन्तस्य वृक्षभागस्य द्वे । प्रकाण्डोऽस्त्रियाम् ।
 ['पेड़' 'तना'] । (२) द्वे शाखाया स्त्रिया, ['डाली'] । (३) स्कन्धप्रदे-
 शोत्पन्नप्रधानस्यूलशाखाया द्वे । ['मोटी शाखा'] । (४) द्वे वृक्षादि-
 मूलस्य ['पेड़ की जड़'] । (५) शाखाऽवलम्बिनी शिफा-शाखाशिफा,
 तस्या 'अवरोह' इति नाम । द्वे शाखाशिफाया । ['बड़ आदि की जटा'] ।
 (६) 'वृक्षमूलात्प्रवृत्ति वृक्षाग्रपर्यन्तं गता लताऽप्यवरोह'—इति प्रसङ्गादवरोहपद-
 स्थानान्तरमाह । केचित्तु—मूलादूर्ध्वगता शिफा-लतेत्युच्यत इत्यर्थे इत्याहु ।

(७) वृक्षान्देशस्य त्रीणि । तत्र-शिर. सान्तं स्त्रीवे । शिखरोऽस्त्रियाम् ।
 ['पेड़ की चोटी'] । (८) वृक्षादिमूलस्य त्रीणि । (९) वृक्षकोमलत्वच,
 सारभागस्य । ['पेड़ की पतली छाल' 'हीर'] । मज्जशब्दो नान्तः पुंसि ।
 आकारान्तोपि मज्जाशब्द स्त्रियाम् । (१०) त्रीणि त्वच, त्वक् चान्ता स्त्रियाम्,
 वल्कवल्कले—स्त्रियाम् ।

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ।
निष्कुहः कोटरं वा ना वैल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥१३॥
पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।
पल्लवोऽस्त्रीकिसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् १४
वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसववन्धनम् ।
आमे फले शलाढुःस्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु १५
क्षारको जालकं क्लीवे कालिका कोरकः पुमान् ।

(१) काष्ठमात्रस्य द्वे, दारुकाष्ठे—स्त्रीवे । (२) त्रीणि वह्नि
सधुश्चण्टणकाष्ठादे. ['वलिङ्ग' 'फूस'] । तत्र—एधः सान्त नपुसके ।
(३) द्वे यज्ञकाष्ठस्य, एधशब्द पुंसि । समित् स्त्रियाम् । ['समिधा'] पञ्चापि
पर्याया इत्येके । (४) वृक्षकोटरस्य द्वे, तत्र कोटरः पुनपुसके ['खोडर'] ।
(५) द्वे मञ्जरीः स्त्रियाम् । (६) षट् पत्राणाम्, तत्र—छदशब्दः पुंसि, शेष
नपुसके । (७) द्वे पल्लवस्य,—पल्लवोऽस्त्री, किसलयं स्त्रीवे । ['कोपल'
'नयेपत्ते'] । (८) वृक्षविस्तारस्यैकम् ['वृक्ष की शाखा आदि का फैलाव' 'घेरा'] ।
(९) वृक्षादिफलस्यैकम् । (१०) पुष्पादिवन्धनस्यैकम् । (११) एकमपकफलस्य—त्रिपु ।
['कच्चा फल'] । (१२) एक शुष्कफलस्य—त्रिपु । (१३) द्वे नूतनकालिकायाः,
तत्र जालक—स्त्रीवे । (१४) द्वे अविकसितस्य पुष्पस्य, तत्र कोरकः पुमान् ।

स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः कुङ्कुमलो मुकुलोऽस्त्रियाम्
 स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।
 मकरन्दः पुष्परसः पैरागः सुमनोरजः ॥१७॥
 द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयःस्त्रियाम् ।
 आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्गुदं फले ॥१८॥
 बार्हतं च फले जम्बवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्

(१) द्वे गुच्छकस्य ['गुच्छ'] । (२) द्वे शंपदिकसितकलिकायाः,
 ['अधखिली फलि'] । (३) पथ पुष्पस्य, तत्र सुमनश्शब्दः स्त्रियां बहुवचनान्तः,
 एकवचनान्तोऽपि—कोशान्तरप्रामाण्यात् । (४) पुष्परसस्य द्वे । (५) पुष्परेणोद्धे,
 तत्र—रजस्तान्त स्त्रीवे । (६) वक्ष्यमाणम् = अश्वत्थादि—फलपुष्पादिषु वर्तमान
 द्वाभ्यां = स्त्रीपुसाभ्यां हीन—नपुसकलिङ्गं श्रेयमित्यर्थः । विकारावयवयो-
 र्त्पन्नस्याणादिप्रत्ययस्य 'फले लुक्—' 'पुष्पमूलेषु बहुल'मिति लुका लुप्तत्वात् ।

(७) परन्तु हरीतक्यादीनां फलस्त्रियामेव, न स्त्रीवे । पूर्वनिर्णयमापवादोऽयम् ।
 आदिना—कोशातकी—बदरी—कण्टकारिकादयः । (८) अश्वत्थस्य फलम्—
 आश्वत्थम्, एव—वैणु—प्लक्ष—न्यग्रोधे—कुंदी—बृहतीनां फलानां नामैकैकम् ।
 (९) त्रीणि—जम्बूफलस्य, तत्र—जम्बू-स्त्रियां, शेष स्त्रीवे । ['जामुन'] ।

पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा ब्रीह्यः फले ॥१९॥
 विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।
 बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥२०॥
 अश्वत्थेऽथ कैपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।
 तस्मिन् दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥२१॥
 उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
 कोविदारो चमरिकःकुदालो युगपत्रकः ॥२२॥
 सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

(१) जाति-मल्लिका यूथिकाद्याः पुष्पे वाच्ये स्वलिङ्गा यथा-जात्या. पुष्प-
 जाति-—स्त्रियाम् । (२) एवं ब्रीहयो—यवाद्या फले स्वलिङ्गा । यथा—
 यवानां फलानि—यवा पुसि । एवं मापा, मुद्गा., गोधूमा. । (३) विदारी-
 शब्द. मूले पुष्पे फलेऽपि च-स्वलिङ्ग. । यथा—विदार्याः पुष्पादि—विदारी ।
 एवं—गम्भारी, शालपर्णी । (४) पाटलाशब्द पुष्पे क्लीबे, क्लीलिङ्गेऽपि च ।
 पुंस्यपि च शाश्वतकोशप्रामाण्यात् । (५) पञ्च पिप्पलस्य ['पीपल'] (६) सप्त
 'कैथ' इत्याख्यातस्य । (७) चत्वारि उदुम्बरस्य, ['गूगल'] । (८) चत्वारि
 कोविदारस्य, ['कचनार'] । (९) चत्वारि सप्तपर्णस्य, ['सनौना छतिवन'] ।

आरग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुलाः ॥२३॥
 आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।
 ह्युर्जम्भीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥२४॥
 वैरुणे वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
 पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देवबल्लभः ॥२५॥
 पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।
 तिनिर्शे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥२६॥
 वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथं द्वौ पीतनकपतिनौ ।
 आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥२७॥
 वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ।

(१) अष्टौ 'धनवद्देवा' 'सोनालु' इत्याख्यातस्य । (२) पथ—
 'जम्भीरी नोबू'—इति ख्यातस्य । (३) पथ वरणवृक्षस्य । (४) पथ 'नागकेसरे'ति
 ख्यातस्य । (५) चत्वारि निम्बतरुमेदस्य ['वकाश्न नीम'] । (६) सप्त
 तिनिशस्य । (७) त्रीणि 'अम्भडा' इत्याख्यातस्य । (८) पथ मधूकस्य
 ['मधुआ'] । (९) एक जलजमधूकस्य । 'गिरिजे' इति युक्तं पाठ इति
 केचित् ।

पौली गुडफलः संसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥२८॥
 अक्षोटकन्दरालौ द्रौवङ्कोटे तु निकोचकः ।
 पैलाशे किंशुकः पर्णो वातपोतोऽथ वेतसे ॥२९॥
 रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।
 द्रौ परिर्व्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥३०॥
 शोभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।
 रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ३१
 विल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।
 लूक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्ध्रग्रोधो बहुपाद्वटः ॥३२॥

- (१) त्रीणि पीलुवृक्षस्य । मरुदेशे—['पील'] इति प्रसिद्धस्य ।
 (२) द्वे—'अखरोट' इति प्रसिद्धस्य । (३) त्रीणि अङ्गोलस्य ['ढेरा'] ।
 (४) चत्वारि पलाशस्य । (५) सप्त वेतसस्य । ['वेत'] । (६) चत्वारि
 जलवेतसस्य । (७) पञ्च शिशुवृक्षस्य । ['सर्हेजन'] । (८) रक्तशोभाञ्जनस्यै-
 कम् । (९) द्वे अरिष्टस्य,—['रीठा'] । (१०) पञ्च विल्ववृक्षस्य ।
 (११) त्रीणि पुल्लस्य—['पाकर'] । (१२) त्रीणि वटस्य । ['वड'] ।
 बहुपादु—दकारान्तः ।

गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तित्वमार्जनौ ।
 आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ३३
 कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।
 शैलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥
 राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।
 गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरीमधुपर्णिका ॥ ३५ ॥
 श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ।
 कर्कन्धूर्वदरी कोली कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥
 सौवीरं वदरं घोण्टाऽर्घ्यं स्यात्स्वादुकण्टकः ।

(१) पट् श्वेतलोध्रस्य । आचौ श्वेते, शेषा रक्तलोत्रे इति परे ।
 ['लोध'] । (२) त्रीणि आम्रस्य ['आम'] । (३) एकगतिसुरभिन-
 स्याम्रस्य । ['लगडा आम'] । (४) पञ्च गुग्गुलुवृक्षस्य । ['गूगल'] ।
 (५) पञ्चोद्दालकस्य ['उद्देसुवा'—'लिसोडा'] । (६) चत्वारि प्रियालस्य ।
 ['चिरौली'] । (७) सप्त 'गम्भारी' ति स्यात्तस्य । (८) त्रीणि वदर्याः, कर्कन्धू-
 स्त्रीपुसयोः । ['झाडी'—'वेरी'] । घोण्टा = 'छोटा लाल बेर' । (९) पट्
 वदरीफलस्य । तत्र घोण्टा—लघुवदर्या नाम । ['बेर'—'घियाल'] । (१०) पञ्च
 विकटतस्य । ['टीट'—'कैर'] ।

विकंकतः सुवावृत्तो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥३७॥
 ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ।
 तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८
 काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।
 गोलीढो भाटलो घण्टा पाटलिर्मौलमुष्ककौ ३९
 तिलकः तुरकः श्रीमान् सैमौ पिचुलभाबुकौ ।
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकदफलौ ॥४०॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।
 तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥४१॥

(१) द्वे 'छोटी नारङ्गी' इत्याख्यस्य । (२) नागरङ्गस्य द्वे । ['बड़ी नरङ्गी'] । चत्वारि समानार्थानीत्येके । (३) चत्वारि तेन्दुकस्य—['तेन्दुआ'] । (४) चत्वारि 'कुचला' इत्याख्यातस्य । 'कटुतिन्दुकस्ये'त्यन्ये । (५) पञ्च लोध्रमेदस्य । ['मोखा'] । (६) त्रीणि तिलकवृक्षस्य । श्रीमच्छब्दस्तान्तः । (७) 'झाबु' इत्याख्यस्य द्वे । (८) पञ्च 'कायफल' इत्याख्यस्य । (९) चत्वारि रक्तलोध्रस्य । ['पठनी लोध'] । पट्टी स्त्री । नान्तो वा पट्टिशब्दः । (१०) षट् तूदस्य पिप्पलाकारवृक्षस्य, नूदः, तूदोऽपि । ['सहतूत'] ।

तूलं च नीपप्रियककदम्बांस्तु हरिप्रिये ।
 वीरवृक्षोऽरुणकरो गग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥४२॥
 गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।
 प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाम्लिकाथो पीतसारैके
 सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।
 साले तु सर्जकार्याश्वकर्णकाः सस्यसम्बरः ॥४४॥
 नन्दीसर्जो वीरतरुः खरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।
 राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥४५॥
 इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।
 पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शात्मलिर्द्वयोः

(१) चत्वारि कदम्बस्य । (२) चत्वारि भल्लातकस्य । ['भिलावा'] ।
 अग्निमुखी—स्त्री । (३) पञ्च 'पिलसन' इत्याख्यस्य ।

(४) त्रीणि—'इमली' त्याख्यस्य । (५) पट्—'विजयसार' इत्याख्यस्य ।
 (६) पञ्च सालस्य नानानि । (७) पञ्चार्जुनवृक्षस्य ['काहू'] । (८) त्रीणि
 'खिरणी' ति ख्यातस्य ।

(९) द्वे इङ्गुद्या, इङ्गुदी स्त्रियां, पुंसि च इङ्गुदः । ['हिङ्गोट' या—
 'त्रियापोता'] । (१०) त्रीणि—'भूर्जपत्रस्य' । (११) पञ्च 'सेमर' इत्याख्यस्य ।

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ।
 चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥४७॥
 प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।
 करञ्जभेदाः षडग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥४८॥
 रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।
 गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥४९॥
 अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ।
 सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥५०॥
 एरण्ड उरुत्रुकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।
 चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥५१॥

- (१) द्वे 'सेमर का गोंद' इत्याख्यस्य । (२) द्वे कूटशाल्मलेः ।
 (३) 'करञ्जुवा' इत्याख्यस्य चत्वारि । (४) कण्टकिकरञ्जस्य चत्वारि ।
 (५) करञ्जभेदानामेकैकम् । (६) चत्वारि 'रोहिडा' इत्याख्यस्य ।
 (७) चत्वारि खदिरस्य । ['खैर'] । (८) द्वे विट्खदिरस्य । (९) द्वे श्वेत-
 खदिरस्य । (१०) एकादश—एरण्डस्य ।

अल्पा शमी शमीरःस्याञ्छमीसक्तुफला शिवा ।
 पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥५२॥
 शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ।
 भद्रदारुद्रु किलिमं पीतदारु च दारु च ॥५३॥
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ।
 पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥५४॥
 कुष्णवृन्ता कुवेराक्षी रंधामा तु महिलाह्वया ।
 लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ५५
 विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ।
 मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गटुण्डुकाः ॥५६॥
 स्योनाकशुकनासर्ज्जदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

- (१) 'जाँटी' इत्याख्यस्यैकम् । (२) त्रीणि—'जाँटि' इत्याख्यस्य ।
 (३) मदनवृक्षस्य षट्—[मैनफलाख्यवृक्षस्य] । (४) अष्टौ देवदा-
 रवृक्षस्य । (५) सप्त 'पाटलि' इत्याख्यस्या । तत्र पाटलि स्त्रीपुंसयोः ।
 ['कुवेराक्षी'] । (६) द्वादश प्रियङ्गुवृक्षस्य—['मालकांगुनी'] ।
 (७) द्वादश स्योनाकस्य ['सोनापाठा'] ।

शोणकश्चारलौ तिथ्यफला त्वामलकी त्रिषु॥५७॥
 अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।
 नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः॥५८॥
 अम्भया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥५९॥
 पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथद्रुमोत्पलः ।
 कर्णिकारः परिव्याधो लैकुचो लिङ्गुचो डहुः६०
 पैनसः कण्टकिफलो निर्जुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।
 काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलर्यूजघनेफला ॥६१॥

- (१) चत्वारि 'आंवल' इत्याख्यस्य वृक्षस्य । आमलकी-त्रिषु ।
 (२) 'वहेडा' इत्याख्यस्य वृक्षस्य । विभीतकः—त्रिलिङ्गा । (३) एकादश
 इरोतक्याः । (४) त्रीणि—सरलस्य ['चीड'] । (५) कर्णिकारस्य त्रीणि ।
 ['कठचम्पा'] । (६) त्रीणि 'बडहर' इत्याख्यस्य । (७) द्वे 'कटहर'
 इत्याख्यस्य । (८) त्रीणि स्थलवेतसस्य । समुद्रफलस्येत्यन्ये । (९) चत्वारि
 —'कट्टमर' इत्याख्यस्य । मल्लूः—लियाम् । मलयूरपि ।

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्घासमालकाः ।
 पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ६२
 कैपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ।
 भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ६३
 एतस्य कालिका गन्धफली स्यादथ केसरे ।
 बकुलो वज्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥६४॥
 चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।
 जय्या जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ६५
 श्रीर्षमाग्निमन्थः स्यात्काणिका गणिकारिका ।
 जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ६६

(१) निम्बरस्य पट्—['नीम'] । (२) 'सौसम' इत्याख्यवृक्षस्य त्रीणि ।
 (३) एकं कपिलवर्णायाः । (४) 'सिरस'—इत्याख्यस्य त्रीणि । (५) त्रीणि—'चम्पा'
 इत्याख्यस्य । (६) एक चम्पककालिकाया । ['चम्पाकली'] । (७) 'मौलसिरी'
 इत्याख्यस्य द्वे । (८) द्वे अशोकस्य । (९) द्वे दाडिमस्य । (१०) चाम्पेयस्य
 ['नागचम्पा'] चत्वारि । (११) पञ्च—'अरणी' इत्याख्यस्य । (१२) पञ्च—'अगेशू'
 इत्याख्यस्य । दशापि अग्निमन्थपर्याया इत्येके । (१३) कुटजस्य चत्वारि ['कुरैया'] ।

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

कृष्णपाकफलाविग्रसुपेणाः करमर्दके ॥६७॥

कालस्कन्धस्तमालःस्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके
सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥६८॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीसूत इत्यपि ।

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ६९

भृपदी शीतभीरुश्च सैर्वास्फोता वनोद्भवा ।

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ।

गणिकायूथिकाऽस्वष्टा सा पीताहेमपुष्पिका ७१

- (१) श्रीणि कुटजबीजस्य । ['इन्द्रजौ'] । (२) चत्वारि करमर्दस्य । ['कर्मादा']
(३) श्रीणि तमालवृक्षस्य । (४) पञ्च—'निर्गुण्डी' त्याख्यस्य । (५) पञ्च देवतालस्य ।
(६) द्वे भूरुण्ड्याः । (७) द्वे मल्लिकायाः । (८) एक वनमल्लिकाया ।
(९) चत्वारि शेफालिकायाः । ['नेवारी'] (१०) द्वे श्वेतनिर्गुण्ड्याः ।
(११) चत्वारि यूथिकायाः । ['जूहो'] । (१२) पीतयूथिकायाश्चत्वारि ।
['पीली जूहो'] ।

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।
 सुमना मालती जातिः ससला नवमालिका ७२
 माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।
 सहा कुमारी तैरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥
 तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टकः ।
 नीलीभिण्टी द्वयोर्बाणादासी चार्तगलश्च सा ७४
 सैरैयंकस्तु भिण्टी स्यात्तस्मिन् कुरबकोऽरुणे ।
 पीता कुरण्टको भिण्टी तस्मिन् सहचरीद्वयोः ७५

(१) अतिमुक्तकाव्यस्य पथ । (२) पथ जाते । तत्र सुमनःशब्द
 सान्तः स्त्रियाम् । ['चमेली'] । (३) नवमालिकाया द्वे । (४) कुन्दस्य
 द्वे । (५) बन्धुजीवकस्य त्रीणि । ['दुपहरिया'] । (६) त्रीणि कुमार्या ।
 ['धीकुआर'—'ग्वारपाठा'] । (७) द्वे 'कटसरैया' इत्याख्यस्य ।

(८) एक 'लाल कटसरैया' इत्याख्यस्य । (९) एकं—पीतपुष्पाया महास-
 हाया ['पीली कटसरैया'] । (१०) त्रीणि नीलक्षिण्टिकाया । (११) क्षिण्टी-
 सामान्यस्य द्वे । (१२) एक रक्तकुरण्टकस्य । (१३) द्वे पीतकुरण्टकस्य । तत्र
 सहचरी—जीपुसयो ।

ओण्डूपुष्पं जपा पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।
 प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
 करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलाबुभौ ।
 वृन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाहयः ॥ ७७ ॥
 मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ।
 फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥
 समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।
 जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥
 सितेऽर्जकोऽत्र पांठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।
 अर्काहवसुकाऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

(१) द्वे जपापुष्पस्य ['ओण्डुल'] । (२) एक तिलपुष्पस्य । (३) पञ्च-
 करवीरस्य ['कनेर'] । (४) करीरस्य त्रीणि- ['करील'- 'कैर'] ।
 (५) धत्तूरस्य सप्त । (६) धत्तूरफलस्यैकम् । (७) चत्वारि मातुलुङ्गस्य ।
 ['विनौरा'] केचित्त्वाद्यद्वय बीजपूरस्य, अन्यद्वय मातुलुङ्गस्येत्याहुः । (८) पञ्च-
 मरुवकस्य । ['मरुवा'] । (९) त्रीणि-पर्णासस्य । (१०) एकं श्वेतपर्णासस्य ।
 (११) चित्रकस्य त्रीणि । ['चीता वृत्त'] । (१२) सप्त-अर्कस्य । ['आक'- 'मदार'] ।

मन्दारश्वार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।
 शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः ॥८१॥
 वृन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥८२॥
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥८३॥
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।
 पाठाऽम्बष्टा विद्वकर्णी स्थापना श्रेयसी रसा ॥
 एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ।
 कटुः कटम्बराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

(१) द्वे श्वेतार्कस्य । (२) पञ्च-‘गुम्मा’ इत्याख्यस्य । (३) चत्वारि
 वृक्षोपरिजातस्य वृक्षान्तरस्य-‘वृन्दा’ इत्याख्यातस्य (४) नव गुडूच्या ।
 [‘गुडच’] । (५) दश मूर्वाया । सुवेत्यपि (६) दश-पाठया । (७) अष्ट
 कटुरोहिण्याः । [‘कुटकी’] । ‘कण्डूरा’पि ।

आत्मगुप्ताऽजडाऽव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ॥
 ऋष्यप्रोक्ता शूकाशिम्विः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।
 चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥
 प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।
 अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥८८॥
 प्रत्यक्पर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ।
 हंजिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ८९
 अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।
 मैज्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ९०
 मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्त्यपि ।
 यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ९१
 रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।
 पृथ्वीपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ९२

- (१) नव मर्कट्याः । ['केवौच'] । (२) दश नृपिकपर्ण्याः ।
 (३) अष्टावपामार्गस्य । (४) नव भार्ग्याः । ['फली'] । (५) नव मैज्जिष्ठायाः ।
 ['मजीठ'] । (६) दश यासस्य । ['जवासा'] । (७) नव पृथ्वीपर्ण्याः । ['पिठवन'] ।

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।
 निदिग्धिका स्पृशी व्याधी बृहती कण्टकारिका ॥
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।
 नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका १४
 रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।
 अवल्लुजः सोमराजी सुवल्लीः सोमवल्लिका १५
 कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।
 कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ १६ ॥
 उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाऽथ कैरिपिप्पली ।
 कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् १७
 चैव्यं तु चविकं काकचिश्चागुञ्जे तु कृष्णला ।
 पलङ्कषा त्विलुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ १८ ॥

(१) दश कण्टकारिकाया । ['भटकटैया' 'सत्यानाशो'] । (२) एकादश
 नील्याः । ['नील'] । (३) अष्टौ वाकुच्याः, मागधी (४) दश पिप्पल्याः ।
 ['पोपल'] । (५) पञ्च-गजपिप्पल्या । (६) द्वे चैव्यस्य । (७) त्रीणि
 गुण्याः । ['चिमी'-'धौधचो'] । (८) सप्त गोक्षुरकस्य ['गोक्षरु']

गोकण्टको गोलुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
 विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषारुणा ६६
 शृङ्गी महौषधं चार्थं क्षीरावी दुग्धिका समे ।
 शैतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥१००॥
 ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।
 अहेरुरथ पीतदुकालेयकहरिद्रवः ॥१०१॥
 दार्वी पचम्पचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।
 वैचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका १०२
 शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।
 वृषोऽटरूषःसिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः १०३
 आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता

- (१) अष्टावतिविषाया. । ['अतीस'] । (२) द्वे दुग्धिकाया ।
 ['दुग्धी' इत्याख्यस्य] । (३) दश शतमूल्या. । ['शतावरी'] ।
 (४) सप्त दारुहरिद्राया. । ['दारुहल्दी'] (५) पथ वचायाः ।
 ['वच'] । (६) एक श्वेतवचाया । (७) अष्टौ वासकस्य ['अरद्धूता'] ।
 (८) विष्णुक्रान्तायाश्चत्वारि, स्वामी तु वासकस्येमे पर्याया इति मन्यन्ते ।

ईक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः १०४
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।
 मिश्रेयोप्यथ सैद्धुण्डोवज्रदुः स्नुक्स्तुहीगुडा
 समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
 तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुन्नपुंसकम् ॥१०६॥
 बैला वाख्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।
 मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च १०७
 सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।
 त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्धौ तु सुषेणिका
 काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।
 मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥१०९॥

(१) कोकिलाक्षस्य पञ्च । [‘तालमखाना’] । (२) पट् मधुरिकाया ।
 (३) षट्—सेद्धुण्डस्य [‘थूदर’] । (४) पट्—विडङ्गस्य । (५) द्वे बैलायाः
 [‘खिरैटी’—‘वरिधारा’] । (६) द्वे शणपुष्पाः । [‘सनई, शण’] । (७) पञ्च-
 द्राक्षाया [‘दाय’] । (८) सप्त—‘सफेद निसोथ’ इति ख्याताया । (९) सप्त-
 ‘काली निसोथ’ इति प्रसिद्धस्य । (१०) चत्वारि मधुकस्य [‘मुलेटी’] ।

विदारी क्षीरशुक्लेतुगन्धा क्रोष्टी च या सिता ।
 अन्याक्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षगन्धिका ११०
 लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।
 खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः १११
 गोपी इयामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।
 योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ११२
 कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
 काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ।

(१) चत्वारि विदार्या शुक्लाया, कृष्णाया इत्येके । ['विदारीकन्द' 'विलैया कन्द'] । (२) त्रीणि कृष्णविदार्या, शुक्लाया इति—तु दीक्षिता । (३) चत्वारि जलपीप्पल्याः । ['जलपीपर'] । शाकमेद इत्येके । (४) पञ्च मयूरशिखाया । ['मोरशिखा'] । (५) पञ्चशारिवाया । ['गौरी-सर'—'काली-सर'—'साढ']
 (६) चत्वारि ऋद्धेः । योग्यं—लीवे । (७) पञ्च वृद्ध्याख्यौपधे । (८) पद्—कदल्या । ['केल'] । (९) त्रीणि मुद्गपर्ण्याः । ['मुगौनी'] ।
 (१२) पञ्च—भण्टाक्योः । ['वैगन—'भटा'] ।

नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ११४
 नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।
 विदारिगन्धांश्शुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ११५
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।
 भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः
 गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ११७
 उयौत्स्नी पटोलिका जाली नांदेयी भूमिजम्बुका ।
 स्यात्तांगलिक्यग्रिशिखाकांकाङ्गीकाकनासिका ।

- (१) नव रास्नाया ['रासना'] । (२) पञ्च शालपर्ण्या ।
 ['शालपर्णी'] । (३) चत्वारि कार्पास्या ['कपास'—'रुई'] । (४) वन-
 कार्पास्या एकम् ['नर्मा बाढी'] । (५) त्रीणि शृङ्गया ['काकडासिंगी'] ।
 (६) चत्वारि नागबलाया । ['गगेरण'—'ककड़ी'] । (७) द्वे घोषकस्य
 ['नेनुआ शाक की बेल'] । (८) पीतघोषवह्या एकम् । ['घीया']
 (९) 'कडुवी तोरई, वनतोरई'—इति प्रसिद्धाया त्रीणि । (१०) द्वे
 भूमिजम्बुकाया । (११) द्वे लाङ्गल्या ['कलियारी'] । (१२) द्वे
 काकनासाया । ['कौवागैठी'—'कागा रोटी'] ।

गोधापंदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ।
 अजशृङ्गी विषाणी स्याद् गोजिह्वादर्विके समे ११९
 ताम्बूलबल्ली ताम्बूली नागवल्त्यप्यथ द्विजा ।
 हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी १२०
 एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।
 बालुकं चाथ पालङ्क्यां सुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु १२१
 वालं हवीरेबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।
 कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ ११२ ॥
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

(१) द्वे हसपद्या । (२) द्वे 'मुसली'ति ख्यातायाः । (३) द्वे अज-
 शृङ्ग्याः ['मेढासिंगी'] । (४) द्वे गोजिह्वायाः ['गोभी'] । 'दर्विके'त्यपि ।
 (५) त्रीणि 'नागरवेल' इत्याख्यातस्य [पान] । (६) पद् हरेणुकाया ।
 ['संमालू के बीज'] । (७) पञ्च बालुकस्य ['एलवा'] । (८) चत्वारि
 'कुन्दरू' 'रुमीमस्तंगी' । सल्लकीनिर्यासस्य इति परे । (९) पञ्च हवीरेस्य ।
 ['नेत्रवाला'] । (१०) पञ्च शैलेयस्य, नतु शिलानतुनः । ['छडीला' पत्थर
 फूल] (११) पञ्च मुराया । [सुगन्धी-मुरा]

गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा १२३
 महेरणा कुन्दुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।
 अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका १२४
 पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्वहुलाऽथ सा ।
 सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५
 व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।
 शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्कोशिन्यथ वितुन्नकः १२६
 झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।
 प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यमथ तुन्नः कुचेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ।

- (१) अष्टौ सल्लन्याः । ['सल्लई'] । (२) चत्वारि धातव्याः
 ['धाय'] (३) पञ्चैलाया ['पलायची'] । (४) पथ—सूक्ष्मैलाया ।
 ['छोटी इलायची'] । (५) पट्—कुष्ठस्य । ['कूठ'] 'वाप्य'मित्यपि
 पठन्ति । (६) शङ्खिन्यालीणि ['शखाहुली'] । (७) सप्त भूग्यामलन्याः ।
 ['भुईं आंवला'] । (८) द्वे पौण्डर्यस्य सुगन्धिद्रव्यस्य । ['पुण्डरिया'] ।
 (९) पट्—नन्दीवृक्षस्य ['तुणी'] । (१०) पट् चण्डायाः । ['चोरक'] ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पन्नगणहासकाः ॥१२८॥
 व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।
 शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली १२९
 धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी ।
 शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥१३०॥
 काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ।
 कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥१३१॥
 प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।
 ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥१३२॥
 मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।

(१) चत्वारि व्याघ्रनखस्य ['ववनखा'] (२) पञ्च शुषिरायाः
 ['नलिका'] (३) चत्वारि अञ्जनकेश्या । [अञ्जनकेशी] । (४) पञ्च
 नखद्रव्यस्य । ['नखल'] । (५) पट् तुवर्यां, ['अरहर'] । (६) अष्टौ
 मुस्तकस्य । ['मोथा'] । (७) ग्रन्थिपर्णस्य पञ्च [धुनेर'—'कुकरौधा' 'गठिवन'] ।
 (८) दश स्पृक्काया । ['असवरग' 'कपूरी साग'] ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि १३३
 तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।
 त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् १३४
 कर्चूरको द्राविडकः कात्पको वेधसुख्यकः ।
 औषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् १३५
 शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ।
 विशल्याग्निशिखानन्ताफलिनी शक्रपुष्पिका १३६
 स्यादृक्षगन्धा छगलान्यावेगी वृद्धदारकः ।

(१) पट् जटामास्या । (२) त्वक्पत्रस्य पट् [तज्—‘दालचीनी’] ।

(३) चत्वारि कर्चूरस्य [‘कर्चूर’] । (४) जातिमात्रविवक्षायासौषधीशब्दस्य प्रयोगः । (५) द्रव्यमात्रविवक्षायान्तु—औषधशब्दप्रयोगः । (६) पत्रपुष्पादि—शाकाख्य, तदुक्तं—

“मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिष्ठकम् ।

त्वापुष्प कवकश्चैव शाकं दशविध स्मृतम् ॥”

(७) हे तण्डुलीयस्य [चौलाई शाक] । (८) पत्र विशल्याया [इ द्रुपुष्पी]
 (९) पत्र ‘विधारा’ इत्याख्यस्य ।

जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी १३७
 पैटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।
 हैयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा १३८
 तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।
 बर्बर कवरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ॥ १३९ ॥
 एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।
 चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बुष्टाऽम्ललोणिका १४०
 सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।
 नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि १४१
 जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।

(१) ब्राह्म्याश्चत्वारि । (२) स्वर्णक्षीर्याः चत्वारि । ['सत्यानाशो'] ।
 (३) चत्वारि माषपर्ण्या । (४) चत्वारि तुण्डिकेर्या—[तुण्डिकेरी] । (५) पथ
 खरपुष्पाया । (६) चत्वारि एलापर्ण्या । (७) पथ अम्ललोण्या ।
 (८) पथ चुक्रय । ['चूक'—'अमलवेत'] । (९) चत्वारि खदिराना
 [हाथा—जोडी] । (१०) जीवन्तीनीया पठ्—['जीवनी'] ।

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥१४२॥
 किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ।
 विमला सातला भूरिकेना चर्मकपेत्यपि ॥१४३॥
 वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मैकूलकः ।
 निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्यपि ॥
 अजमोदा तूयगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।
 मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥
 अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।
 काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥
 प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

- (१) जीवकौपथस्य पथ । (२) भूनिम्बस्य त्रीणि—[चिरायता] ।
 (३) पथ सप्तलाया [सिङ्गुण्ड भेद] । (४) त्रीणि वयस्थाया, [ककोडी] ।
 (५) पथ वज्रदन्त्या. [दन्तिका] । (६) यवानोदयस्य द्वे द्वे नामनी । चत्वारः
 शब्दा पर्याया इत्येके । [खनवाश्न] । (७) त्रीणि पुष्करमूलस्य । (८) पथ
 पद्माया । (९) पञ्च रोचन्या, [कवीला] '(१०) पट् चक्रमर्दस्य ['पुवाड'
 'चकवट'] ।

पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥
 लैतार्कदुर्दुमौ तत्र हरितेऽथ मंहौषधम् ।
 लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥
 पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।
 स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि १४९
 पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।
 वार्षिकं त्रायमाणा स्यात् त्रायन्ती बलभद्रिका ॥
 विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिवाराही बदरेत्यपि ।
 मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥
 शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

- (१) द्वे पलाण्डो. ['प्याज'] । (२) पलाण्डुभेदस्य द्वे । (३) पट-
 लशुनस्य ['लहसुन'] । (४) पुनर्नवाया द्वे ['साटी'—'गदहपुत्रा']
 (५) वितुन्नस्य द्वे । ['विसन्नपरा'] । (६) शतपण्याश्चत्वारि ['पटशण'] ।
 (७) पञ्चज्योतिष्मत्या. । [मालकागनी] । (८) चत्वारि त्रायमाणायाः ।
 (९) चत्वारि वाराहीरुन्दस्य ['सुथनी'] । (१०) द्वे भृङ्गराजस्य । [भंगरा] ।
 (११) द्वे काकमाच्या । [मकोय] (१२) सप्त शतपुष्पाया. । ['सौफ'] ।
 केचित्तु—अन्त्यद्वयं 'अन्धाहुली' त्याख्यस्येत्याहु. ।

अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी १५२
 तस्यां कटम्भरा राजवला भद्रबलेत्यपि ।
 जैनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥१५३॥
 संस्पर्शास्थ शैटी गन्धमूली षडग्रन्थिकेत्यपि ।
 कर्चूरोऽपि पलाशोऽर्थे कारवेल्लः कठिल्लकः १५४
 सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ।
 कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरीर्वारुः कर्कटीस्त्रियौ १५५
 ईक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलावूरुभे समे ।
 चित्रागवाक्षीगोडुम्बा विशालात्विन्द्रवारुणी ।

(१) पञ्च प्रसारण्या । ['खीप'] । (२) षट्-चक्रवर्तिन्या
 ['चक्रवर्त'] । (३) पञ्च कर्चूरस्य [कचूर] (४) त्रीणि कारवेल्लस्य । [करेला]
 (५) चत्वारि पटोलस्य ['परवल'] । (६) कूष्माण्डस्य द्वे । [कोइड़ा 'पेठा']
 (७) द्वे कर्कट्या स्त्रियां । [ककड़ी] । (८) द्वे कटुतुम्ब्या । [गडुतुम्बे की
 वेल] स्त्रियाम् । (९) द्वे अलाव्या. स्त्रियाम् ['तुम्बी'] । (१०) द्वे चित्राया.
 [कर्कटीमेदस्य 'जेठक ककडी'] । (११) द्वे इन्द्रवारुण्या ।
 [इन्द्रायण] ।

अशोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समाष्टिला ।
 कैलम्ब्युपोदिकाऽस्त्रीतु मूलकं हिलमोचिका १५७
 वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ।
 सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सांसिता १५८
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।
 कुंरुचिन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् १५९
 स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ।
 वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः १६१

(१) त्रीणि कन्दस्य [सूरण] । (२) द्वे गण्डीरस्य [‘गाडरदूर्वा’] (३) एकं
 ‘करेमु’ इत्याख्यस्य । (४) एक ‘पोर’ इत्याख्यस्य । (५) एक मूलकस्य स्त्रियाम् ।
 [मूली] । (६) एक हिलमोचिकायाः । (७) एक वास्तुकस्य [‘वथुवा’] ।
 कलम्ब्याद्याः शाकभेदाः । (८) षट् दूर्वायाः । (९) चत्वारि शुक्लदूर्वायाः ।
 (१०) द्वे मुस्तकस्य [मोथा] । (११) द्वे मुस्तकभेदस्य [‘नागरमोथा’]
 (१२) त्रीणि मुस्ताविशेषस्य । (१३) दश वेणो [वांस] । (१४) वातपूर्णवेणू-

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

नडस्तु धमनः पोटगलोऽधोकाशमस्त्रियाम् १६२

इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु वत्त्वजाः ।

रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

स्याङ्गीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥१६४॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

नडादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ॥१६५॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कंचुणम् ।

नामेकम् । (१) वशादिग्रन्थेऽस्त्रीणि । ग्रन्थि. पुंसि, पर्वं नान्तं नपुंसके । परुषान्तं नलोवे । (२) त्रीणि शरस्य ['कूचा' - 'सर'] । (३) त्रीणि नडस्य ।

(४) त्रीणि काशस्य । काशोऽस्त्रियाम् । (५) पुंसि बहुत्वे वत्त्वजशब्दः [वगर्ह] । (६) द्वे इक्षोः । [ईक्ष] । (७) इक्षुभेदानामेकैकम् ['पीडा'] । (८) द्वे तृणभेदस्य । [गाढर] । (९) दशोशीरस्य वीरणमूलस्य । ['खस'] । (१०) नडादयः पूर्वोक्ता नीवारगर्मुच्छयामाकादयश्च-तृणजातयः । (११) चत्वारि दर्भस्य ['डाम'] । (१२) षट् रौहिपतृणस्य । ['रोहिष'] ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥१६६॥
 छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ।
 शष्पं चालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥१६७॥
 तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ।
 तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लांगली ॥१६८॥
 घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ।
 फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥१६९॥
 खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

❀ इति वनौपधिवर्गः ॥४॥ ❀

- (१) पञ्च-जलजतृणमेदस्य । (२) द्वे नवतृणस्य [नई घास'] ।
 (३) द्वे घासस्य । (४) द्वे तृणमात्रस्य । (५) एकं तृणममूहस्य । (६) एकं
 नडसमूहस्य । (७) द्वे तालस्य । (८) द्वे नालिकेरस्य । (९) पञ्च
 पूगवृक्षस्य । [सुपारी का पेड] । (१०) एक—पूगफलस्य [सुपारी] ।
 (११) हिन्तालसहिता नालिकेरादयः, खर्जूरादयश्च—तृणजातय—इत्युच्यन्ते ।

ॐ अथ सिंहादिवर्गः ॐ

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

[कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ।

पुण्डरीकः पञ्चनखश्चित्रकायमृगाद्विषः ॥]

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तैरक्षुस्तु मृगादनः ॥१॥

वैराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥२॥

कैपिलवंगप्लवगशाखामृगबलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥३॥

ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

(१) पट्—सिंहस्य । अष्टौ कण्ठीरवाद्या क्षेपकोक्ता अपि सिंहस्य ।

(२) त्रीणि व्याघ्रस्य । तत्र—द्वीपिशब्दो नान्तः । ['बाध'] ।

(३) द्वे तस्मिन् ['तेन्दुवा'] 'हुण्डार'—इत्यस्येत्यन्ये । (४) द्वादश

सूकरस्य ['सूकर'] तत्र पोत्रि-घोणि-दंष्ट्रि-स्तब्धरोमाणो नान्तः । (५) नव

वानरस्य । वनौकशब्दः सान्त पुंसि । (६) चत्वारि भल्लूकस्य ।

['भाल्लू'—'रीछ'] । (७) त्रीणि गण्डकस्य ['गैडा'] । तत्र—सङ्गी नान्तः ।

लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥४॥
 स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
 शृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरु ऋरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥
 औतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुमुक् ।
 त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे ॥६॥
 श्वाधित्तु शल्यस्तैल्लोश्चि शलली शललं शलम् ।
 चातप्रमर्वातमृगः कोर्क ईहामृगो वृकः ॥७॥
 मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।
 ऐणैयमेण्याश्चर्मामेणैस्यैणमुभे त्रिषु ॥८॥
 कंदली कन्दली चीनश्चसूरुप्रियकावपि ।

(१) पञ्च महिषस्य । ['भैसा'] वाहद्विषत्-तान्तः । (२) दश-जम्बुकस्य ।
 [गौदद] । तत्र—शिवा—स्त्रियाम् । (३) पञ्च मार्जारस्य [बिल्ली] ।
 आखुमुक्—नान्त पुंसि । (४) गौधेयस्य त्रीणि । (५) द्वे शल्यस्य [सेह] ।
 (६) शल्यरोम्णस्त्रीणि । शलली स्त्रियाम् । (७) द्वे मृगभेदस्य पुंसि ।
 (८) त्रीणि वृकस्य । [मेडिया] । (९) पञ्च हरिणस्य । (१०) एकं—हरिणी-
 चर्मदेः त्रिषु । (११) एकं हरिणचर्ममांसादे—त्रिषु । (१२) अजिनयोनिहरिण-

समूरुश्चेति हरिणा अभी अजिनयोनयः ॥९॥

कृष्णसाररुह्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैणश्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥१०॥

गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥११॥

[अधोगन्ता तु खनको वृषः पुं ध्वज उन्दुरः]

उन्दुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिकां बालमूषिका ।

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥१२॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥१३॥

भेदानामेकैकम् । (१) द्वादश मृगविशेषाणाम् । (२) उक्ता—सिंहादयो

मृगादयः, गवादयश्च वक्ष्यमाणा—पशुजातयः—पशवः । गन्धर्वादयो मृगजातयः ।

(३) प्रक्षिप्तैः पञ्चभिः सह त्रयोऽपि मूषकस्य । ['चूहा'] । (४) स्वल्प-

मूषकजातेर्दे । (५) द्वे सरटस्य ['किर्काट'] । (६) द्वे मुसल्याः ['छिपकली'—

'विस्तोड्या'] । (७) चत्वारि लूतायाः । ['मकड़ी'] । (८) द्वे नीलङ्गोः,

['सोनकीड़ा'] पुमि । (९) द्वे कर्णजलौकाया स्त्रियाम् । सा च सान्ताऽऽदन्ता वा ।

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ।
 पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥१४॥
 पत्त्री श्येन उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।
 [दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशादनः]
 व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥१५॥
 लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः ।
 कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥१६॥
 दार्वाघाटोऽथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।
 कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥१७॥

- ['कंसला' कनखजूरा] । (१) द्वे वृश्चिकस्य कर्णामक्षकस्य [भ्रममेदस्य] ।
 (२) त्रीणि वृश्चिकस्य ['विच्छू'] द्रुणोऽपि । (३) त्रीणि पारावतस्य ['परेवा'] ।
 (४) त्रीणि श्येनस्य ['वाज'] । पत्नी नान्त पुंसि । (५) अष्टौ घूकस्य ['उल्लू'] । (६) द्वे भरद्वाजस्य ['भरदुआ'] । (७) द्वे खञ्जनस्य ।
 (८) द्वे कङ्कस्य । (९) द्वे चापस्य । (१०) त्रीणि मृङ्गस्य । (११) द्वे काष्ठ-
 कुट्टस्य ['कठफोरा'—'मुडियो खाती'] । (१२) त्रीणि चातकस्य ['पपीहा'] ।
 (१३) चत्वारि कुक्कुटस्य ['मुर्गा'] ।

चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ।
 पुंमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥१८॥
 कर्करेडुः करेडुः स्यात्कृकणककरौ समौ ।
 वैनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥१९॥
 काके तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
 ध्वाङ्क्षात्मयोषपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥२०॥
 स एव च चिरञ्जीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ।
 द्रोणकाकस्तु काकोलो दांत्यूहः कालकण्टकः ।
 आतायिचिल्लौ दाक्षायगृध्रौ कीरशुंकौ समौ २१

- (१) द्वे चटकस्य ['चिडा'] । (२) एक चटकाया. ['चिडो'] ।
 (३) चटकपुमपत्यस्यैकम् । (४) चटकस्य स्त्र्यपत्येऽपि—चटका—एव ।
 (५) द्वे कर्करेडुपक्षिण ['कोचरी'] । (६) द्वे कृकणस्य पक्षिभेदस्य ।
 (७) चत्वारि कोकिलस्य [कोयल] । (८) दश काकस्य ['कौवा'] (९) द्वे,
 द्रोणकाकस्य ['डोडकाक'] । (१०) द्वे दांत्यूहस्य ['काकातुआ']
 (११) द्वे चिल्लस्य । ['चील्ह'] । आतायो नान्त. । (१२) द्वे गृध्रस्य ।
 (१३) द्वे शुकस्य [शुग्गा] ।

क्रुङ्क्रौञ्चोऽथ बैकः कहः पुष्करौहस्तु सारसः ।
 कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥२२॥
 कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशिकुररौ समौ ।
 हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥२३॥
 राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।
 मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥२४॥
 शरारिरादिराडिश्च बैलाका विसकण्ठिका ।
 हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥२४॥
 जंतुकाऽजिनपत्रा रंधात्परोष्णी तैलपायिका ।

- (१) द्वे क्रौञ्चपक्षिणः, क्रुङ्, क्रुचौ, क्रुध । (२) द्वे वक्तस्य [वगुल] । (३) द्वे सारसस्य [सारस] । (४) चत्वारि चक्रवाकस्य, ['चक्रवा'] । (५) द्वे कादम्बस्य [वक्तक] । (६) द्वे कुररस्य । (७) चत्वारि हस्तस्य । (८) एक रावहमस्य । (९) एक हंसमेदस्य । (१०) एकं कृष्णचञ्चुचरणस्य हंसविशेषस्य । (११) त्रीणि 'आडि' इत्याख्यस्य । (१२) द्वे बलकायाः । (१३) हंसस्त्रिया एकम् । (१४) सारसस्त्रिया एकम् । (१५) द्वे चर्मचटकाया ['चर्मचेड'] । (१६) द्वे परोष्ण्या ।

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥२६॥
 पतङ्गिका पुत्तिका स्यदंशस्तु वनमक्षिका ।
 दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटाद्वयोः २७
 भृंगारी झीरुका चीरी भिल्लिका च समा इमाः ।
 समौ पतंगशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥२८॥
 मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।
 द्विरेफपुष्पलिङ्गभृंगषट्पदभ्रमरालयः ॥२९॥
 मयूरो बर्हिणो बर्हि नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
 शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥३०॥

(१) श्रीणि नीलमक्षिकाया । (२) द्वे मधुमक्षिकाया । (३) द्वे
 पतङ्गिकाया । [मक्षिकाभेदस्य 'तितली'] । (४) वनमक्षिकाया द्वे । (५) मक्षि
 काविशेषस्यैकम् । (६) द्वे वरटाया । [वरें, 'भिरङ्'—'टाटिया'] वरटा—
 स्त्रीपुंसयोः । (७) चत्वारि झिल्लिकाया । ['किसारी'—'झिगुर'] ।
 (८) द्वे—पतङ्गस्य ['पत्तिङ्गा'] । (९) द्वे खद्योतस्य । ['पटवीजणा'
 'जुगनू'] । (१०) एकादश अमरस्य । मधुलिङ्-हान्त । एव पुष्पलिङ्, ।
 (११) नव मयूरस्य । [मोर] बर्हि-केकि-शिखिपण्ड्यनुलासिनो नान्ता ।

केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ।
 शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके । ३१।
 खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।
 शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२॥
 पतत्रिपत्रपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।
 नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३॥
 नीडोद्भवा गरुत्मनः पित्सन्तो नभसंगमाः ।
 तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ३४
 तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवञ्जीविश्चकोरकः ।
 कोयष्टिकष्टिद्विभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५॥
 गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रञ्च तनूरुहम् ।

(१) मयूरध्वनेरेकम् । (२) चन्द्रकस्य द्वे । (३) द्वे मयूरशिखायाः ।
 (४) द्वे मयूरपिच्छस्य । ['मोरपाख'] । (५) सप्तविंशतिः पक्षिणाम् । तत्र—
 विहायाः सान्तः पुमि—एव नगौका अपि । पक्षि वाजि-पतत्रि पत्रिणो नान्ताः ।
 'पतत्रि'शब्द इकारान्तः । पतन्—पित्सत्—गरुत्मच्छन्दस्त्वान्ताः । (६) पक्षिजा-
 तिविशेषाणां त्रयोदश । आदिना शारिकादयः [नैना] । (७) षट् पक्षिणाम्,
 ['पाख'] ।

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ३६
 प्रैडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।
 पेशीकोषोद्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम्
 पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।
 स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युगलं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥
 समूहनिवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः ।
 स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः ॥ ३९ ॥
 समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।
 स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

(१) द्वे पक्षमूलस्य, तत्र पक्षति स्त्रियाम् । (२) द्वे पक्षितुण्डस्य—
 ['चौच'] —स्त्रियाम् । (३) पक्षिगतिविशेषाणामेकैक नामधेयम् । (४) त्रीणि—
 अण्डस्य—[अण्डा] तत्र पेशी स्त्री, कोश, कोषो वाऽस्त्री = पुनपुसकयोः ।
 (५) पक्षिवासस्य द्वे—['घोसला'] । नीडमस्त्री । (६) सप्त बालानाम् ।
 ['वच्चा'] । (७) स्त्री-युगलस्य, ['नर-मादीका-जोडा'] । (८) त्रीणि
 युगलस्य । ['जोडा'] । (९) द्वाविंशति —(२२) समूहस्य—['दुण्ड'] ।
 तत्र—संहतिः—स्त्रियाम् । वृन्द-निकुरम्ब कदम्बानि-कलीबे ।

वृन्दभेदाः समैर्वर्गः सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः ।
 सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्रपुंसकम् ॥४१॥
 पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।
 स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ४२
 कपोतशौकमायूरनैत्तिरादीनि तद्गणे ।
 गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

❀ इति सिंहादिवर्गः ॥५॥ ❀

{१} वृन्दविशेषा इदानीमुच्यन्ते,—तत्र—समाना वृन्द 'वर्ग' इत्युच्यते ।
 सङ्घसार्थौ—जन्तूना समूहे बोध्यौ । वणिकसंघोऽपि—सार्थः । सजातीयानां
 समूहः—कुलम् । तिरश्चा = पद्यादीना समूहः—यूथः—पुन्रपुंसकयोः ।
 पशूना समूहः—समजः । अन्येषा = पशुभिन्नानां संघः—समाजः ।
 सधर्मिप्राणिसमूहे—निकायः । {२} धान्यादिराशेश्चत्वारि । तत्र—कूटमस्त्रियां, शेषा
 पुंसि । { ३ } कपोतादिसंघस्यैकैम् पृथक्—पृथक् । {४} द्वे गृहाश्रितपक्षिमृगा
 दोनाम् । ['पालतु पक्षी'—तोता आदि] * इति सिंहादिवर्गः *

ॐ अथ मनुष्यवर्गः ॐ

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
 स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥१॥
 स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
 प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥२॥
 विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
 प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ३
 सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ।
 वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥४॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिर्न्योऽन्या नृपस्त्रियः ।
 पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥५॥

(१) पट् मनुष्यजातिमात्रस्य नामानि । (२) पञ्च पुरुषस्य । (३) एकादश स्त्रीमात्रस्य । (४) अथ स्त्रीविशेषा उच्यन्ते । तत्र—उत्तमस्त्रीणां द्वादश भेदाः ।
 (५) द्वे कोपनायाः । (६) चत्वारि श्रेष्ठस्त्रियाः । (७) द्वे पट्टाभिषिक्तराजपत्न्याः ।
 ['पश्यानी'] । (८) राजस्त्रीसामान्यस्यैकम् । (९) सप्त विवाहितायाः स्त्रियाः ।

भार्या जायाथ पुंभूमिनि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।
 पुरन्धी सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता । ६ ।
 कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविज्ञाथ स्वयंवरा ।
 पतिंवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
 कन्या कुमारी गौरी तु नशिकाऽनागतार्तवा ।
 स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
 संमाः स्नुषा जनी वध्वंश्चिरिण्डी तु सुवासिनी ।
 ईच्छावती कामुका स्याद् वृषस्यन्ती तु कामुकी ९
 कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका ।

- (१) द्वे—पतिपुत्रशालिन्या. सौभाग्यवत्याः । (२) चत्वारि पतिव्रताया ।
 (३) त्रीणि—अनेकभार्यस्य—प्रथमविवाहितायाम् । (४) त्रीणि—स्वेच्छया-
 कृतपतिवरणायाः । (५) कुलौनमहिलायाः सत्या द्वे । (६) द्वे कुर्मायाः ।
 (७) त्रीणि—अदृष्टरजस्कायाः कन्यायाः । (८) द्वे सद्योजातरजोदर्शनाया ।
 (९) द्वे युवत्याः—स्त्रियाम् । (१०) त्रीणि—पुत्रवध्वा । (११) द्वे प्राप्तयौवनायाः
 सौभाग्यवत्या. ['सुहासणो'] 'प्राप्तयौवनाया पितृगृहस्थाया' इति केचित् ।
 (१२) द्वे वस्त्राभूषणादीच्छावत्याः । (१३) द्वे—मैथुनेच्छावत्या । (१४) एक
 स्वपरपुरुषमभिसरन्त्याः ।

पुंश्चेली धर्पिणी बन्धक्यसती कुलदेत्वरी ॥१०॥
 स्वैरिणी पांसुला च स्यादंशिर्षी शिशुना विना ।
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ।११।
 आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवती सभर्तृका ।
 वृद्धा पालिक्ती प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ।१२।
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ।
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ।१३।
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
 उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादचार्यापि च स्वतः १४

- (१) अष्टौ—कुलगया ['हरजार्ह'] । (२) एकमपत्यरहिताया ।
 (३) पतिपुत्ररहिताया एकम् । (४) द्वे विधवाया । (५) त्रीणि सख्याः ।
 (६) द्वे जीवहर्तृकाया । (७) द्वे पक्केश्या । (८) द्वे—पण्डिताया ।
 (९) द्वे—प्रशस्तबुद्धिशालिन्या । (१०) एकं मित्रजातीयाया अपि शूद्रभार्याया ।
 (११) एकमन्यभार्याया अपि शूद्रजातीयायाः । (१२) द्वे—आभीर्या , जातौ पुयोगे
 वा । ['अहीरिन'] । (१३) वैश्यजातीयाया द्वे । (१४) क्षत्रियजात्युद्भूताया द्वे ।
 (१५) द्वे स्वयं विद्योपदेशिन्या [उपदेशिका] (१६) एकं मन्त्रादिव्याख्यात्र्या ।

आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्थी क्षत्रिणी तथा ।
 उपाध्यायान्युपाध्यायीपोटा स्त्रीपुंसलक्षणा १५
 वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।
 जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥१६॥
 स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूती संचारिके समे ।
 कांत्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥१७॥
 सैरन्ध्री परवेदमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

(१) आचार्यपत्न्या एकम् । (२) वैश्यपत्न्या. = अन्यजातीयाया
 अपि—एकम् । (३) अन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्या एकम् । (४) द्वे —
 उपाध्यायपत्न्याः । (५) एकं—स्तनश्मश्रुलोमादिमत्याः । (६) द्वे वीरपत्न्या ।
 (७) द्वे वीरजनन्या । (८) चत्वारि—जातापत्याया । (९) द्वे नग्नया ।
 (१०) द्वे दूत्या । (११) काषायवस्त्रधारिण्या विधवाया अर्धजरत्या एकम् ।
 (१२) परगृहे स्थित्वा शिल्पकर्म कुर्वाणायाः स्वतन्त्रायाः [अदास्याः]
 एक नाम । तदुक्तं काल्येन—

“चतु.पष्टिकलामिश्रा रूपशीलादिशालिनी ।

प्रमाधनोपचारश्चा ‘सैरन्ध्री’ परिकीर्तिता ॥” इति ।

अंसिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेज्याऽन्तःपुरचारिणी १८
 वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ।
 संस्कृता चारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे १९
 विप्रेशिनिका त्वीक्ष्णिका दैवज्ञाऽथ रजस्वला ।
 स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥२०॥
 ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।
 श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥२१॥
 आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वली च गर्भिणी ।
 गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥२२॥
 पुनर्भृदिधिषूख्ढा द्विस्तस्यां दिधिषुः पतिः ।

- (१) अन्तःपुरवासिन्या दास्या युवत्या एक नाम । (२) चत्वारि वेश्यायाः ।
 (३) लोकसङ्गताया वेश्याया एकम् । (४) द्वे कुट्टन्याः । ['कुट्टनी'] ।
 (५) त्रीणि दैवज्ञाया । (६) अष्टौ रजस्वलाया । (७) त्रीणि स्त्रीरजस । तत्र
 रज सान्त-नपुसके । (८) द्वे-गर्भसम्बन्धादभिलाषशालिन्याः । (९) विगतार्त-
 वाया द्वे । (१०) चत्वारि गर्भिण्या । (११) गणिकानां समूह — गाणिक्यम् ।
 गर्भिणीनां समूहो-गार्भिणम् । युवतीनां समूहो-यौवतं, यौवनम् । (१२) द्विवारं
 संस्कृताया द्वे । तदुक्त—'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।' इति ।
 (१३) पुनर्भूपत्युरेकम् पुंसि ।

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
 कान्तिनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगसुतः ।
 सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रिणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
 पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।
 सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रियो विमातृजः ॥ २५ ॥
 अथ धान्धाकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः ।
 कौलदेरः कौलदेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥
 तदा कौलदिनेयोऽस्याः कौलदेयोऽपि चात्मजः ।
 आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥
 आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं लोकं तयोः समे ।

(१) पुनर्भूषणभार्यस्य पुत्र एकम् । (२) द्वे—कन्यकासुतस्य । (३) सुभगा
 पुत्रस्य द्वे । (४) परमार्यामुत्पादितस्य पुत्रस्यैकम् । (५) द्वे पितृष्वसु पुत्रस्य,
 ['भुवा का पुत्र'] । (६) द्वे मातृष्वसुः सुतस्य । ['मौसी का वेदा'] ।
 (७) विमातुरपत्यस्य द्वे । (८) पञ्च कुलपुत्रस्य । (९) सत्या भिक्षुक्याः
 पुत्रस्य द्वे । (१०) पञ्च पुत्रस्य । (११) अमी पुत्रादयः स्त्रिया पुत्रीमाहुः ।
 आत्मजा, तनयासुता, पुत्री । (१२) तनयद्वित्रोर्द्वे स्त्रीवे ।

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता॥२८
 जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ।
 ननान्दा तु स्वसापत्युर्नप्त्रीपौत्री सुतात्मजा २९
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली॥३०॥
 पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
 पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मौतुर्भ्राता तु मातुलः ३१
 ईयालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ।

(१) स्वस्मादुत्पन्नस्य पुत्रस्य ['सगा वेद्य'] । (२) त्रीणि जनकस्य [पिता] ।
 (३) चत्वारि मातुः । (४) द्वे भगिन्या । ['वहन'] । (५) एकं पत्युर्भगिन्या,
 ['नन्द'] । (६) त्रीणि पुत्रदुहित्रोरपत्यस्य । (७) परस्पर भ्रातृपत्नीनां
 स्त्रियाम् । ['देवरानी-जेठानी'] । (८) द्वे भ्रातृधर्मपत्न्या ['मौनाई'] ।
 (९) द्वे—मातुलभार्याया ['मामी'] । (१०) पत्युर्माता, पत्न्याश्च माता—
 'श्वश्रू'—स्त्रियाम् । एव—पत्यु-पिता, पत्न्याश्च पिता—'श्वशुर' पुंसि ।
 [सास और ससुर] । (११) द्वे पितृव्यस्य ['चाचा'] । (१२) द्वे मातुलस्य
 [मामा] । (१३) पत्नीभ्रातुरेकम् । [साली] । (१४) पत्यु कनिष्ठभ्रातुर्द्वे ।

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।

मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥३३॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥३४॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद् भावसमूहयोः ।

धंवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥३५॥

अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकः ।

भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ३६

[देव] । पत्युज्येष्ठभ्राता तु श्वशुर एव ['भसुर'] । (१) द्वे भगिनीसुतस्य ['मानजा'—'भगिना'] । (२) द्वे नामातु ['जमाई'] । (३) द्वे पिता-महस्य ['दादा'] । (४) एक प्रपितामहस्य ['परदादा'] । (५) मातामहा-देरेकैकम् । (६) द्वे—सपिण्डानाम् । (७) चत्वारि एकमातृजातानाम् । (८) षट् सगोत्राणाम्—पुंसि । ['गोतिया'] । (९) ज्ञातिभावस्य बन्धुसमूहस्य चैकैकम् । बन्धुता—स्त्रियाम् । (१०) चत्वारि भर्तु । (११) जारस्य द्वे ['यार'] । (१२) पत्यौ जीवति जारजातस्य पुत्रस्यैकम् । (१३) एकं—विधवायामुत्पन्नस्य । (१४) द्वे भ्रातृपुत्रस्य । (१५) सहोक्तौ—भ्रातृभगिन्योर्द्वे । द्विवचनान्तौ । [माई—बहिन]

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ
 श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥३७
 दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।
 गर्भाशयो जरायुः स्यादुर्लभं च कललोऽस्त्रियाम् ॥
 सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।
 तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥३९
 शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।
 स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसङ्घेऽपि वार्धकम् ॥४०॥

- (१) सहोक्तौ—मातापित्रोर्द्वे, द्विवचनान्तौ [मा-बाप] ।
 (२) सहोक्तौ—श्वश्रू-श्वशुरयोर्द्वे । (३) सहोक्तौ—पुत्रकन्ययोर्द्वे । (४) सहोक्तौ—
 जायापत्योश्चत्वारि । ['पति पत्नी'] । (५) द्वे गर्भाशयस्य । (६) द्वे शुक्र-
 शोणितसम्पातस्य । 'चत्वारि गर्भवेष्टनस्ये'ति परे [जेर] । कललोऽस्त्रियाम् ।
 (७) प्रसवमासस्य द्वे । [पूरा महीना] । (८) द्वे गर्भस्य । (९) पध-
 नपुंसकस्य नामानि । तत्र—'तृतीया प्रकृति' स्त्रियाम् । (१०) त्रीणि बाल्या-
 वस्थाया । (११) द्वे तारुण्यावस्थाया ['जवानी'] । (१२) द्वे वृद्धावस्थाया ।
 ['बुढ़ापा'] (१३) द्वे वृद्धसमूहस्य क्लीबे ।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्त्रसा जरा ।
 स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनन्धयी ॥४१॥
 बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।
 प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥४२॥
 वर्षीयान्दशमी ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।
 जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥४३॥
 अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोऽसलः ।
 तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥४४॥

(१) जरसा केशादौ शौक्ल्यस्यैकम् । (२) द्वे जराया । (३) चत्वारि
 बालिकाया-त्रिषु । ['दूधमुही वच्ची'] । (४) द्वे बालस्य-त्रिषु । (५) त्रीणि
 यून ['जवान'] । त्रिषु । (६) षट् वृद्धस्य-त्रिषु । तत्र प्रवयाः सान्तः
 पुंसि । जरन् तान्तः । (७) त्रीणि अतिवृद्धस्य । वर्षीयोऽज्यायसौ सान्तौ
 पुंसि । दशमी-नान्त. पुंसि । (८) त्रीणि उग्रस्य-भ्रात्रादे. त्रिषु ।
 (९) कनिष्ठस्य षष्ठ त्रिषु । यवीयान् सान्त. पुंसि । (१०) त्रीणि
 दुर्बलस्य-त्रिषु । ['दुबल'] (११) बलवतस्त्रीणि-त्रिषु । बलवान्-
 तान्तः । (१२) षष्ठ स्थूलस्य-त्रिषु । तुन्दी-नान्त. ।

अवटीटोऽवनाटश्चाऽवभ्रटो नतनासिके ।

केर्लवः केशिकः केशी बैलिनो बलिभः समौ॥४५

विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खरणाः स्यात्खुरणसो विग्रस्तु गतनासिकः॥४६

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रञ्जुः प्रगतजानुकः ।

ऊर्ध्वञ्जुरूर्ध्वजानुः स्यात्संञ्जुः संहतजानुकः॥४७॥

स्यादेडे बधिरः कुञ्जे गडुलः कुंकरे कुणिः ।

(१) त्रीणि चिपिटनासस्य—त्रिपु । (२) प्रशस्तकेशस्य त्रीणि—
त्रिपु । केशी नान्त । (३) द्वे बलिशालिनः—त्रिपु । (४) विक-
लाङ्गस्य = न्यूनाधिकाङ्गस्य द्वे । त्रिपु । (५) त्रीणि वामनस्य त्रिपु ।
['बौना'] । (६) तीक्ष्णनासिकस्य द्वे—त्रिपु । खरणशब्द सान्तः ।
(७) द्वे विगतनासिकस्य—त्रिपु । (नकटा) (८) खुरसदृशनासिकस्य
द्वे—त्रिपु । खुरणशब्द सान्ता पुसि । (९) वातादिना विगतजानुकस्य
द्वे—त्रिपु । (१०) द्वे ऊर्ध्वनानुकस्य—त्रिपु (११) द्वे मिलितजानुकस्य
पुस—त्रिपु । (१२) द्वे अवणशक्तिहीनस्य—त्रिपु ('बहिरा') । (१३) द्वे
कुञ्जस्य—त्रिपु ['कुवडा'] । (१४) रोगादिदूषितहस्तस्य द्वे—त्रिपु ।

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पद्मौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥४८॥
 बालिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ।
 जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥४९॥
 अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
 भैषजौषधभैषज्यान्धगदो जायुरित्यपि ॥५०॥
 स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।
 क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रैतिश्यायस्तु पीनसः ॥५१॥
 स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

- (१) द्वे अल्पकायस्य पुंसि—त्रिषु । (२) द्वे पद्मौ त्रिषु । ['पांगला', 'पगुल'] ।
 (३) द्वे मुण्डितस्य—त्रिषु । (४) द्वे विकृतनेत्रस्य—त्रिषु । ['ऐं चाताना'] ।
 (५) जराशब्दादवराः = अर्वाचीना.—उत्तानशयादयः = 'त्रिषु' ज्ञेयाः ।
 (६) त्रीणि शरीरचिह्नमेदस्य । ['लहसुन'] । (७) द्वे देहस्थ 'तिल' चिह्नस्य ।
 (८) द्वे आरोग्यस्य । (९) द्वे चिकित्सायास्त्रियाम् । (१०) पचौषधस्य ['दवा'] ।
 (११) सप्त रोगस्य । स्त्रिया रुक्छन्दो जान्तः । (१२) त्रीणि राजयक्ष्मणः ।
 यक्ष्मा—नान्तः पुंसि । (१३) द्वे पीनसस्य ['जुकाम' 'सर्दी'] । (१४) त्रीणि
 छिन्काया ['छीक'] क्षुत्—स्त्रियां तान्तः । (१५) द्वे कासरोगस्य ['खासी']

शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥५२॥
 किलाससिध्मे कैच्छां तु पाम पामा विचर्चिका ।
 कैण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम्
 व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ।
 कोठो मण्डलकं कुष्ठंश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ॥५४॥
 आनाहस्तु विबन्धः स्याद् ग्रहणी रुक्प्रवाहिका ।
 प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥५५॥

(१) त्रीणि शोथस्य ['सूजन'] । (२) पादस्फोटस्य द्वे ['विवाई'] विपादिका—
 स्त्रियाम् । (३) द्वे सिध्मस्य । [सेहुंआ रोग] (४) चत्वारि कच्छूरोगस्य ।
 कच्छू—स्त्रियाम् । पाम—नान्त क्लीबे । पामा—स्त्रियां—नान्ता, आवन्तो वा । ['पाँव'
 रोग] । (५) त्रीणि कण्डूरोगस्य स्त्रियाम् ['खुजली'] । (६) द्वे पिटकस्य त्रिषु ।
 ['फोडा—फुन्सी'] (७) त्रीणि व्रणस्य ['भाव'] व्रणोऽस्त्रियाम्, अरु सान्तं
 क्लीबे । (८) एक नाडीव्रणस्य (९) द्वे मण्डलकुष्ठस्य (१०) द्वे श्वेतकुष्ठस्य
 क्लीबे । ['सफेदकोढ'] (११) द्वे अर्शस । ['ववासीर'] । (१२) द्वे आध्मानस्य
 ['पेट फूलना'] । (१३) द्वे ग्रहणीरोगस्य । (१४) त्रीणि वमनस्य । तत्र वमथुः
 पुमान् ।

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगन्दराः ।

[श्लेपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्तिवन्द्रलुप्तकः]

अंशमरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु॥५६॥

रोगैर्हार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

वार्तो निरामयः कल्यः उल्लाघो निर्गन्तो गदात्॥५७॥

ग्लानगलासू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पांमनकच्छुरौ ॥

दंष्ट्रुणो दंष्ट्रुरोगी स्यादर्शोरोगयुतोऽर्शसः ।

- (१) विद्रध्यादिरोगविशेषाणामेकैकम् । विद्रधिः—खियाम् । 'अशमरी' 'मूत्रकृच्छ्र'मिति पर्यायशब्दावित्येके । पृथग्योगाविमाविति वैद्याः । (२) द्वयं श्लेपदस्य ['फीलपौव'] । (३) द्वे इन्द्रलुप्तस्य ['गज'] । (४) इतः परं शुक्रपयन्त 'त्रिषु' इत्यधिकारः । (५) पथ वैद्यस्य—त्रिषु = वाच्यलिङ्गाः । तत्र रोगहारी—नान्तः । मिषक्—जान्तः । (६) चत्वारि रोगमुक्तस्य—त्रिषु । (७) द्वे ग्लानस्य—पुंसि ['उदास' 'ग्लानमुख' 'माझ'] । (८) सप्त रोगिणः त्रिषु । आमयावी—नान्तः । (९) द्वे पांमनस्य । ['पांमरोगी'] । (१०) द्वे दंष्ट्रुरोगयुक्तस्य त्रिषु । [दादवाला] (११) द्वे अर्शोरोगिणः—त्रिषु ।

वातकीवातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ५९

स्युः^३क्तिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः^४क्तिन्नेऽक्षिणचाप्यमी ।

उन्मत्त उन्मादवैति श्लेष्मलः^५श्लेष्मणः^६कफी ६०

न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तु^७न्दिदलतुन्दिभौ ।

किंलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृक् मूर्च्छाले^८मूर्तमूर्च्छितै

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

मौयुः^९पित्तं कफः^{१०}श्लेष्मास्त्रियांतु त्वंगसृग्धरा ६२

पिशितं^{११} तरसं मासं पललं क्रव्यमामिषम् ।

[‘ववासीर रोगी’] (१) द्वे वातरोगिण । ना ताविमौ । (२) द्वे अतीसाररोगिण ।

(३) त्रीणि विल्लनाक्षे पुसि, इमान्येव—विल्लने नेत्रे क्लीवे । (४) द्वे उन्मत्तस्य

[पागल] त्रिषु । (५) त्रीणि कफरोगिण त्रिषु । (६) त्रीणि रोगेण

भुग्नस्य त्रिषु । [कुवडा] (७) त्रीणि उन्नतनाभे. त्रिषु [‘सुण्डिया’] । (८) द्वे

सिध्मरोगिणः त्रिषु । किंलासी नान्त । (९) द्वे अन्धस्य त्रिषु । अदृक्—शान्तः ।

(१०) त्रीणि मूर्च्छितस्य । (११) पट्वीर्यस्य । तेजोरेतसी सान्ते क्लीवे ।

(१२) द्वे पित्तस्य । (१३) द्वे कफस्य । श्लेष्मा—नान्तः । (१४) द्वे

चर्मणः । त्वक् स्त्रियां चान्ता । (१५) पट्—मासस्य ।

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् । ६३ ।
 रुधिरंऽसृग्ग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।
 बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपां वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्यां नाडी तु धमनिः शिरा ।
 तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गौर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ६५
 अन्त्रं पुरीतद् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वसनसा ।
 स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ६६

(१) ग्रीणि शुष्कमांसस्य । (२) सप्त रक्तस्य । तत्र असृग् जान्त क्लीवे ।
 (३) द्वे हृदयान्तर्गत मांस विशेषस्य । (४) द्वे हृदयस्य । हृत्-दान्तं
 क्लीवे । 'चत्वारः पर्याया' इत्येके । (५) ग्रीणि वपाया, तत्र मेदः सान्तं
 क्लीवे [चर्वी] (६) ग्रीवापश्चाद्गौ स्थिताया शिराया एकम् ।
 (७) ग्रीणि नाड्या स्त्रियाम् । (८) द्वे उदस्यजलाशयस्य । क्लोम—नान्तं
 क्लीवे (९) द्वे मस्तिष्कस्य । (१०) द्वे मलस्य, मलोऽस्त्रियाम् । (११) द्वे
 अन्त्रस्य [अतडी] तत्र पुरीतत् अस्त्रियाम् । (१२) द्वे गुल्मस्य—[तिल्ली] ।
 प्लीहा—नान्तं पुंसि । (१३) द्वे अङ्गवन्धनरूपायाः, स्नायुः स्त्रियाम् । (१४) कुक्षि-
 दक्षभागमासखण्डस्य [कलेजा] यकृत्—क्लीवे ।

त्रिणिका स्यान्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।
 [नासामलं तु सिङ्घाणं पिञ्जुषः कर्णयोर्मलम् ।]
 मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥६७॥
 पुरोषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ ।
 स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीर्कसं कुत्थमस्थि च ६८
 स्याच्छरीरास्थिः कङ्कालः पृष्ठास्थिः तु केशरुका
 शिरोऽस्थिः करोटिः स्त्री पार्श्वास्थिः तु पर्शुका ६९
 अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ।
 गौत्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥७०॥

(१) त्रीणि लालायाः, ['लाल'] (२) एक नेत्रमलस्य [गीङ] (३) द्वे
 नासामलस्य । (४) द्वे कर्णमलस्य (५) द्वे मूत्रस्य । ६(१) नव विष्ठायाः, शकृत्
 क्लीबे । वर्चस्कमस्त्री, विष्ठाविषौ स्त्रियां, तत्र विट पान्त । (७) द्वे कपालस्य ।
 कपालोऽस्त्री । (८) त्रीणि अस्थिमात्रस्य । ['हृद्भौ'] । (९) एकं कङ्कालस्य
 ['अस्थिपञ्जर'] । (१०) एक पृष्ठास्थि । (११) द्वे मस्तकास्थि । (१२) चत्वारि
 देहावयवस्य । (१३) एकादश शरीरस्य । वपुः सान्त क्लीबे ।
 वर्ष्म नान्तं क्लीबे । देहः पुनपुसके । नूत्तितनूतनव—स्त्रियाम् ।

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।
 पादाग्रं प्रपदं पादः पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥७१॥
 तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पाणिस्तयोरधः ।
 जङ्घा तु प्रसृता जानुरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥७२॥
 सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वैङ्क्षणः ।
 गुदं त्वपानं पायुर्ना भस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥७३॥
 कटो नाश्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्भती ।
 पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥७४॥

(१) द्वे पादाग्रभागस्य । (२) चत्वारि चरणस्य । (३) तस्य = पादस्य,
 ग्रन्थौ—घुटिके गुल्फौ । तत्र घुटिका स्त्रियाम् । पादग्रन्थोर्द्वे । ['टक्णा'] (४) एकं
 पाणौ । ['एष्ठी'] पाणिं पुमान् । तयोः = गुल्फयोरधः । (५) द्वे जङ्घायाः
 ['पीण्डो'] (६) त्रीणि जानूरुसन्धेः । ['गोढा'] जानु क्लीबे । ऊरुपर्वं नान्तं
 क्लीबे । अष्टौवान् पुंसि क्लीबे च । (७) द्वे जानूपरिभागस्य ['जांघ' 'साथल'] ।
 सक्थि क्लीबे, ऊरुः पुंसि । (८) ऊरुसन्धेरेकम् पुंसि । ['वगली'] । (९) त्रीणि
 गुदस्य । (१०) नाभेरधोभागस्यैकं, पुंसि स्त्रियाच्च । (११) कटिफलकस्य त्रीणि—
 स्त्रियाम् । (१२) स्त्रीकट्याः पश्चान्नितम्बभागस्यैकम् । (१३) एकं स्त्रीकट्याः पुरोभागस्य ।

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।
 स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थोवक्ष्यमाणयोः ७५
 भगं योनिर्द्वयोः शिर्शनो मेढ्रो मेहनशेफसी ।
 मुष्कोऽण्डकोशोवृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ७६ ।
 पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ।
 चूचुकन्तु कृचाग्रं स्यान्नना क्रौडं भुजान्तरम् ७७ ।
 उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठन्तु चरमं तनोः ।
 स्कन्धो भुजाशिरोऽसोऽस्त्री सैन्धी तस्यैव जन्तुणी

(१) पृष्ठवंशाधरो गर्तयोरेकम् । स्त्रीवे । (२) द्वे कटिमानपिण्डयोः । तत्र
 स्फिक् स्त्रियाम् । ['फाच'] (३) क्षीपुर्नचिह्नविशेषयोर्मंगशिक्षयोरेकम् । (४) द्वे
 स्त्रीयोने । योनिः स्त्रीपुंसयोः । (५) चत्वारि शिक्षयः । तत्र शेफः सान्तं
 म्लीवे, अदन्तोपि पुमि कचित् । (६) त्रीणि अण्डकोशस्य । (७) पृष्ठ-
 वंशाधोमागस्यैकम् ['तिग' 'कडू'] । (८) पच जठरस्य । [पिच] कुक्षि
 पुंसि । (९) द्वे स्तनस्य । (१०) द्वे स्तनाग्रमागस्य ['विटकणा'] (११) द्वे
 अङ्गुल्यः । ['गोद'] । त्रोट न पुंसि । (१२) त्रीणि चरसः । [छत्री] । पचापि
 चरम इत्येके । (१३) पृष्ठस्यैकम् । (१४) त्रीणि स्कन्धस्य । अमोऽस्त्रियाम् ।
 ['कन्धा'] । (१५) क्षन्तधरेकम् । जन्तु-स्त्रीवे । ['शोष']

बाहुमूले उभौ कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।
 मध्यमश्चावलग्नश्च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः । ७९ ।
 भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ।
 अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ८०
 मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।
 पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ८१
 अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।
 मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्

- (१) द्वे कक्षस्य [वगल] । (२) एक कक्षाधोभागस्य [पाँछु] ।
 (३) त्रीणि देहमध्यस्य । मध्योऽस्त्री । (४) चत्वारि भुजस्य । द्वौ परी—
 भुजबाहू—स्त्रीपुंसयोः । दोः पान्त स्त्रियाम् । दोः, दोपौ, दोप । ['बाँह'] ।
 (५) द्वे कफोणेः । कफोणिर्द्वयोः । ['कूँहनी' 'कूँणी'] । (६) कफोण्यूर्ध्वभागस्यैकम् ।
 (७) कफोणेरधो मणिवन्धपर्यन्तस्य भागस्य । (८) मणिवन्धात्कनिष्ठिकापर्यन्त
 करबहिर्भागस्य [कलाई से कानी अँगुलितक हाथ का किनारा] । (९) त्रीणि
 हस्तस्य [हस्ततल = 'हथेली'] । (१०) तर्जन्या द्वे । (११) द्वे अङ्गुले
 स्त्रियाम् । (१२) अङ्गुल्यङ्गुष्ठानां नामैकैकम् ।

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।
 प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥८३॥
 अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
 पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥८४॥
 द्वौ संहतौ संहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।
 पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥
 प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुण्ड्या तु बद्ध्या ।
 स रत्निः स्यादरन्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥८५॥

(१) चत्वारि नखस्य । नखनखरावस्थियाम् । (२) अङ्गुष्ठतर्जनीसमितः
 ततो हस्तः—प्रदेशः । अङ्गुष्ठमध्यमासमितो विस्तृतो हस्त तालः । अङ्गुष्ठानामि-
 कोन्माने—गोकर्णः । (३) सकनिष्ठेऽङ्गुष्ठे द्वादशाङ्गुल —वितस्तिः ['यिलाद'] ।
 (४) विस्तृताङ्गुलौ पाणौ त्रयः—पुंसि । सिंहतलोपि ['थप्पड'] (५) विस्तृता-
 ङ्गुलिहस्तयुगलस्य मिलितस्य द्वे । ['दुहत्थड'] (६) एक प्रसृते ['परस']
 पुंसि । (७) एकमञ्जले. ['अंजुलि'] पुंसि । (८) विस्तृतकरे प्रकोष्ठे हस्त
 ['एकहाथ' = २४ अङ्गुल'] । (९) एकं बद्धमुष्टेर्हस्तस्य । तत्र मुष्टिद्वयो, रत्निः
 क्षिया पुंसि च । (१०) निष्कासितकनिष्ठिकेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तोऽरत्निः ।

वैद्यामो चाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिर्दृमाने पौरुषं त्रिषु ॥८७॥
 कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
 कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽर्धदुर्घाटा कृकाटिका ॥८८॥
 वैक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 क्लीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥
 ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
 अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥९०॥
 रदना दशना दन्ता रदास्तौ तु काकुदम् ।

(१) प्रसारितमुजदण्डयुगलमध्यस्यैकम् । (२) एक पुरुषप्रमाणस्य ['पुरसा'] त्रिषु । (३) द्वे कण्ठस्य ['गला'] । (४) त्रीणि ग्रीवायां, तत्र शिरोधि — क्षियाम् । (५) शङ्काकाराया ग्रीवाया एकम् । (६) त्रीणि ग्रीवामध्यस्थोन्नतभागस्थ ['घण्टी' घाटी] । अर्धदुर्घाटा—पुति । (७) सप्त मुखगह्वरस्य क्लीवे । (८) पञ्च नासिकायाः । [नाक] घ्राण—क्लीवे । (९) चत्वारि ओष्ठमात्रस्य । दशनवास सातन्तं क्लीवे । (१०) एकं चिबुकस्य ['ओढी'] । (११) द्वे कपोलस्य ['गाल'] । (१२) कपोलाधोभागस्य ['जवाडा'] । (१३) चत्वारि दन्तस्य । (१४) द्वे तालुनः—नपुमके ।

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्ताचोष्ठस्य सृक्कणी॥९१॥
 ललाटमलिकं गोधिर्बुध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।
 कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षः कनीनिका॥९२॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
 दृग्दृष्टी चासु नेत्रासु रोदनञ्चास्रमश्रु च॥९३॥
 अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।
 कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः॥९४॥
 उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

- (१) त्रीणि जिह्वायाः । (२) एकमोष्ठप्रान्तस्य—नान्त बलीवे । [ओठो का कोना 'सिकनी'] सृक्कशब्द इत्यन्ये, व्यन्ता सृक्कणी स्त्रियामित्यपरे । अश्रुतं सृक्कमित्यन्ये । इकारान्त बलीवे सृक्किशब्द इत्येके । (३) त्रीणि ललाटस्य, तत्र गोधिः पुंसि । (४) एक नेत्ररोगपङ्क्तेः, [भौह] भ्रू स्त्रियाम् । (५) नासिकोपरि भ्रूद्वयमध्यभागस्य । कूर्चमस्त्री । (६) द्वे नेत्रकनीनिकायाः । [आख का कोना] (७) अष्टौ नेत्रस्य । तत्र—चक्षुः सान्तं नपुंसके । इक् शान्ता स्त्रियाम् । (८) पथाक्षुणः [आसू] । (९) नेत्रप्रान्तस्यैकम् । (१०) द्वे कटाक्षस्य । (११) षट् कर्णस्य । तत्र श्रुति—स्त्रियाम् । (१२) पञ्च शिरसः, मूर्धा नान्तः पुंसि । मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

चिक्कुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः॥९५॥
 तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।
 ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः॥९६॥
 कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संघताः कचाः ।
 शिखा चूडा केशपाशोऽत्रातिनस्तु जटा सटा॥९७॥
 वेणिः^१ प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।
 पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे॥९८॥
 तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ रमश्रु पुम्मुखे ।

(१) पट् केशस्य । (२) केशसमूहस्य द्वे । (३) कुटिलकेशानां द्वे । ['धुधुराले बाल'] (४) ललाटेगतकेशानामेकम् । ['काकुल' 'पट्टा'] । (५) काकपक्षकस्य द्वे । ['कलम'] । शिखाया इत्येके ।

(६) केशरचनाया द्वे । ['माग'] (७) धम्मिल्लस्यैकम् । ['जूडा'] । (८) त्रीणि शिखाया, ['चोटी'] । (९) जटाया द्वे । (१०) वेण्या द्वे ['गूथी हुई आटी'] । (११) निर्मलकेशे द्वे । (१२) केशपाशादिषु पाशादिशब्दाः समूहाद्याः । (१३) त्रीणि रोम्णः । ['रोआ'] रोमलोमनी नान्ते नपुसके । (१४) त्रीणि मुखकेशान्य ['दाढीमोछ'] ।

आकल्पवेधौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥१९॥
 दशैते त्रिष्वलङ्कृताऽलङ्कारिष्णुश्च मण्डितः ।
 प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूपितश्च परिष्कृतः ॥१००॥
 विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषा तु स्यादलङ्क्रिया ।
 अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥१०१॥
 मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ।
 चूडामणिः शिरोरत्नं तैरलो हारमध्यगः ॥१०२॥
 बालपाश्या पारितथ्या पैत्रपाश्या ललाटिका ।

(१) पद्य प्रसाधनस्य । ['वेध' 'सजना' 'शिगरना'] । प्रतिकर्म
 नान्तम् । वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ता दश त्रिषु । (२) अलङ्कारणशीलस्य द्वे,—
 त्रिषु । (३) भूपितस्य पद्य-त्रिषु । (४) अलङ्कारादिना शोभमानस्य त्रीणि
 त्रिषु । [एते दश त्रिषु = विशेष्यनिष्ठा बोध्या.] (५) द्वे भूषणक्रियायाः ।
 (६) पद्यालङ्कारस्य । ['गहना'] । (७) द्वे किरीटस्य-पुन्नपुंसकयोः ।
 (८) द्वे चूडामणेः ['बोरला'] शिरोमुकुटमणोर्वा । (९) हारमध्यगतो
 मणिस्तरलः । (१०) द्वे सीमन्तालङ्कारस्य स्वर्णपट्टिकाख्यस्य । प्रथम
 बालबन्धनमुक्तावल्या इति केचित् । (११) द्वे ललाटालङ्कारस्य । ['पात'
 'फौणी' आदि]

कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम्॥१०३
 ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।
 स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽर्थोरःसूत्रिका मौक्तिकैःकृता ॥
 हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।
 हारभेदा यष्टिभेदाद्गुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः॥१०५
 अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।
 सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः॥१०६

(१) द्वे कर्णभूषणस्य । (२) द्वे कुण्डलस्य । (३) द्वे कण्ठभूषणस्य
 ['गोप'—'कण्ठा'] कण्ठभूषा-ल्लियाम् । (४) द्वे लम्बमानस्य मुक्तादि-
 कण्ठभूषणविशेषस्य [कण्ठी] । (५) स्वर्णनिर्मितकण्ठिकायाः,
 ['सोने की कण्ठी'] (६) मौक्तिकमालया एकम् । (७) मुक्ताहारस्य द्वे ।
 (८) द्वे शतयष्टिकहारस्य ['सौलढा हार'] । (९) यष्टिभेदात्-हारभेदाः,
 तथा हि—“दात्रिल्लतिको—(३२)—गुच्छो गुच्छार्धस्तत्त्व—(२४)—सत्य-
 कः । चतुर्ल्लिशल्लतो—(३४)—हारश्चतुर्दंष्ट्रिश्च गोस्तनः । एकावली
 त्वेकयष्टिः ।” सप्तविंशतिमौक्तिकैर्नक्षत्रमाला ।

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।
 केयूरमङ्गदं तुल्ये अंगुलीयकसूर्मिका ॥१०७॥
 साक्षराङ्गलिमुद्रा स्यात्कङ्कणं करभूषणम् ।
 स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥१०८॥
 क्षीवे सारसनं चार्थं पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।
 पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥
 हंसकैः पादकटकः किङ्किणीं क्षुद्रघण्टिका ।
 त्वक्फलकूमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दर्शं त्रिषु ॥११०॥

(१) चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य ['चूड़ी' 'बन्द'] (२) प्रगण्डभूषणस्य द्वे
 ['बाजू बन्द'] । (३) अङ्गुलीयकस्य द्वे । ['अङ्गुठी'] । (४) एक साक्ष
 राङ्गुलीमुद्राया । (५) मणिबन्धभूषणस्य कङ्कणस्य द्वे ['कङ्कन'] ।
 (६) स्त्रीपुसादिकटिभूषणस्य । ['तागड़ी'] । एकयष्टिर्मेखलाञ्ची मेखला-
 त्वष्ट्यष्टिका । रसना स्यात् पोडशभिः कलापः पञ्चविंशकः । (७) पुरुष
 कटोस्थकोन्व्यास्त्रिषु । (८) चत्वारि नूपुरस्य । नूपुरोऽस्त्रियाम् । ['पैजनो']
 (९) द्वे नूपुरस्य, पदपि पर्याया इत्येके (१०) द्वे क्षुद्रघण्टिकायाः । ['धुधुर'] ।
 (११) त्वक्फलदितन्तुभिर्वस्त्रनिर्मोयते । (१२) दर्श=वाल्क-क्षौम-फाल-कार्पास
 -वादर-कौशेय-राङ्गवानादृत-निष्प्रवाणि-तन्त्रकाणि, त्रिषु = विशेष्यनिष्ठानि ।

वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।
 कौशेयं कृमिकोशोत्थं रङ्गवमृगरोमजम् ॥१११॥
 अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।
 तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥११२॥
 पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ।
 क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥११३॥
 स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।
 दैर्घ्यमायाम अनाहः परिणाहो विशालता ॥११४॥

(१) क्षौमादि-वाल्कं, त्रिषु ['शणिया' 'अरण्डा'] । (२) त्रीणि कार्पासवस्त्रस्य—त्रिषु । ['सूती वस्त्र'] (३) एक पीताम्बरादेः त्रिषु । ['रेशमी वस्त्र'] । (४) कर्गादिनिर्मितकग्वलादेरेकम् । (५) अनाहतवस्त्रस्य चत्वारि—त्रिषु । ['कोरा कपडा'] । (६) धौतवस्त्रद्वयस्य—['धौती-दुपट्टा'] । (७) धौतकौशेयस्यैकं द्वे वा । (८) द्वे महामूल्यवस्त्रादेः । (९) पट्टवस्त्रस्य द्वे । परे तु—बहुमूल्यमित्यादीनि चत्वारि पर्यायाणीत्याहुः । (१०) प्रावृतवस्त्रस्य द्वे—त्रिषु । [ओढा हुआ दुशाला आदि] (११) वस्त्रान्तावयवानां द्वे, स्त्रिया नित्य बहुवचनान्तो दशाशब्द । वस्त्रि स्त्रीपुंसयोः । ['फल्गवा'] (१२) त्रीणि वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य ['लम्बाई'] (१३) द्वे विस्तारस्य

पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।

वैस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥११५॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री ना वरांशिः स्थूलशाटकः ।

निचोर्लः प्रच्छदपटः समौ रत्नककम्बलौ ॥११६॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके ।

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ११७

संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ।

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ११८

['पनहा'] । (१) जीर्णवस्त्रस्य द्वे । (२) द्वे प्रस्वेदादिमार्जनार्थं धृतस्य वस्त्रपण्डस्य । ['ह्माली'] । केचित्तु इदं नामद्वय—'नसना' 'छत्रा' इति प्रसिद्धस्येत्याहुः । (३) पट् वस्त्रस्य । वासः सान्त क्लोने । (४) द्वे शोभन-वस्त्रस्य । (५) द्वे स्थूलवस्त्रस्य पुंसि । (६) द्वे शिबिकादिपिधानस्य 'पटौ' इत्याख्यस्य । 'बुरका' इति प्रसिद्धस्येत्यन्ये । 'पलङ्गपोस' 'खोली' इति प्रसिद्धस्येत्येके । (७) द्वे काव्यलस्य । (८) चत्वारि अधोवस्त्रस्य ['धोती' 'शाडी'] । (९) पञ्च उपरिवस्त्रस्य ['ओढणा' 'दुपट्टा'] । (१०) द्वे आप्रपदीनस्य चोलस्य ['चोगा'] । स्त्रीकञ्जुकस्य इत्यन्ये । ['आंगो'] (११) एक हिमानिलनिवारणप्रावरणस्य ['रिजाई' 'सोङ्']

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् ।
 स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ११९
 अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि ।
 प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १२०
 पारिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्माजना मृजा ।
 उद्धर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः १२१
 स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् ।
 अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२
 तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

(१) त्रीणि 'लहगा' इति प्रतिद्वयस्य । ['धाररा'] ।
 (२) एकं एतादृशपर्यन्तलम्बमानवस्त्रादेः । (३) द्वे वितानस्य ['चन्दवा']
 अस्त्री वितानम् । (४) दूष्य-पटकुटी-पटवास्तादि-वस्त्रगृहे । (५) त्रीणि
 जवनिकायाः । ['कनात'] (६) द्वे शरीरशोभाधायकसंस्कारादेः । (७) त्रीणि
 मार्जनस्य । (८) उद्धर्तनेनाङ्गसंस्कारस्य द्वे ['उवटना लगाना'] ।
 (९) त्रीणि स्नानस्य । (१०) चन्दनादिलेपनस्य त्रीणि । (११) गतगन्धा-
 देर्वस्तुन पुनर्गन्धानयनस्य द्वे । (१२) द्वे स्तनकपोलद्वौ कंमरादिना
 रचितस्य तिलकविशेषस्य । (१३) चत्वारि ललाटतिलकविशेषस्य ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥
 काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाल्मीकपीतने ।
 रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् ॥१२४॥
 लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।
 लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥१२५॥
 कालीयकञ्च कालानुसार्यं चाथ सैमार्थकम् ।
 वंशिकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥१२६॥
 कालागुर्वगुरु स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।
 यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥१२७॥
 बहुरूपोऽप्यथ वृंकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

(१) तत्र चतुर्णामध्य तिलक-विशेषकौ पुनर्पुंसकयो । (२) एकादश
 केसरस्य । (३) पट् यावकस्य, ['महावर' 'लाख'] जतु-बलीबे
 (४) त्रीणि लवङ्गस्य [लौग]

(५) सुगन्धद्रव्यभेदस्य । [जायक] । (६) पट्—अगुरुण ['अगर']
 वशकोपि । (७) द्वे कालागुरुण । (८) द्वे—रोचनाया । एकमित्येके
 (९) पञ्चरालस्य । (१०) द्वे सुगन्धिनिर्मितधूपस्य ।

तुरुष्कः पिण्डकः सिंहो यावनोऽप्यथ पायसः ॥
 श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।
 मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोल्लकम् १२९
 कक्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।
 घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका १३०
 गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।
 तैलपणिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥१३१॥
 तिलपणी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।
 कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे १३२
 कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः ।

(१) चत्वारि यावनस्य [लोहवान'] (२) पञ्च सरलद्रवस्य-
 ['गन्धावेरजा'] (३) त्रीणि कस्तूर्याः । (४) त्रीणि कक्कोलस्य ।
 (५) पञ्च कर्पूरस्य । कर्पूरमस्त्रियाम् । (६) चत्वारि चन्दनस्य । चन्दनो-
 ऽस्त्रियाम् । (७) चन्दनविशेषाणामेकैकम् । (८) पञ्च रक्तचन्दनस्य ।
 (९) द्वे जातीफलस्य [जायफल] (१०) एक लेपविशेषस्य । तदुक्तं—

“कुङ्कुमागरकस्तूरीकर्पूर चन्दनन्तथा ।

०० . महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ॥”

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥१३३॥
 चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ।
 संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥
 माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ।
 प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् १३५
 प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्विकृत्तं तु तत् ।
 यत्तिर्यक् क्षिसमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ १३६
 रचना स्यात्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता ।
 उपधानन्तूपवर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥१३७॥

(१) चत्वारि गात्रानुलेपयोग्यसुगन्धिद्रव्यस्य । केचित्तु—आद्यद्वय गात्र-
 नुलेपनवत्तं.—वर्णकादिद्वयं चन्दनादिलेपस्येत्याहुः । (२) सुगन्धचूर्णस्य द्वे ।
 (३) वासितस्य द्वे । (४) गन्धपुष्पादिभिर्वासितस्यैकम् । (५) त्रीणि मस्तकधृत-
 मालायाः । (६) केशमध्ये धृतपुष्पादेरेकम् । (७) एक शिखाया लम्बमानस्य
 पुष्पादेः । (८) एक ललाटस्थापितपुष्पादेः । (९) कण्ठे ऋजु लम्बमानस्य
 पुष्पादेः । (१०) एकं—यक्षोपवीतवत्तिर्यक् स्थापितस्य मालादेः । (११) शिखा-
 स्थितमाल्यस्य द्वे । (१२) द्वे पुष्पादिसन्निवेशविशेषस्य । (१३) परिपूर्णताया द्वे ।
 (१४) शिरोनिधानस्य द्वे [‘तर्किया’] । (१५) त्रीणि शय्याया [‘गद्दी—सोडिया’]

शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।
 गेन्दुकैः कन्दुको दीपैः प्रदीपः पीठमासनम् १३८
 संमुद्रकः सम्पुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।
 प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टार्तिः पटवासकः १३९
 दर्पणे मुकुरादशौ व्यजनं तालवृन्तकम् ।

ॐ इति मनुष्यवर्गः ६ ॐ

केचित्तु—शय्यामात्रस्येत्याहुः ।

(१) चत्वारि पर्यङ्कस्य ['पलङ्ग'] । (२) कन्दुकस्य द्वे ।
 कन्दुकवदुपधास्येत्येके ['गालमसूरिया'—'छोटा तकिया'] । (३) द्वे दीपस्य ।
 (४) द्वे आसनस्य । ['पट्टा'—'कुर्सी'—'आसन'] । (५) द्वे सम्पुटस्य
 ['दिप्वा'—'पिटारी'] । (६) द्वे पतद्ग्रहस्य ['पीकदान'] । (७) द्वे 'कधी'
 इति ख्यातायाः । (८) द्वे पिष्टार्तस्य ['अवीर चुम्का'—'गुलाल'] ।
 (९) त्रीणि दर्पणस्य । (१०) द्वे व्यजनस्य ['वीजणा'—'पखा'] ।

ॐ अथ ब्रह्मवर्गः ॐ

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
 वंशोऽन्ववायः सन्तानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः॥
 विप्रैश्चात्रियविदशूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।
 राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसम्भवः २
 महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।
 ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥३॥
 आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।
 विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ४

ॐ अभिनवराजलक्ष्मीः ॐ

(१) नव वंशस्य [खान्दान] । सन्ततिः—स्त्रियाम् । (२) ब्राह्मणादसामान्य-
 स्यैकम् । (३) वर्णचतुष्टयस्यैकम् । (४) राजवंशोत्पन्नस्य द्वे । राजबीजी नान्त ।
 (५) कुलोत्पन्नस्य द्वे । (६) षट्—कुलीनस्य । (७) ब्रह्मचर्यादीनामेकम् ।
 (८) षट्—ब्राह्मणस्य । (९) एकं षट्कर्मशीलस्य ब्राह्मणस्य । तदुक्त—

“इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा ।

प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तं ‘षट्कर्मा’ विप्र उच्यते ॥”

विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः
 धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः
 धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।
 दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥६॥
 [मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि ।
 वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि ॥
 नैयायिकस्त्वत्तपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हतः ।
 चार्वाकलौकायतिका सत्कार्ये सांख्यकापिलौ]
 उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स निषेकादिकृद् गुरुः ।
 मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ७

(१) द्वाविंशति. पण्डितस्य, विद्वान् सान्तः, विपश्चित्तान्तः । सन्-तान्तः ।
 संख्यावान् धीमांश्च सान्तः, कृति-मनीषि-दूरदर्शि-दीर्घदर्शिनो नान्ताः ।

(२) वेदाध्यायिनो द्वे । (३) द्वे उपाध्यायस्य । तदुक्त—

“एकदेशान्तु वेदस्य वेदाज्ञान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्याय. स उच्यते ॥”

(४) एक—(सस्कारादिकर्त्तः) गुरोः । (५) आचार्यस्य द्वे । तदुक्त—

यथा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।
 ईज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ८
 स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीती तु सोमपः ।
 सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥६॥
 अनूचानः प्रवचने सांगेऽधीती गुरोस्तु यः ।
 लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुंत्वा त्वभिषवे कृते ॥१०॥
 छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।
 एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥११॥

“उपनीय तु यः शिष्य वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

साङ्ग वा सरहस्य वा तमाचार्यं प्रचक्षते ॥”

(१) त्रीणि यजमानस्य [यश्चकर्तुं] । (२) एक सोमयाजिन । (३) याग-
 शीलस्य द्वे । (४) विधिना यज्ञ कृतवत एकम् । (५) ‘दृढस्यतिसवन’ नामक
 यश्चकर्तुरेकम् । (६) द्वे सोमयाजिन । (७) विश्वजिन्नामकयश्चकर्तुरेकम् ।
 (८) साङ्गवेदाध्येतुरेकम् । (९) समावृत्तस्यैकम् । (१०) कृताभिषवस्नान-
 स्यैकम् । सुत्वा नान्त. पुंसि । (११) त्रीणि शिष्यस्य । (१२) शिक्षाध्यायिनां
 प्रथमारब्धवेदानां द्वे । (१३) एक भ्रमानशास्त्राध्येतृणाम् ।

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चित्तवानग्निमग्निचित् ।
 पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥१२॥
 उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।
 यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥१३॥
 पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
 एते पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥१४॥
 समज्या परिषद् गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
 आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः १५
 प्राग्वंशः प्राग्यचिर्गोहात्संदस्या विधिदर्शिनः ।

(१) द्वे सप्तध्यायिनान् । (२) एकमग्निचित् । (३) परम्पराग्नौपदेशाय
 द्वे । (४) आगच्छानयैकम् । (५) शाचाऽऽरम्भस्यैकम् । (६) सप्त यज्ञाय ।
 (७) महायज्ञादे — नामैवैकम् । तदुक्तम्—

“अध्यापनं महायज्ञं विदुषस्तु तर्पणम् ।
 होमो दैवो बलिमातो नृपणोऽतिभिर्दृग्मन् ॥”

(=) नर समाया । परिषद्—नमस्ते विद्या, सदः—सदः—सदः—सदः ।
 (६) एविर्गोहात्सुं भाने यद्यमानादिनिवासात् गतिं नृपे—प्राग्वंशः ।
 (१०) द्वे सदस्यस्य ।

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १६
 अध्वर्यूदुगातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।
 आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते १७
 वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।
 चषालो यूपकटकः कुम्भा सुगहना वृतिः ॥१८॥
 यूपग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।
 दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽनयः ॥१९॥
 अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।
 समूह्यः परिचार्योपचार्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥२०॥

(१) चत्वारि सभ्यानाम् । (२) यजुर्विदुः—अध्वर्युः, सामविदुदुगाना,
 ऋग्विदुः होता । (३) द्वे ऋत्विजां ब्रह्मोदुगानादोनाम् ।

(४) एकं यज्ञवेद्या । (५) यागार्थं सस्कृतभूमेर्द्वे—क्लोवे ।
 (६) यूपकटकस्य द्वे । (७) एकं सुगहनाया वृते-['वाड'] । (८) यूपग्रभागस्य
 द्वे । तर्मनान्त क्लीबे । (९) एकम्—अरणे । अरणिर्द्वयोः । (१०) एकैरुमग्नि-
 विशेषस्य । (११) एकमग्नित्रयस्य । (१२) एकं सस्कृतस्याग्ने । (१३) त्रीण्यग्नि-
 नामानि । (अग्नौ प्रयोगिणः = अग्निनामानि ।)

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
 तस्मिन्नानाययोऽथाग्नी स्वाहा च हुतमुक्प्रिया
 ऋक् सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।
 गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् २२
 आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।
 धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥२३॥
 पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ।
 हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने पात्रं सुवादिकम् ॥२४॥
 ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

(१) गार्हपत्यादानीय सस्कृतस्य दक्षिणाग्नेरेकम् । (२) अग्निपत्न्या
 स्त्रीणि । (३) समित्प्रक्षेपेण—अग्निमन्धुक्षणे प्रयुक्ताया ऋचो नामनी द्वे ।
 (४) एक छन्दस । (५) एक चरो । (६) कथिते उष्णे पयसि दधिनिक्षेपे
 सति यन्निष्पद्यते द्रव्य सा—आमिक्षा । (७) मृगचर्मरचितव्यजनस्यैकम् ।
 (८) दधिमिश्रितघृतस्यैकम् । (९) द्वे क्षीरान्नस्य [‘क्षीर’] । (१०) दैवेऽन्ने
 हव्य पैत्रेऽन्ने कन्यम् । (११) यज्ञपात्रादीनामेकैकम् । आदिना चमसोलूखल-
 रफ्यादयो ग्राह्या । (१२) ध्रुवा—उपभृत्—जुहू—प्ते सुग्विशेषाः, स्त्रियाम् ।

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः २५
 परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।
 वैच्यलिंगाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥
 सान्नाययं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषदकृतम् ।
 दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञस्तत्कर्मार्हन्तु यज्ञियम् २७
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मेश्रं पूर्तं खातादिकर्मणि ।
 अमृतं विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥
 त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।
 विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥

स्रुवस्तु स्रुग्विशेष. पुंसि । (१) अभिमन्त्र्य यज्ञे हतस्य पशोरेकम् ।
 (२) यज्ञार्थं पशुमारणस्य । (३) यज्ञहतपशोस्त्रीणि-त्रिषु । (४) द्वे इविष ।
 (५) अग्नौ हुतस्य । (६) एकमवभृथस्थानस्य । (७) यज्ञार्हवस्तूर्ना
 विप्रादीनामेक त्रिषु । (८) क्रतो = यज्ञस्य, कर्मणः = दानादेश्च-दृष्टमिति
 नामेत्यर्थः । (९) देवालयारामतडागादेर्निमाणस्यैकम् । (१०) यज्ञशेष —
 पुरोडाशादि.-अमृतम् । सुवन्तिथिपित्रादिभुक्तशेष = अन्नादिश्च-विधसः ।
 (११) दानस्य त्रयोदश ।

प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः ।

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥३०॥

पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

अन्वाहार्यं मासिकेऽशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम्

पर्येषणा परीप्तिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

संनिस्त्वध्येषणा याज्याभिशस्तिर्याचनाऽर्थना ३२

पट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पांशं पादाय वारिणि ।

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ३३

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

(१) मृताहे दानम्—और्ध्वदैहिक, त्रिषु। (२) द्वे सपिण्डनादूर्ध्वं पित्रुदेशेन दानस्य । (३) शास्त्रोक्तविधिना पितृकर्म ग्राह्यम् । (४) द्वे पितृणा मासिकस्य कृत्यस्य । (५) अहोऽष्टमस्य भागस्यैकम् । (६) चत्वारि—धर्माद्यन्वेषणस्य । (७) गुर्वादेराधनस्य द्वे । प्रार्थनापूर्वकं गुर्वादे. कचित्कर्मणि नियोजनस्येत्येके । (८) चत्वारि याचनस्य [मागना] । (९) आगन्तुशब्दपर्यन्ता. पट् त्रिषु = किशोष्यनिष्ठाः । (१०) अर्घ्यपाद्यपोरेकैकम् । (११) अतिथ्यर्थम्—आतिथ्यम् । अतिथो साधु—आतिथेयम् । (१२) त्रीणि अतिथेः । ['पाहुन' 'वटाऊ'] ।

[प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ३४]
 पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ।
 वारिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥३५॥
 ब्रज्याऽष्टाद्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ।
 उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥३६॥
 [प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ।
 वाल्मीकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ।
 व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः ॥]
 आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ।
 पर्यायश्चातिर्पातस्तु ध्यात्पर्याय उपात्ययः ॥३७॥
 नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ।

(१) षट् पूजनस्य । (२) चत्वारि सेवाया । (३) त्रीणि पर्यटनस्य
 ['धूमना'] (४) ईर्यापथे = ध्यानादिरूपे उपाये स्थितिः—चर्या । एक सन्या-
 सिना ध्यानादे । (५) द्वे आचमनस्य । (६) द्वे मौनस्य । (७) पञ्च क्रमस्य ।
 वावृत्—स्त्रियाम् । (८) क्रमोल्लङ्घनस्य त्रीणि । (९) द्वे व्रतमागस्य ।
 (१०) तच्च उपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतञ्च—पुण्यकमियुच्यते । एकमुपवामादे ।

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥३८॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्विरथाञ्जलिः ।

पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ॥३९॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ।

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ।

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥४१॥

भिन्नुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ।

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ४२

(१) द्वे उपवासस्य (२) द्वे-विवेकस्य = प्रकृतिपुरुषादिभेदबुद्धेः ।

(३) आचारवेदाध्ययनतपःसम्पत्तिः—'ब्रह्मवर्चस'मित्युच्यते । (४) वेदा

ध्ययनावसरे कृतस्याञ्जलेरेकम् । (५) वेदपठनावसरे मुखान्निर्गतविन्दूनामेकम् ।

(६) एक ब्रह्मासनस्य । (७) त्रीणि विधानस्य । (८) मुख्यकल्पस्यैकम् ।

(९) गौणविधेरेकम् । (१०) विशिष्टसंस्कारपूर्वकं श्रुतग्रहणम्—उपाकर्म ।

(११) द्वे यथावन्नामोच्चारणपूर्वकं नमस्कारस्य । (१२) पञ्च सन्यामिनाम् ।

(१३) त्रीणि तपस्विनः । (१४) द्वे मौनव्रतशालिनः ।

तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ।
 ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती ४३
 ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ।
 यैः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ
 स्थाण्डिलश्चाथं विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ।
 पवित्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ४५
 पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ।
 अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥
 अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम्

- (१) द्वे तपःक्लेशसहनशीलस्य । (२) द्वे ब्रह्मचारिणः । (३) द्वे ऋषिसामान्यस्य ।
 (४) समासवेदव्रतस्यापि व्याश्रमान्तरमगतस्य । (५) निर्जितसर्वेन्द्रियाणां श्रीणि ।
 (६) अनासृत भूमिशयन व्रत शालिनो द्वे । (७) निवृत्तरजस्तमोगुणानां द्वे ।
 (८) त्रीणि पवित्रस्य । (९) वेदवाद्यपयवर्तिनां द्वे । (१०) एकं
 पालाशदण्डस्य । (११) एकं वैणवदण्डस्य । (१२) द्वे यत्यादीनां
 जलपात्रस्य । (१३) व्रतिनामासनस्यैकम् । (१४) श्रीणि मृगादिचर्मणः ।
 (१५) भिक्षासमूहस्यैकम् ।

स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा
सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ४८
शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ।

निर्यमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तु साधनम् ४९

[क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु ।]

उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ५०

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ।

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पितृतीर्थं त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम्

(१) द्वे वेदाध्ययनस्य । (२) सोमलतान्मुण्डनस्य त्रीणि । (३) एकमधमर्षणस्य ।

(४) दर्शपौर्णमासयोरेकैकम् । (५) यावज्जीव करणीयस्य नित्यकर्मण एकम् ।

(६) अनित्यागन्तुककर्मण एकम् । (७) द्वे यज्ञोपवीतस्य वामस्कन्धार्पित-

स्यैकम् । (८) दक्षिणस्कन्धार्पितयज्ञोपवीतस्यैकम् । (९) कण्ठलम्बि-

यज्ञोपवीतस्यैकम् । (१०) एकं दैवतीर्थस्य । (११) एकं कायतीर्थस्य ।

(१२) एक पितृतीर्थस्य । (१३) एक ब्राह्मतीर्थस्य ।

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥५२॥
 संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायोऽथ वीरहा ।
 नष्टाग्निः कुंहना लोभान्मिथ्येयापथकल्पना ५३
 ब्रूतयः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः
 धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥५४॥
 सुप्ते यस्मिन्नस्नमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।
 अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ५५
 परिवेत्ताऽनुजोऽनृदे ज्येष्ठे दारपरिश्रहात् ।

- (१) महाभाष्ये श्रीमि । (मृगु) । एषमेव दत्तपुस्तकिकारो ५२० ।
 (२) एतेषां भाष्येषु । (३) भाष्येऽपि भाष्येऽपि । (४) एतेषां
 दारिद्र्यादिवन्नेति शेषेति । (५) दत्तपुस्तकिकारो दत्तपुस्तकिकारः ।
 (६) हे भाष्यम् । (७) येन भाष्येन भाष्यम् । (८) हे भाष्यम् ।
 यस्मिन् । (९) दत्तपुस्तकिकारो । (१०) दत्तपुस्तकिकारो ।
 दत्तपुस्तकिकारो दत्तपुस्तकिकारो । (११) दत्तपुस्तकिकारो ।

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ५६
तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ।

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।

सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ५८

❀ इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥ ❀

अथ क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

सूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्
राज्ञिराट् पार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

(१) परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुरेक नाम । (२) पट्—विवाहस्य । (३) पथ
मैथुनस्य । (४) एक त्रिवर्गस्य । (५) एक चतुर्वर्गस्य । (६) धर्मार्थकाम-
बलैश्चतुर्भद्रमित्यर्थः । (७) एक वरपत्नीयाणाम् । [विराती] ।

—:❀:—

(८) पथ क्षत्रियस्य नामानि । तत्र—विराट्—जान्त, सर्वे पुंसि ।

(९) सप्त राज्ञः । तत्र—राजा नान्तः, राट्—जान्त, क्षमाभृन्महीक्षितौ तान्तौ ।

(१०) स्वदेशममीपराज्याधिपस्य राज्ञो नामैकम्—‘अधीश्वर’ इति ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः॥२॥
 येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
 शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥
 राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।
 मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः॥
 महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।
 द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥५॥

(१) समुद्रान्तर्पृथिवीश्वरस्य द्वे नामनी । तत्र चक्रवर्ती नान्तः ।

(२) स्वल्पभूभागाधिपतेरेकम् । (३) राजसूययज्ञकर्तुश्चक्रवर्तिन एकम् ।

केचित्तु—राजसूयकर्ता—सम्राट्, द्वादशराजमण्डलाधिपोपि—सम्राट्,

सर्वनृपतिशासकोऽपि—सम्राट्—इति पृथक्पृथङ्नामत्रयमित्याहुः । सम्राट्—

नान्तः । (४) नृपतिसमूहस्य, क्षत्रियसमूहस्य चैकं स्तौवे । (५) त्रीणि

मन्त्रिणः । तत्र मन्त्री—नान्तः । (६) त्रीणि प्रधानानां कर्मसहायानाम् ।

प्रधानशब्दः स्तौवे, पुंलिङ्गोऽपि बोधालितकोशप्रामाण्यात् । (७) द्वे राजपुरोहि-

तस्य—धर्माध्यक्षस्य । तत्र पुरोधा. सान्तः पुंसि । (८) द्वे व्यवहारनिर्णाय-

कानाम् ।

प्रतीहारो द्वारपालहाःस्थद्राःस्थितदर्शकाः ।
 रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽर्थाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥६॥
 स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपौ ग्रामेषु भूरिषु ।
 भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥७॥
 अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।
 सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते
 शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः ।

(१) पञ्च द्वारपालस्य [दरवान] । (२) द्वे रक्षकाणाम् । [सिपाही] ।
 (३) द्वे अधिकारिणः । (४) एकं ग्रामाध्यक्षस्य [स्थायुक = ठाकुर] ।
 (५) बहुग्रामाधिकृतस्यैकम् । (६) सुवर्णाध्यक्षस्य द्वे । (७) रूप्याध्य-
 क्षस्य द्वे ['ढकताल का अधिकारी'] । (८) एकमन्त पुराधिकृतस्य ।
 (९) चत्वारि राजान्त पुररक्षकविशेषस्य । तत्र कञ्चुकी नान्त ।
 (१०) द्वे वर्षवरस्य ['खोना'] तदुक्त—

“येत्वत्पसत्त्वा. प्रथमाः स्त्रीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।

जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥” इति ।

शण्डः, षण्डोऽपि, षण्डोपि च । (११) त्रीणि सेवकारय त्रिषु ।

अर्थ्यनुजीविनौ नान्तौ ।

विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥६॥
 उदासीनः परतरः पार्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।
 रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः ॥१०॥
 द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।
 अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥११॥
 र्वयस्यः स्निधः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।
 सख्यं सासपदीनं स्यादंनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥१२॥
 यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

(१) स्वदेशसमीपदेशस्य राज एकम् । (२) अत = शत्रो ,
 पर—मित्रमिति एक नाम लीये । अत = स्वदेशादिति तु गौडाः ।
 (३) स्वदेशात्परतरस्य राज एकम् । (४) विजिगीषुपृष्ठस्थितस्य राज एकम् ।
 (५) जनविंशति.—(२६)—शत्रो । वैरि—प्रत्यर्थि—परिपन्थिमिघातिनो
 नान्ता । द्विपत्—तान्तः, द्विद्—पान्त, दुर्हृद—दान्तः । (६) त्रीणि
 तुल्यवयसः, सवया सान्त । (७) त्रीणि मित्रस्य, सखिशब्द इकारान्त ,
 सुहृद्शान्तः । (८) मित्रताया द्वे । (९) द्वे अनुरोधस्य, स्वजनानामिष्ट
 सम्पादनस्य । ['दूसरे की बात रखना'] । (१०) सप्त चारस्य
 ['खुफिया' 'जासूस'] ।

चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ ॥१३॥
 सांवत्सरो ज्योतिषको दैवज्ञगणकावपि ।
 स्युर्मौहर्तिकमौहूर्तज्ञानिकातार्तान्तिका अपि ॥१४॥
 तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ।
 लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥१५॥
 लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुभे स्त्रियौ ।
 स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥१६॥
 अध्वनीनोऽध्वगो ध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

(१) द्वे विश्वस्तस्य त्रिषु—[विश्वासी] । (२) अथौ ज्योतिषिकस्य,
 ['ज्योतिषो' 'जोसी'] । (३) तत्त्वज्ञस्य द्वे । सिद्धान्तज्योतिषवेत्तुरिति
 गौडाः । (४) द्वे सर्वदाऽन्नादिदानकर्तुः । सत्री नान्तः । [मत्र =
 सदावत्तं, क्षेत्र । देने वाला—सत्री, यजमान] । (५) चत्वारि
 लेखकस्य, ['लिखारी'] । (६) द्वे लेखनस्य । रुभे स्त्रियाम् । [लिङ्गना] ।
 चत्वारि नामानीति परे । (७) द्वे दूतस्य । (८) एक दूतकर्मणः,
 दूतभावस्य च, दौत्यमित्यपि नाम । 'दूत्यं तद्भावकर्मणी'त्यपि पाठः । (९) पथ
 पथिकस्य ['वठाऊ'] ।

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥१७॥
 राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।
 सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥१८॥
 षड्गुणाः शक्तयस्तिस्त्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।
 क्षयःस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् १९

(१) राज-मन्त्रि-मित्र-कोश-देश-वनदुर्ग-सैन्यानि सप्त राज्याङ्गानि प्रकृतिपदवाच्यानि । पुरवासिलोकसङ्घरूपाश्रेणिरपि-अष्टममङ्गं, तदपि प्रकृतिपदवाच्यम् । तदेव-राज्यमष्टाङ्ग-प्रकृतिरित्यर्थः । [श्रेणि = पथायत] । (२) सन्ध्यादयोऽष्टौ-गुणाः । तत्र सन्धि पुंसि । एव विग्रहाश्रयावपि । तत्र सन्धिः-मैत्री । विग्रहः-युद्धम् । यानं-शत्रुं प्रति युद्धाय यानम्, [चढाई] । आसनं-स्वस्थान एव स्थिति । द्वैधं-सन्धिकेन, युद्धमेकेन यथायथम् । सन्धिर्युद्धश्चेति वा अविश्वासश्च । आश्रयः-बलवदरिणा पीड्यमानस्य धार्मिकराजाश्रयणम् । (३) कोशसेनावलं-प्रभुशक्तिः, पराक्रमबलमुत्साहशक्तिः । सन्धिविग्रहादीनां सामदानादीनाञ्च यथावदनुष्ठान निश्चयो वा-मन्त्रशक्तिः । एक तिसृणां शक्तीनाम् ।

(४) राजनीतौ-क्षयः, साम्यं, वृद्धिश्चाष्टवर्गस्य त्रिवर्गपदेनोच्यते । अष्ट-वर्गश्च-कृपिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुं कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं शल्यानाञ्च निवेशनम् ॥” इति ।

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।
 सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥२०॥
 साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ।
 भेदोपजापावुपर्धा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥
 पञ्च त्रिष्वंषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।
 विविर्त्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥२२॥
 रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।
 संमौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रंशो यथोचितात् २३

(१) द्वे कोशसेनोत्थिततेजस । (२) उपायचतुष्टयरथैकैकम् ।
 तत्र—साम नान्त लीये । (३) त्रीणि दण्डस्य । (४) द्वे साम्नः
 (५) मिलितयोर्द्वेधीकरणस्य द्वे । (६) अमात्यादेर्मयलोभा-
 दिना परीक्षणस्य । उपधा स्त्रियाम् । वक्ष्यमाणा निश्शलाकान्ता.—पञ्च त्रिषु ।
 (७) तृतीयपुरुषाद्यश्रुतस्य—द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रादे—त्रिषु ।

(८) सप्त एकान्तस्य । तत्र—रहः सान्तं लीये, अव्ययमपि रहः ।
 उपांशु—अव्ययम् । (९) रहसि भवत्यैक—त्रिषु । (१०) विश्वासस्य द्वे ।
 विश्रम्भोपि । (११) द्वे यथोचितस्वरूपादध पतनस्य ।

अश्लेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥२४॥
 न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ।
 अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥२५॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
 आगोऽपराधोमन्तुश्च संमे तूद्दानबन्धने ॥२६॥
 द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ।
 घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्रभृतं तु प्रदेशनम् ॥२७॥

(१) पञ्च उचितस्य । (२) षट् न्यायागतस्य । इमानि
 युक्तादीनि षट्—त्रिषु । (३) इदमुचितमिदमनुचितमित्यादिनिश्चयस्य
 द्वे । (४) षट् आशया । [हुक्म] । (५) न्यायमार्गस्थितेः—
 मर्यादायाश्चत्वारि । (६) त्रीण्यपराधस्य, तत्राग. सान्तं स्वीयम् ।
 (७) द्वे बन्धनस्य स्वीये । (८) शास्त्रबोधितदण्डात् द्विगुणस्य
 दण्डस्यैकम् । (९) त्रीणि कृपकादितो राजग्राह्यभागस्य, तत्र बलिः पुति ।
 ['लगान' 'कर'] । (१०) एकं घट्टादिदेयस्य—शुल्कस्य, ['फीस' 'चुगी'
 'महसूल' 'लाग' आदि] । (११) षट् देवनागुरुमिश्रादिभ्यो दीयमानस्य
 वस्तुन ['भेंट' 'उपहार' 'नजर' 'सौगात']

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् । २८।

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ।

सांदाष्टिकं फलं सद्य उदैर्कः फलमुत्तरम् । २९।

अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहोसनं तु तत् ॥ ३१ ॥

(१) कन्यादानकाले पूजादौ च दीयमानस्य द्वे । ['दहेज'] ।

(२) द्वे वर्तमानकालस्य । (३) एकमुत्तरकालस्य क्षियाम् । (४) एकं सद्यो जायमानस्य फलस्य । (५) भाविन. कर्मफलस्यैकम् ।

(६) एकमग्न्यादिभयस्य । तदुक्त — “हुताशनो जल व्याधिर्दुर्भिक्ष मरक-
स्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषका शलमाः शुकाः ॥” इति । (७) स्वसैन्यात्,
परसैन्यात्, चौरादेश्च भयस्यैकम् । (८) स्वपक्षोत्थितस्य भयस्यैकम् ।
(९) द्वे राशा छत्रधारणादिव्यापारस्य । अधिकारस्येत्येके । (१०) द्वे चामरस्य,
['चैवर'] (११) द्वे मण्वादिभूतराजासनस्य, (१२) सुवर्णनिर्मितराजा-
सनस्यैकम् ।

हैमं छत्रं त्वातपत्रं राजस्तु नृपलक्ष्म तत् ।
 स्रद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥३२॥
 निवेशः शिविरं षण्डे सैज्जनं तूपरक्षणम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥३३॥
 दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
 मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥३४॥
 इभः सतम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।
 मंदोत्कटो मदकलः कैलभः करिशावकः ॥३५॥

(१) द्वे छत्रमात्रस्य । (२) एकं राजचिह्नभूतस्यच्छत्रस्य,
 नृपलक्ष्म नान्तम् । (३) द्वे पूर्णघटस्य । (४) द्वे सुवर्णकृतजलपात्र-
 विशेषस्य ['शरी'] । (५) द्वे सेनानिवेशस्य, शिविरं षण्डे = स्तोत्रे ।
 ['पद्माव' 'छावनी']

(६) सैन्यरक्षणाय प्रहरिकादिन्यासस्य द्वे-स्तोत्रे । ['पद्मरा चौकी
 का प्रवन्ध'] (७) हस्तिनश्च व्याधाश्च रथाश्च पादातश्च सेनाङ्गम् ।
 (८) पञ्चदश हस्तिन । तत्र दन्तिहस्तिकरिपद्मिनो नान्ताः । (९)
 यूथमुख्यस्य हस्तिनो द्वे । (१०) अन्तर्मदस्य हस्तिनो द्वे । (११) द्वे हस्ति-
 पोतस्य । [हाथी का दम्मा]

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समाबुद्धान्तनिर्मदौ ।
 हास्तिकं गजता घृन्दे कारिणी धेनुका वशा ३६
 गण्डः कटो मंदो दानं वमथुः करशीकरः ।
 कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुःपुमान्
 अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वत्तिकूटकम् ।
 अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥
 अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।
 आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ३९

(१) जातमदस्य द्वे । (२) द्वे गतमदस्य । (३) द्वे हस्ति-
 वृन्दस्य । (४) त्रीणि हस्तिन्याः स्त्रियाम् । (५) द्वे गजगण्डयोः ।
 (६) द्वे गजमदस्य । (७) द्वे शुण्डानिर्गतनलक्षणस्य । (८) एकं गजकुम्भस्य ।
 (९) गजकुम्भमध्यभागस्यैकम् । (१०) एक हस्तिललाटस्य । (११) द्वे
 हस्त्यक्षिगोलकस्य । एकमेवेत्येके इषीकापि । (१२) गजापाङ्गदेशस्यैकम् । (१३)
 गजकर्णमूलस्यैक स्त्रियाम् । (१४) एक गजकुम्भाधोभागस्य । (१५) एक
 वाहित्थाधोभागस्य दन्तमध्यस्य । (१६) द्वे गजस्कन्धदेशस्य । (१७) द्वे
 गजमुखादिस्थविन्दुसमूहस्य ।

पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।
 द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥४०॥
 तौत्रं वेणुकमौलानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले ।
 अन्दुकोनिगडोऽस्त्रीस्यादङ्कुशोऽस्त्रीसृणिः स्त्रियाम्
 दृष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ।
 प्रवेण्यास्तरणं चर्णः परिस्तोमः कुशो द्वयोः ॥४२॥
 वीतिं त्वसारं हस्त्यश्वं वीरी तु गजबन्धनी ।
 घोटके वीतितुरगस्तुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ॥४३॥

(१) द्वे गजपार्श्वभागस्य । (२) एक गजाग्रभागस्य । (३)
 गजपूर्वजङ्घाम, गो-गात्र, गजस्य पश्चाज्जङ्घाभागोऽवरम् । (४) द्वे
 ताडनदण्डस्य ['चायुः' 'छडी'] । (५) द्वे गजबन्धनस्तम्भस्य । (६)
 त्रीणि शृङ्खलाया ['साकल' वेडो] अङ्कुशोऽस्त्रियाम् । (७) द्वे अङ्कुशस्य ।
 (८) त्रीणि गजमध्यबन्धनस्य ['पेटी' 'कमरबन्ध'] (९) द्वे पल्याणाद्या-
 रोपणेन सज्जीकरणस्य ['कटेडा लगाना' 'कुशी लगाना'] (१०) पथ गजा
 स्तरणचित्रकम्बलस्य, प्रवेणी स्त्रियां, कुश स्त्रीपुसयो कुश केचित्स्त्रीवेण्याहु ।
 ['भूल'] (११) एक निर्वलहस्त्यादिसमूहस्य । (१२) गजबन्धनशालाया
 द्वे । ['फीलखाना'] (१३) त्रयोदशाश्वानाम् । पीतिर्वीतिश्च । वाजी नान्तः ।

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

१ आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ४४

३ वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाल्लिका हयाः ।

५ युरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥४५॥

७ पृथ्व्यः स्थौरी सितः कर्को रथयो वोढा रथस्य यः

९ बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ४६

१२ त्रिष्वश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

१३ कैश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा हेषा च निःस्वनः ॥४७॥

(१) द्वे कुलीनाश्वानाम् । (२) द्वे शिक्षिताना साधुगच्छनामश्वानीनाम्,
['सिखाए इण घोडे'] (३) एकैकं वनायुजादिदेशोद्भूतानामश्वानाम् ।
केचित्तु—“द्वे पारसीकदेशाश्वानाम्, द्वे-काम्बोजाश्वानामित्याहुः ।

(४) द्वे-अश्वमेधार्षाश्वस्य पुंसि । (५) द्वे अधिकद्वेगस्याश्वस्य । (६) भारवा
हिनोऽश्वस्य द्वे । स्थौरी नान्त । (७) एक शुक्लाश्वस्य । (८) रथवाह-
कस्याश्वस्यैकम् । (९) अश्वबालकस्यैकम् ['वडेर'] (१०) त्रीणि
वडवाया ['घोडी'] (११) एक वडवासमूहस्य । (१२) अश्वेन दिनेनैकेन
गमनार्हस्य प्रदेशस्यैक-त्रिषु । (१३) अश्वमध्यभागस्यैकम् । (१४) द्वे अश्व-
शब्दस्य क्लियम् । ['हिनहिनाना']

१निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमश्ववत् ।
 ३आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ४८
 गतयोऽसूः पञ्च धारा घोर्णा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।
 कैविका तु खलीनोऽस्त्री शफंक्तीबेखुरः पुमान् ४९
 पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले बालहस्तश्च बालधिः ।
 ५त्रिषूपावृत्तलुठितौ पंरावृत्ते मुहुर्भुवि ॥५०॥
 याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
 ६असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥५१॥

(१) एक गलजत्रुसन्धे । (२) द्वे अश्वसमूहस्य । (३) अश्व
 गतिविशेषाणां पथानां 'धारा' इति नामधेयम् । गतिविशेषाणामे-
 कैकम् । (४) एकमश्वनासिकाया । प्रोथमस्त्रियाम् । (५) द्वे कविकायां,
 ['लगाम का कड़ा'] (६) द्वे खुरस्य, शफ वलीने, खुरः पुमान् ।

(७) त्रीणि पुच्छस्य, पुच्छोऽस्त्रिया, लूमलाङ्गूले क्लीबे । (८) केशवलाङ्गू-
 लस्य द्वे । (९) द्वे अगपनोदनाय मुहुर्भूमौ लुठितस्याश्वादे, त्रिषु [जमीन में लौटा
 हुआ] । (१०) त्रीणि युद्धयानस्य रथस्य । (११) एकं सुसज्जमणार्थस्य यानस्य ।

कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।
 क्लीवेऽनः शकटोस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्
 शिविका याप्ययानं स्यादोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम्
 उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥५३॥
 पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।
 रथे काम्बलवस्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥
 त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्यां रथव्रजे ।
 धूःस्त्री क्लीवे यानमुखं स्याद्द्रथोद्गमपस्करः ॥५६॥

(१) त्रीणि पुरुषस्कन्धवाह्यमानस्य [‘डोली’] (२) द्वे शकटस्य, अनः सान्तं
 क्लीवे, शकटोऽस्त्रियाम् । [‘सगड’ ‘वैल गाडी’] (३) कम्बलपरिवृतेर्वृषे-
 रुहमानस्य रथस्य द्वे [‘वहली’] । (४) द्वे शिविकायाः [पालकी] (५) द्वे
 दोलाया, [‘हिंडोला’] प्रेक्षा, पुसि, प्रेक्षा स्त्रियाम् । (६) व्याघ्रचर्मप्रावृतस्य
 रथस्य द्वे । त्रिषु । (७) शुक्लकम्बलपरिवेष्टितस्य रथस्यैकम् । त्रिषु । नान्तो-
 ऽयम् । (८) कम्बलादिभिरावृतस्य रथस्यैकैक त्रिषु । द्वीपादयो वास्त्रान्ता —
 त्रिषु । (९) त्रीणि रथसमूहस्य । (१०) द्वे वृषादिवन्धनस्थानस्य । धूः शब्दो
 रान्त. स्त्रियाम् । (११) द्वे चक्रभिन्नस्थाङ्गस्य ।

चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना कूबरस्तु युगन्धरः ।

अनुकर्षो दार्वधः स्थं प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ५७

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

- (१) द्वे चक्रस्य क्लीबे ['पधिया'] (२) चक्रप्रान्तभागस्य द्वे । नेमि स्त्रियाम्, प्रधि पुमि । (३) द्वे चक्रमध्यगमण्डलाकार पिण्डिकाया, नाभिः पुमि । (४) नाभिप्रक्षेप्याक्षाग्रकीलकस्य द्वे । अणिर्द्वयो । (५) परप्रहाररक्षार्थं कृतस्यावृतस्थानस्य द्वे [छप्पर] । (६) युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य द्वे । (७) रथाधस्तलभागदारुण एकम् । अनुकर्षो नान्तोपि पुमि । (८) रथाङ्गभूतयुगकाष्ठादन्यत् युग वृषदमन-काले यदासज्यने तस्यैक नामधेयम् । केचित्तु — वृषयुग्मान्तरबन्धनाय स्थापितस्य युगान्तरस्येत्याहुः । (९) पञ्च वाहनमात्रस्य । [सवारी] । (१०) एक परम्परावाहनस्य । यथा रथारूढ शकट परम्परावाहनम् [डोली] । (११) चत्वारि हस्तिपकस्य । ['महावत' 'फीलवान्'] ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९
 सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।
 रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥६०॥
 भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।
 सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ६१
 बालिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।
 परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥६२॥
 कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री यन्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

(१) अष्टौ सारथे. ['रथवान' 'गाडीवान'] । नियन्तृ—प्राजितृ-यन्तृ-
 क्षतृ-सव्येष्टर—ऋकारान्तः । सव्येष्टोऽकारान्तोपि रथकुटुम्बी नास्ति ।
 (२) रथाह्वयस्य बोधस्य द्वे । (३) द्वे अश्वारोहस्य ['अमवार'] । (४) त्रीणि
 भटानाम् । ['फौजी सिपाही'] । (५) सेनारक्षकाणां द्वे । ['सन्तरो'] ।
 (६) सेनासमवेतानां सैनिकानां द्वे । (७) द्वे सहस्राधिपानां सेनापतीनाम्
 ['हजारी'] सहस्री नान्तः । (८) द्वे दण्डधारिणः, गजपाद—रथचक्रादि-
 रक्षक—स्थेत्यन्ये । (९) द्वे सेनापतेः । (१०) द्वे चोलकाकृतिसन्नाहस्य,
 वारवाणोऽस्त्रियाम् । (११) कञ्चुकदार्ढ्याय मध्येवद्धस्य [कमरवन्दा] ।
 अधिपाङ्गधिपाङ्गधायत्रैव ।

बध्नन्ति तत्सारसनमाधिकाङ्गोऽथ शीर्षिकम् ६३
 शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तैनुन्नं वर्म दंशनम् ।
 उरच्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् । ६३ ।
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।
 सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥
 त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।
 पैदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
 पद्गश्च पदिकश्चाऽथ पैदातं पत्तिसंहतिः ।
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।

- (१) त्रीणि शिरस्तस्य, [टोप] । (२) सप्त कवचस्य । वर्म नान्त बलोवे ।
 (३) परिहितवस्त्रकञ्चुकादेश्चत्वारि त्रिषु । ['पहिना हुआ वल आदि']
 (४) धृतकवचस्य पञ्च,—त्रिषु । आमुक्तादयस्त्रिषु । (५) कवचिसमूहस्यैकम् ।
 (६) सप्त पदातेः ['पैदल सिपाही आदि'] । (७) द्वे पदातिसमूहस्य ।
 (८) चत्वारि शस्त्रजीविनाम् त्रिषु । (९) सगवकृतवाणाभ्यासस्य त्रीणि ।

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः॥६८॥
 धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः
 स्यात्काण्डवांस्तु काण्डरिः शक्तीकः शक्तिहेतिकः
 याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ ।
 नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्संमौ प्रासिककौन्तिकौ
 चर्मौ फलकपाणिः स्यात्पत्ताकी वैजयन्तिकः ।
 अनुप्लवः सहायश्चानुरोऽभिचरः समाः ॥७१॥
 पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतः सरपुरः सराः ।
 पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥७२॥

(१) एक लक्ष्यच्युतवाणस्य पुंति त्रिषु । (२) पङ् धनुर्धरस्य, धनुष्मान्
 तान्तः, धन्विनिपद्भिणौ नान्तौ—त्रिषु । (३) वाणधारकस्य द्वे—त्रिषु ।
 (४) शतयाख्यायुधधारिणो द्वे त्रिषु । (५) यष्टिधारिण एकम् । परशुधारिण-
 श्वैकम् । त्रिषु । (६) द्वे खड्गायुधस्य । त्रिषु । (७) प्रासकुन्तायुधधारिणो-
 रेकैकम् । त्रिषु । (८) चर्मधास्त्रिणो द्वे त्रिषु । ['ढाल' वाला] । (९) द्वे
 ध्वजधारकस्य त्रिषु । ['झण्डे वाला'] । (१०) चत्वारि श्वनुचरस्य ।
 (११) सप्ताग्रेसरस्य ['अगुब्बा'] त्रिषु । (१२) शनैर्गमनशीलस्य द्वे त्रिषु ।

वाहिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ।
 वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ७८
 व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ।
 प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ७९ ।
 एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
 पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ८०
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

- (१) एकादश सेनायाः । (२) द्वे व्यूहरचनायाः । तदुक्तम्—मुखे रथा
 हया पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः । पार्श्वयोश्च गणा कार्या व्यूहोऽयमुच्यते युधौ ।
 (३) दण्डचक्रभोगमण्डलशकटादयो व्यूहविशेषाः । (४) द्वे व्यूहपृष्ठ
 भागत्य । व्यूहपार्ष्णिर्द्वयोः । (५) सैन्यपृष्ठे स्थितस्य सैन्यस्यैकम् । ['कुमक'] ।
 (६) 'पत्ति'रिति स्त्रियां सेनाविशेषस्य नाम । तदुक्तम्—“एको रथो गजश्चैको
 नराः पथ पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥” इति ।
 (७) तिस्रः पत्तयः—सेनामुखम् । त्रीणि सेनामुखानि—गुल्मः । त्रयो
 गुल्मा गणाः । त्रयो गणाः—वाहिनी । तिस्रो वाहिन्यः—पृतना । तिस्रः
 पृतनाश्चमूः । तिस्रश्चम्वोऽनीकिनी ।

अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि॥८१॥
 संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ।
 आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥८२॥
 धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
 इप्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ८३
 कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुसंकौ ।
 कोटिरस्यादनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥८४॥
 लंस्तकस्तु धनुर्मध्यं 'मौर्वी' ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

(१) दशानीकिन्य — अक्षौहिणी । अक्षौहिण्याः प्रमाणन्तु
 — खागाष्टैकाक्षिभिर्गजै [२१८७०] । रथैरेतै, द्वयैस्त्रिणैः—
 [६५६१०], पधन्नेश्च पदातिभिः [१०६३५०] ।

(२) चत्वारि धनोत्कर्षस्य स्त्रियाम् । (३) त्रीणि विपत्तेः । (४) चत्वारि
 शस्त्राणाम् । (५) सप्त धनुष । धनुः पान्त पुनपुसकयोः । उकारान्तोपि
 धनुः पुंसि, धनूरपि स्त्रियाम् । धन्व नान्त क्लीबे । धन्वादिकार्मुकान्तं क्लीबे ।
 (६) एक कर्णस्य धनुष । (७) द्वे अर्जुनधनुष । (८) धनुषोऽन्त्यभागस्य
 द्वे स्त्रियाम् ['कोना'] । (९) ज्याऽऽघातवारणस्य द्वे । (१०) धनुर्मध्यभाग
 स्यैकम् । (११) चत्वारि धनुषो गुणस्य ['डोरी'] ।

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ८५
लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शैराभ्यास उपासनम् ।

पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥८६॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रैक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पत्नो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥८७॥

निरैस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

तूणोपासंगतूणीरनिषंगा इषुधिर्द्वयोः ॥८८॥

तूण्यां खड्गे तुनिस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौत्सेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥८९॥

(१) पञ्च धन्विनां स्थानभेदानाम् । आदिना समपदविशाखमण्डलाः ।

(२) त्रीणि लक्ष्यस्य [निशाना] । (३) शरक्षेपाभ्यासस्य द्वे ।

(४) द्वादश बाणस्य । पत्री नान्तः । इषुर्द्वयोः । (५) द्वे सर्वलोहमयस्य

शरस्य । (६) द्वे शरपक्षस्य [बाण के पीछे बाँधने की गूँथ की

पाँख] । वक्ष्यमाणा लिप्तान्ता त्रिषु । (७) एकं प्रक्षिप्तबाणस्य

त्रिषु । (८) द्वे विपलिप्तबाणस्य त्रिषु । (९) षट् तूणीरस्य । इषुधिः स्त्री-

पुस्तयोः । तूणी स्त्रियाम् ['बाण रखने की माथी'] । (१०) नव खड्गस्य

रैसरुःखड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ।
 फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः १०
 द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ।
 भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ११
 द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।
 स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च च्छुरिका चासिधेनुका
 वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्
 प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ।

(१) एक खड्गमुष्टे. [मूठ] । (२) खड्गादेश्वर्मादिनिर्मितकटिबन्धनस्य [पट्ट] । शुद्धे खड्गस्य द्वस्तात्पतनवारणाय मणिव धे बन्धनस्य चर्मदेवा । (३) त्रीणि चर्मण. ['ढाल'] चर्म नान्त स्त्रीवे । (४) एक फलकमुष्टे [ढाल की मूठ] । (५) त्रीणि मुद्गरस्य ['मोगरी'] । (६) द्वे करवालिकाया ['तरवार'— 'शुसी'] । (७) द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य भिन्दिपालस्य ['गोफण'] और 'बन्दूक'] (८) लोहवद्दलगुडमेदस्य द्वे ['लोहागो'] । (९) चत्वारि कुठारस्य । स्वधितिः स्त्री । (१०) चत्वारि छुरिकाया । (११) द्वे बाणप्रभागस्य । शल्यग्य वा शल्यं पुनपुसकयोः, शकु पुंसि । ['बाण का फल' या 'सेल'] । (१२) द्वे तोमरस्य ['गडासा'] । (१३) द्वे प्रासस्य ['भाळा'] । (१४) चत्वारि खड्गादि-प्रान्तभागस्य । पाल्यादय स्त्रियान् ['कोना'] ।

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ।
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः १४
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।
धात्रा ब्रज्याऽभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः १५
स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ।
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥१६॥
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।
स्युमार्गधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः १७

(१) सर्वसैन्यसन्नाहस्य त्रीणि । (२) एकं शारद्वनवरात्र
महानवभ्या सर्वशास्त्रवाहनादिपूजायाः । [घेडे आदि की पूजा आरती] ।
(३) अरिं प्रति सेनया सह गमनस्यैकम् । ['चढ़ाई'] । (४) पटू
यानाया । (५) सर्वतोव्यापिसून्यप्रसरणस्य द्वे । (६) द्वे प्रस्थितस्य
सैन्यस्य । (७) युद्धे शत्रून्प्रति निर्भय यानस्यैकम् । [झपटना] ।
(८) द्वे राज्ञां प्रातर्जागरकारिण । (९) द्वे घटिकावादकस्य । ['घंटा
घडियाल बजानेवाला'] 'घटिकार्थका' इत्यपि पाठ । (१०) द्वे वंशावलिस्तुति-
पाठकानाम् । (११) द्वे बन्दिनाम् । चत्वार एकार्था इति तु परे । ['भाट'] ।

संशसकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।
 रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयोरजः १८
 चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।
 पताका चैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् १९
 सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।
 अहंपूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥१००॥
 आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।
 अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहङ्कारः
 द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ।

- (१) 'युद्धादनवर्तिना कृतशपथानां भटानामेकम् । (२) चत्वारि धूले ।
 ['गर्द'—'धूल'] रेणुः स्त्रीपुंसयोः, धूलिः स्त्रिया, पांशु पुंसि, रज सान्तं स्त्रीवे ।
 पाशुरपि । (३) द्वे पिष्टस्य रजस, पडेव रजस इत्येके । (४) अतिव्याकुलस्य
 द्वे । (५) चत्वारि पताकायाः ['क्षण्डी'] । (६) एक भयङ्करयुद्धभूमे ।
 (७) एकमहम्पूर्विकाया ['मै पहिले मै पहिले' ऐसे उत्साह से युद्ध आदि क्रिया] ।
 (८) आत्मसम्भावनाया एकम् । ['मैं भी कुछ हूँ ऐसा धमण्ड करना'] ।
 (९) परस्परमहङ्कारस्यैकम् । (१०) दश सामर्थ्यस्य । तत्र तरः सहमी
 सान्ते स्त्रीवे, स्थाम नात्तं स्त्रीवे । शक्ति स्त्रियाम् ।

शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता १०२
 वैरिपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।
 युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥१०३॥
 मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं साम्परायिकम् ।
 अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥
 संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।
 अभ्यामर्दसमाघातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः १०५
 समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।
 नैयुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसङ्कुले ॥१०६॥
 द्वेडा तु सिंहनादः स्यात्कारिणां घटना घटा ।
 कन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

- (१) द्वे अतिपराक्रमस्य । (२) युद्धावसरे आदावन्ते च मद्यादिपानस्य ।
 (३) एकत्रिंशत्-[३१] युद्धस्य । समरानीकरणाः पुनपुसकयोः । संयत्समिती-
 तान्ते स्त्रियाम् । युन्-धान्ता स्त्रियाम् । आजिसमिती-स्त्रियाम् । (४) द्वे
 बाहुयुद्धस्य ['कुस्ती'] । (५) द्वे रणसङ्कुले [धमासान युद्ध] । (६) द्वे
 योधाना सिंहनादस्य । द्वेडा स्त्रियाम् । (७) हस्तिसवस्य द्वे ।
 (८) अन्योन्यमाह्वानस्य [ललकारना] । (९) द्वे हस्तिगर्जनस्य ।

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ।
 प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् १०८
 अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।
 मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् १०९
 अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ।
 वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनश्च सा ॥११०॥
 प्रद्रावोद्रावसन्द्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।
 अपक्रमोऽपयानश्च रणे भङ्गः पराजयः ॥१११॥

(१) एक धनुष शब्दस्य । ['टट्टार'] । (२) द्वे
 युद्धपटहस्य । ['दमदमा' 'मारु बाजा'] । (३) त्रीणि बलात्कारस्य ।
 तत्र प्रसभ क्लीबे । (४) द्वे युद्धमर्यादामङ्गस्य (५) त्रीणि शुभाशुभ
 सूचकोत्पातस्य । (६) त्रीणि मूर्च्छाया (७) द्वे सेनादिना शत्रुदेशादिपीडनस्य ।
 [कष्ट देना] । (८) द्वे प्रहारादिना नि.शक्तीकरणस्य—छलादाक्रमणस्य ।
 (९) विजयस्य द्वे । (१०) त्रीणि वैरशोधनस्य । [बदला लेना] । (११) अष्टौ
 पलायनस्य ['गागना'] । (१२) द्वे पराजयस्य ।

पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।
 प्रेमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् ॥११२॥
 प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् ।
 निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥११३॥
 निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।
 निर्वापणं विसर्शनं मारणं प्रतिघातनम् ॥११४॥
 उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।
 आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ११५
 स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तःप्रलयोऽत्ययः ।
 अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम्
 पैरासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।
 मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चित्ता चित्या चितिः स्त्रियाम्

(१) द्वे परानितस्य [हारा दुःखा] । (२) द्वे तिरोहितस्य [छिपा
 दुःखा] । (३) त्रिंशन्मारणस्य । [मारणा] । अन्त्या. पट् पुंसि । शेषाणि
 क्लीबे । (४) दश मरणस्य । पञ्चता—स्त्रियाम् । मृत्युः स्त्रीपुंसयोः । निधन
 पुंनपुमकयोः । (५) सप्त मृतस्य त्रिषु । (६) त्रीणि चितायाः ।

कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

श्मशानं स्यात्पितृवनं कृणपः शवमस्त्रियाम् ११८

प्रग्रहोपग्रहो वन्धां कैरा स्याद्वन्धनालये ।

पुंसि भूम्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ॥

आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

ॐ इति क्षत्रियवर्गः ॐ

ॐ अथ वैश्यवर्गः ॐ

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

(१) छिन्नशिरसो देहस्यैकम् । कवन्धोऽस्त्रियाम् । (२) द्वे श्मशानस्य । (३) द्वे शवस्य [मुदा] । शवमस्त्रियाम् (४) त्रीणि-
वन्धा , वन्दी स्त्रियाम् । [कैद कर लाई हुई स्त्री और बाल वन्धे] । (५) द्वे
वन्धनगृहस्य [कैदखाना] । (६) द्वे प्राणवायुनाम् । पुंसि बहुत्वे च प्राणासु-
शब्दौ । (७) द्वे जीवनक्रियाया । (८) जीवनकालस्य द्वे । आयुः
सान्त वलीवे । (९) मृतसजीवनस्यौषधस्य द्वे ।

(१०) षड् वैश्यस्य नामानि । अन्त्यौ द्वौ शान्तौ । (११) षड् जीवनोपायस्य
[जीविका] ।

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।
 सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥२॥
 द्वै यौचितायाचितयोर्थथासंख्यं मृतामृते ।
 सत्पानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥३॥
 उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।
 याञ्चयाऽऽप्तं याचितकं नियमादापमित्यकम् ॥४॥
 उत्तमर्णाधमणौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।
 कुसीदिको वार्धुषिको वृध्याजीवश्च वार्धुषिः ५

(१) कृष्यादि-वृत्तीनामेकैकम् । तत्र कृषिः—खी । (२) द्वे सेवायाः
 ['नौकरी'—'खुशामद'] । (३) द्वे कृषे. [खेती] । (४) क्षेत्रादिपतितधान्यानां
 कणश्च आदानम्—उच्छः । क्षेत्रपतितमज्ययादि संग्रहः—शिलम् । उच्छः शिलश्च
 ऋणमित्यभिधीयते । (५) याचितस्यैकम् । अयाचितस्यैकम् । (६) द्वे
 वाणिज्यस्य । (७) त्रीणि ऋणस्य । (८) वृद्धये धनादिदानस्य त्रीणि । [व्याज
 पर रुपये देना] । (९) याचनाप्राप्तस्यैकम् । (१०) परिवर्तनेन प्राप्तस्यैकम् ।
 [बदले में प्राप्त] । (११) ऋणव्यवहारे धनदाता उत्तमर्णः, ऋणग्राहकः—
 अधमर्णः । ['महाजन'—'आसामी'—'कर्जदार'] । (१२) चत्वारि कुसीदो
 पनीविनः । ['सूदखोर'] ।

क्षेत्राजीवः कर्पकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रं वैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥६॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ।

तिल्यं तैलीनवन्मापोमाणुभंगाद् द्विरूपता ॥७॥

भौद्धानिकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षमम् ।

[शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम् ।]

बीजाकृतं तूसकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥८॥

(१) चत्वारि कृषीवलस्य ['किसान'] । (२) व्रीहिसामान्यस्य कलमादेशोत्पत्तियोग्यस्य क्षेत्रस्यैकम् । (३) यव—यवक—षष्टिकभवनक्षेत्रस्यैकम् ।

(४) तिलानां भवन क्षेत्र—तिल्यं तैलीनम् । मापाणां भवन—माप्यं, मापीणम् । उमानाम्—भवन क्षेत्रम्—उम्यम्, औमीनम्, धणूनाम्—अणव्यम्, आणवीनम् । भद्धानां भवन क्षेत्र—भद्ग्यं, भाद्गीनम् ।

(५) व्रीह्याद्यतिरिक्तमुद्गादिशेषधान्योद्भवक्षेत्रे यथायथ—मौद्गुगीन, कौद्रवीणम्, गौधूमीनम् । कालायीनम्, कौलथीनम्, प्रैयङ्गवीन, चोणकीनमित्यादि बोध्यम् । (६) शाकक्षेत्रस्य द्वे । (७) बीजवापोत्तर कृष्टस्य द्वे । (८) त्रीणि कृष्टमात्रस्य ।

त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपितस्मिन्
 द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ६ ॥
 द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।
 खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥
 पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।
 कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥
 लोष्टानि लोष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ।
 प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

(१) वारत्रय कृष्टस्य । (२) द्विवारं कृष्टस्य पञ्च । (३) द्रोणादि-
 परिमितव्रीहादिवाययोग्यक्षेत्रस्यैकैकम् । प्रास्थिकः, कौढविकः, द्रौणिकः,
 षाढकिक इत्यादि । (४) एक खारीवापस्य क्षेत्रस्य । [मन भर अनान बोने
 लायक खेत] । उत्तमर्णादयः—खारीकान्ता, त्रिषु । (५) त्रीणि क्षेत्रस्य ।
 वप्रः पुनपुंसकयोः । (६) चत्वारि क्षेत्रसमूहस्य । (७) मृत्तिकाखण्डस्य द्वे ॥
 [डेल] । (८) लोष्टभेदनकाष्ठस्य । (९) वृषादिप्रेरणदण्डस्य त्रीणि ।
 ['चापुरु'] । (१०) कुडालादेर्द्वे ।

दात्रंलवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् ।
 निरीशं कूटकं फालः कृषको लांगलं हलम्॥१३॥
 गोदारणं च सीरोऽथ शम्भा स्त्री युगकीलकः ।
 ईषा लांगलदण्डः स्यात्सीता लांगलपद्धतिः॥१४॥
 पुंसि मेघिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।
 आशुव्रीहिः पाटलः स्याच्छिंतशूकयवौ समौ॥१५॥
 तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ।
 हरेणुखण्डिकौ चास्मिन् कौरदूषस्तु कोद्रवः॥१६॥

(१) द्वे लवित्रस्य [दातो] । (२) द्वे आबन्धस्य । ['नोता'] ।
 (३) पञ्च फलस्य ['हलको कुश'] । कूटकं, निरीष, कृषिका, कुशिकेन्यपि
 नामान्तराणि । केचित्तु फलमित्यत्र 'हल'मिति पठित्वा निरीशादिद्वयं हलस्य,
 अन्त्यद्वयं फालस्येत्याहुः । (४) चत्वारि हलस्य । (५) द्वे युगकीलकस्य ।

(६) द्वे हलयुगमध्यस्थस्य काष्ठदण्डस्य । (७) द्वे हलकृन्तरेखायाः,
 शीताऽपि । ['खड्ग'] । (८) धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्यैकम् । ['मैठ'] ।
 (९) त्रीणि आशुव्रीहे, आशु क्लीनपुसो । (१०) द्वे यवानाम् । (११) अप-
 कयवस्यैकम् । (१२) चत्वारि कलायस्य [मटर] । (१३) द्वे कोद्रवस्य ।

मंगल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ ।

वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥१७॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।

स्याद्यावकस्तु कुलमाषश्चणको हरिमन्थकः ॥१८॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी १९

स्त्रियौ कंगूप्रियंगू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

मैतुलानी तु भंगायां 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् २०

(१) द्वे मसूरस्य । (२) वनमुद्गस्य त्रीणि । [मोठ] ।

(३) त्रीणि सर्षपस्य । [सरसों] । (४) गौरसर्षपस्यैकम् ।

(५) द्वे गोधूमस्य ['गेहूँ'] । (६) द्वे अर्धस्विन्नयवादेः ['धुघरी'] ।

(७) द्वे चणकस्य [चणा] । (८) द्वे तैलरहितनिष्फलतिलानाम् ।

(९) पञ्च राजिकायाः [राई] । (१०) द्वे प्रियङ्गोः [कगुनी] स्त्रियाम् ।

(११) त्रीणि अतस्याः । [तीसी] । (१२) द्वे भङ्गायाः । [भांग] ।

(१३) एकं व्रीहिविशेषस्य ['चीना'] ।

किंशारुः सस्यशूकं स्यात्काणिशं शस्यमञ्जरी ।
 धान्यं ब्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः २०
 नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री सनिष्फल
 कडंगरो वुसं क्लीबे धान्यत्वाच्च तुषः पुमान् ॥ २२ ॥
 शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिपूत्तरे
 ऋद्धमावसितं धान्यं पूतन्तु बहुलकृतम् ॥ २३ ॥

(१) द्वे यवाद्यग्रभागस्य । (२) द्वे धान्यमश्या । (३) त्रीणि धान्यसामान्यस्य । ब्रीहि—स्तम्बकरो पुमि । तदुक्त—

“ब्रीहिर्यवो मसूरो गोधूमो मुद्गनापतिलचणका ।

अणव प्रियशुकोद्रवमयुष्का शालिकादवय ॥

किञ्च कलायकुलत्थौ शणश्च सप्तदश धान्यानि ।”

(४) यवादिमूलस्य द्वे । (५) त्रीणि तृणादिकाण्डस्य [‘ढंठल’—‘फरडा’
 ‘कडवी’] । (६) गृहीतधान्यस्य काण्डस्यैकम् [पुआल] । (७) द्वे वुसस्य
 [‘भूसा’] । (८) द्वे तुपस्य [भूसी] । (९) तीक्ष्णाग्रधान्यस्य द्वे ।
 (१०) द्वे शिम्बा [छीमो] । (११) मर्दितस्यापनीततृणस्य धान्यराशेर्द्वे
 त्रिषु । (१२) अपनीततृणादेर्धान्यस्य द्वे, त्रिषु = वाच्यलिङ्गे ।

माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ।
 शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥२४॥
 तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।
 अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुद्धूखलमुलूखलम् २५
 प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।
 स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कैटाकिलिज्जकौ ॥२६॥
 समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

(१) माषादयः शमीधान्यानि । तदुक्तं—“रत्नकोशे—

माषो मुद्गो राजमापः कुलत्थश्चणकस्तिलः ।

कलायस्तूवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः ॥” इति ।

(२) यवगोधूमादयः शूकधान्यानि ।

(३) कलमादयः शालिपदवाच्याः । माषाद्याः शाल्यन्ताः पुंसि ।

(४) द्वे तृणधान्यानाम् । (५) द्वे गवेधुकायाः । [मुन्यन्नविशेषस्य] ।

(६) द्वे मुसलस्य । (७) द्वे उलूखलस्य । (८) द्वे शूर्पस्य । (९) द्वे चालन्याः ।

(१०) द्वे प्रसेवस्य ['थैला'—'बोरी'] । (११) वंशादिनिर्मितस्य द्वे ['दोरी'—
 'ढलिया'] । (१२) द्वे कटस्य ['चटाई'] । (१३) श्रीणि रसवत्याः [रसोद्देश्वर]

पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः ॥२७॥
 आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः
 आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥२८॥
 अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।
 अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥२९॥
 हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् ।
 लीचेऽस्वरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ३०
 अलिङ्गरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

(१) महानसाध्यक्षस्य द्वे । (२) सप्त पाकरुतुं [रमोक्ष्या] । आगद्वयं
 व्यञ्जनक-रित्यन्वे । (३) त्रीणि कान्दविकस्य । ['हल्लार्ध'—'कन्दोर्ध']
 पौरोगवाद्यस्त्रिषु । (४) पच चुल्ल्या । [चुल्हा] । (५) चत्वारि-
 दस या [सिगढा'—'चोरसी'] । (६) त्रीणि अङ्गारस्य । केचित्तु—
 अत्यद्वयमर्थदग्धकाष्ठस्येत्याहुः । अङ्गार. पुंनपुंमकयोः । (७) द्वे भ्राष्ट्रस्य ।
 ['भ्राट्'] । (८) द्वे लोदवात्रविशेषस्य [रुद्राही] । कन्दुः स्त्रीपुंसयोः, स्वेदनी
 स्त्रिया, पुंसि च स्वेदन । (९) द्वे मदापटय ['मूण'—'माट' 'कमोरा'] ।
 (१०) त्रीणि कर्कर्या । ['करवो'—'तृतियो' 'करो'] ।

पिठरः स्थात्युखा कुण्डं कैलशास्तु त्रिषु द्वयोः ३१
घटः कुटनिपावस्त्री शैरावो वर्धमानकः ।

ऋजीषं पिष्टपचनं कैसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुंतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

दर्विः काम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।

अस्त्री शाकं हरितकं शिथुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥

कलम्बश्च कडम्बश्च वेसवार उपस्करः ।

(१) चत्वारि स्थात्या. [बटलोही] । (२) चत्वारि घटस्य । फलसखिपु,
शेषाः स्त्रीपुमयो । (३) द्वे शरावस्य पुनपुसकयो. । ['सराई'—'परई'] ।
(४) द्वे ऋजीषस्य । ['तवा'] । (५) द्वे कसस्य [कटोरा'—
'कचोला'] । (६) द्वे तैलादिपात्रस्य, कुतूः स्त्रियाम् । [कुप्पा] ।
(७) एक कुतुपस्य [कुप्पी] । (८) पञ्च भाण्डस्य ['वर्त्तन'—'वासन'
आदि] । (९) त्रीणि दर्व्या. स्त्रियाम् । ['करछुल'—'कडली'] ।
(१०) द्वे दर्विविशेषस्य ['चादू'—'पलटो'] । (११) त्रीणि शाकस्य ।
शाकमल्ली । (१२) त्रीणि शाकनालस्य ['टळ'] । (१३) द्वे वेसवारस्य ।

तिन्तिन्डीकं च चुक्रं च घृत्तामुमथ वेल्लजम् ॥३५॥
 मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।
 जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णा तु जीरके ३६
 सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।
 आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथच्छत्रा वितुन्नकम् ॥३७॥
 कुस्तुम्बुरु च धान्याकमथ शूण्ठी महौषधम् ।
 स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥३८॥
 आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।
 अवन्तिसोमधान्यामुकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥३९॥

“चित्रक पिप्पलीमूल पिप्पली चव्यनागरम् ।

धान्याकं रजनीधेततण्डुलाश्च समाशकाः ॥

वेसवार इति ख्यात शाकादिषु नियोजयेत् ।”

- (१) त्रीणि तिन्तिडीकस्य । [“चूक”] । (२) पट् मरिचस्य ।
 (३) चत्वारि जीरकस्य । (४) पट् कृष्णजीरकस्य । (५) द्वे आर्द्रकस्य ।
 [“आदो”] । (६) चत्वारि धान्याकस्य । [धनियो] । (७) पञ्च शुष्का ।
 [सोंठ] । विश्वं स्त्रीनपुंसकयोः । (८) अष्टौ काञ्जिकस्य ।

सहस्रवेधि जतुकं बाल्मीकिं हिङ्गु रामठम् ।
 तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वाष्पिका कबरी पृथुः४०
 निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
 सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥४०॥
 सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।
 रौमकं वसुकं पाक्यं विडञ्च कृतके द्वयम् ॥४२॥
 सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।
 मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता४३
 कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।

- (१) पञ्च हिङ्गुनः ['हींग'] । (२) पञ्च हिङ्गुपत्र्याः । त्वक्पत्नीति पाठः कचित् । (३) पञ्च हरिद्रायाः ['हल्दी'] । (४) द्वे सामुद्रलवणस्य । (५) चत्वारि सैन्धवलवणस्य । (६) द्वे शाकम्भरीलवणस्य । [सांभर निमक] । (७) द्वे कृतकलवणस्य । [खारी नोन] । (८) त्रीणि सौवर्चलस्य [सौंचर निमक] । (९) कृष्णवर्णस्य सौवर्चलस्यैकम् । (१०) त्रीणि फाणितस्य । ['चीनी की राव'] । (११) द्वे शर्करायाः [मिश्री] । (१२) द्वे तिलिकाया ['खोत्रा'—'मांजा'] । (१३) द्वे मार्जितायाः [गिहरण] ।

[दध्ना सह पयः पक्वं यत्तत्स्यादधिकूर्चिका ।
 तन्नेण पक्वं यत्त्वीरं मा भवेत्तक्रूर्चिका ॥]
 स्यात्तेमनन्तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः४४
 शूलाकृतं भटिन्नं स्याच्छूल्यमुख्यन्तु पैठरम् ।
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रैयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥४५॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ।
 चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥४६॥
 आपक्वं पौलिरभ्यूषो लौजाः पुम्भून्नि चाक्षताः

- (१) द्वे व्यजनस्य । वासितशब्दपर्यन्त वाच्यलिङ्गा ।
 (२) लोहशलाकया पकस्य मांसस्य त्रीणि । (३) स्थालीपकस्यौ-
 दनादेर्द्वे । (४) संस्कृतस्य व्यजनादेर्द्वे । [बढिया बनाया हुआ] ।
 (५) द्वे द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य । [छौक दिया हुआ] । (६) जलाविल
 व्यजनादेर्द्वयम् । [शीलदार] । (७) शोधितस्यान्नादेर्द्वे । [साफ किया
 हुआ] । (८) त्रीणि चिक्कणस्य । (९) वासितस्य द्वे ['सुगन्धित किया
 हुआ'] । (१०) ईपङ्गनितयवादेर्लोणि । ['सिके हुए सिद्ध आदि'] ।
 (११) मृष्टत्रीक्षादेर्द्वयम् । पुंसि बहुत्वेऽश्रुताः । [लावा] । केचित्तु—अखण्डित-
 तण्डुलस्य द्वे इत्याहुः । [अक्षत] ।

पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ४७
 पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्कर्म्मभो दधिसक्तवः ।
 भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
 भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।
 मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥४९॥
 यवागूरुषिणका श्राणा विलेपी तरला च सा ।
 [मिक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः ।]
 गोव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद्धं गोमयमस्त्रियाम् ५०

- (१) द्वे पृथुकस्य [चिचडा] । (२) द्वे भर्जितयवानां [धाणी] ।
 (३) त्रीणि अपूपस्य । [पूडा] । (४) द्वे दधिमिश्रितसक्तुन ।
 (५) षट् भक्तस्य, अन्ध सान्तं क्लीवे । ओदनदीदिवी अस्त्रियाम् । [मात] ।
 (६) दग्धान्नस्य द्वे । (७) द्वे सर्वद्रवस्य मण्डस्य ['रसा'] ।
 (८) भक्तमण्डस्य त्रीणि । [मात का मांड] । (९) पञ्च यवाग्वा , [लपसी] ।
 (१०) त्रीणि तैलस्य । (११) तिलौदनस्य द्वे । (१२) गोरसस्यैकम् ।
 (१३) द्वे गोमयस्य ['गोवर'] गोविट् पान्ता स्त्रियाम् । गोमयमस्त्रियाग ।

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
 पयस्यमाज्यदध्यादि द्रैप्सं दधि घनेतरत् ॥५१॥
 घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥
 दण्डाहतं कालशेषमरिष्टमपि गोरसः ।
 तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ५३
 मण्डं दधिभवं मस्तु पीथूषोऽभिनवम्पयः ।

(१) एकं शुष्कगोमयस्य ['करस' 'छाणा'] । (२) त्रीणि दुग्धस्य ।
 पयः सान्त स्तीवे । (३) एक घृतदध्यादे । (४) शिथिलस्य दध्न
 एकम् । 'सर'मित्यपि नाम । (५) चत्वारि घृतस्य, हविःसर्पिणी स्तीवे ।
 (६) एक नवनोतस्य ['मक्खन'] । (७) एकं हैयङ्गवीनस्य घृतस्य
 ['नौनी घी', 'चूँटियो घी'] । (८) चत्वारि सामान्यघोलस्य ['मठा'
 'छाछ'] । (९) चतुर्याशजलं—तक्रम्, अर्धजलम्—उदश्वित्—स्तीवे ।
 निर्जल—मथित [मठा] (१०) वस्त्रनिस्सारितदधिजलस्यैकम् । ['दही का
 तोड़'] (११) नवप्रसूताया गोदुग्धे ।

अशनाया वृधुक्षा क्षुद्रासस्तु कवलः पुमान् ॥
 सैपीतिः स्त्री तुल्यपानं सैग्धिः स्त्री सहभोजनम्
 उदन्या तु पिपासा तृत् तर्षा जैग्धिस्तु भोजनम् ॥
 जेमनं लेह आहारो निघासो न्याद इत्यपि ।
 सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६
 कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।
 गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभिरवल्लवाः ॥ ५७ ॥
 गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ।
 गोमान् गोमी गोकुलन्तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥

(१) त्रीणि क्षुधायाः, क्षुद्र धान्ता क्षियाम् । (२) द्वे आसस्य ।
 (३) द्वे वृधुभिर्मिलित्वा पानस्य । (४) सहभोजनस्य द्वे । (५) चत्वारि
 पिपासायाः । तृत् पान्ता क्षियाम् । (६) सप्त भोजनस्य । (७) त्रीणि
 तृप्तेः । (८) द्वे भुक्तसमुज्झितस्य ['जृठ'] । (९) यद् यथेप्सितस्य
 ['मन माप्ति'] । (१०) यद् गोपालस्य [ग्वाला] । (११) गोमहि-
 प्यादेरेकम् । यादव धनमिति प्राचीनो मनोहरश्च पाठः । (१२) त्रीणि
 गोस्वामिनः । (१३) द्वे गोसमूहस्य ।

त्रिंष्वशितङ्गवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।
 उक्ता भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥५९॥
 अनड्वान् सौरभेयी गौरुक्षणां संहतिरौत्तकम् ।
 गंव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥६०॥
 वृषो महान् महोक्षः स्याद्वृद्धोत्तस्तु जरद्भवः ।
 उत्पन्न उक्षा जातोत्तः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥६१॥
 शंकृत्करिस्तु वत्सः स्यादभ्यवत्सतरौ समौ ।
 और्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिदचरः ॥६२॥
 स्कन्धदेशे त्वस्य वहः सास्त्रा तु गलकम्बलः ।

(१) भूतपूर्वगोचरभूमेकम् । (२) नव वृषभस्य । उक्षा नान्तः, अनड्वान्
 हान्तः । (३) एक वृषसङ्घस्य । (४) गोसङ्घस्य द्वे । (५) वत्स
 धेनुसमूहस्यैकम् । (६) महोक्षस्यैकम् । (७) वृद्धवृषभस्य द्वे ।

(८) यूतो वृषभस्यैकम् । (९) एक सद्योजातस्य वत्सस्य ।
 (१०) द्वे वत्सस्य [वल्लभा] । (११) बालयुवावस्थयोर्मध्ये वर्तमानस्य द्वे ।
 (१२) एकं तारुण्यं प्राप्तस्य वत्सस्य । (१३) त्रीणि षण्डस्य । [साड] ।
 (१४) वृषभस्कन्धदेशस्यैकम् । (१५) द्वे गलकम्बलस्य । सास्त्रा स्त्रियाम् ।

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रैष्टवाङ् युगपार्श्वगः॥६३

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ ॥६४॥

धूर्ध्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः ।

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥६५॥

स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः ।

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ६६

अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबली धवलादयः ६७

(१) द्वे नामारज्जुयुक्तस्य । (२) दमनकाले स्कन्धारोपितयुगकाष्ठस्य द्वे ।

(३) युगं वहति—युग्यः, प्रासङ्ग वहति—प्रासङ्ग्य, शाकट वहति—शाकट । (४) हलेन खनति—हालिकः, हल वहति—हालिकः, हल-स्यायं—हालिक । एव सोरेण खनति, सोरं वहति, सीरस्यायं वा—सैरिकः ।

(५) पञ्च धुरन्धरस्य वृषमस्य । (६) त्रीणि एकधुरावहस्य । (७) द्वे सर्वधुरावहस्य । (८) नव गोः । [गाय] (९) एकं श्रेष्ठाया गोः ।

(१०) वर्णादिभेदात्—रूपिला, धवला, धवली, शबलेत्यादीनि नामानि ।

द्विहायनी द्विर्वा गौरेकावदा त्वेकहायनी ।
 चतुरवदा चतुर्हायपथेवं त्र्यवदा त्रिहायणी ॥६८॥
 वैशा बन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्गर्भाऽथ सन्धिनी ।
 आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥६९॥
 काल्योपसर्गा प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ।
 स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥७०॥
 चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ।
 सुव्रता सुखसन्दोह्या पीनोक्षी पीवरस्तनी ॥७१॥
 द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

(१) द्वे द्विर्वाया गौ । (२) एकवर्पाया द्वे । (३) द्वे चतुर्वर्पायाः ।
 (४) द्वे त्रिर्वाया । (५) द्वे बन्ध्याया । (६) द्वे स्रवद्गर्भायाः ।
 (७) वृषमाक्रान्ताया गौरेकम् । (८) गर्भोपघातिन्या द्वे ।
 (९) गर्भग्रहणयोग्याया एकम् । (१०) बालगर्भिण्या द्वे ।

(११) सुशीलाया द्वे ['सूधी'] (१२) द्वे बहुप्रसूताया ।
 (१३) चिरप्रसूताया द्वे ['वैडकी'] । (१४) द्वे नूतनप्रसूतायाः ।
 (१५) द्वे सुखसन्दोह्याया गो । (१६) द्वे पीवरस्तन्या । (१७) द्रोणदुग्धाया
 द्वे [१० सेर दूधवाली] । (१८) एक बन्धके स्थिताया गो, ।

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

ऊधस्तु क्लीवमापीनं सैमौ शिवककीलकौ ।

न पुंसि दाम सन्दानं पेशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ।

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥७५॥

अजा छागी स्तम्भच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

मेढ्रो रभोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥७६॥

- (१) प्रतिवर्षं प्रसवित्र्या गोरेकम् । (२) द्वे दुग्धाशयस्य ['ऊडो'] ।
 (३) द्वे कीलकस्य [खूँटा] । (४) दोहनकाले पादबन्धनरङ्गोः [न्याणां] ।
 (५) द्वे पशुबन्धनरज्वाः । (६) पञ्च मन्थनदण्डनस्य ['मेरणो'] ।
 (७) मन्थनदण्डधारककाष्ठस्य सूत्रस्य वा । (८) द्वे मन्थनपात्रस्य
 ['विलोवणी' 'गर्गरी'] । (९) चत्वारि उष्ट्रस्य । (१०) एकमुष्ट्र-
 शिशोः [टोरडो] । (११) दाह्यन्त्रमृदुप्लादिवद्धस्य करभस्य ।
 (१२) द्वे अजायाः [बकरी] । (१३) पञ्चानस्य । (१४) सप्त मेषस्य
 [मीढा 'मेड'] ।

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

चक्रीवन्तस्तु बालेया रास भा गर्दभाः खराः ॥७७॥

वैदेहैकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥७८॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकः क्रयिकः समौ ।

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥

नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ।

पारिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥८०॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तर्दपणम् ।

- (१) उष्ट्रादिवृन्दस्यैकैकम् । (२) पथ गर्दभस्य । चक्रीवान् तान्त ।
 (३) वणिजोऽष्टौ [विगजारा] । (४) विक्रेतुर्द्वे [बेचने वाला] ।
 (५) द्वे क्रयिकृत्य [खरीददार] । (६) द्वे वाणिज्यस्य [वणिज
 व्योपार] (७) त्रीणि मूल्यस्य । (८) त्रीणि मूलधनस्य ['रकम'—'मूलधन']
 (९) त्रीणि लाभस्य । (१०) चत्वारि परिवर्तनस्य । ['अदला बदला'] ।
 (११) द्वे निक्षेपस्य । [धरोहर] । (१२) निक्षेपार्पणस्य द्वे [धन धरोहर
 वापिस देना] ।

क्रये प्रसारितं क्रयं क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥२१॥
 विक्रेयं पणितव्यञ्च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ।
 क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिःस्त्रियाम् ॥
 विपैणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।
 विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥
 संख्यार्ये द्विवहुत्वे स्तस्नासु चानवनेः स्त्रियः ।

(१) आपणे बहिः स्थापितस्यैकम् । (२) क्रयणयोग्यस्यान्तः
 स्थितस्य । (३) विक्रेयवस्तुनलोणि । क्रय्यादयः पण्यान्ताः त्रिषु ।
 (४) त्रीणि सत्यापनस्य । ['वयाना'—साई' ।

(५) विक्रयकर्मणः द्वे [बेचना] । (६) एकादिका दशान्ता [अष्टादशा-
 न्ता] संख्या-संख्येये एव-त्रिषु लिङ्गेषु । एका शाटी, एकौ पटः, एक कुलमिति ।
 दश पुष्पाः, दश त्रिय, अष्टादश कुलानि चेति । दशशब्दप्रवणपर्यन्तमष्टादश-
 शब्दयावत्—एकादिका संख्या संख्येये = द्रव्ये वर्तन्ते । तेन सामानाधिकरण्येनैव
 प्रयोगः—एकः पटः, एका शाटीनि, न तु भवति घटानां विंशतिरिति वत्
 पटस्यैक इति । (७) विंशतिशब्दमारभ्य याः संख्यास्ताः संख्येये संख्यायाश्च
 वर्तन्ते, एकवचनान्ताश्च । यथा—विंशतिर्घटाः, घटानां विंशतिरिति ।

(८) विंशत्यादिशब्दानां यदा संख्या अर्धस्तदा द्विवचनबहुवचने अपि भवनः,
 यथा द्वे विंशती, तिस्रो विंशतय इति । (९) तासु = विंशत्यादिषु नवतिमभि-

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥४८॥
 यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।
 मानं तुलाऽङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥४९॥
 ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
 सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥५०॥
 तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
 आचितो दश भाराः स्युः शकटो भार आचितः ॥

व्याप्य स्त्रीलिङ्गा, यथा विंशतिर्वस्त्राणि, विंशतिः स्त्रिय इति ।

(१) दशानां पक्तिरिति नाम, ततो दशगुणोत्तरं—शतम्, ततो दशगुणो-
 त्तर सहस्रमित्यादि । (२) चत्वारि मानार्थकानि । (३) तुल्या, अङ्गुल्यादिभि,
 प्रस्थैः = सेट्कादिमितपात्रादिभिश्च—मानं भवति । (४) पञ्च गुञ्जा —व्याप्य =
 शास्त्रीय, माषकः [५ रत्ती = मासा] । (५) षोडश माषका—कर्ष, [१६
 माशा = ८० रत्ती = १ तोला] (६) कर्षचतुष्टयं—पलम् । [४ तोला का =
 १ पल शास्त्रीय । लौकिक, ३ मरी ४ मासा] (७) सुवर्णकर्षस्य नामद्वयम् ।
 (८) सुवर्णपलस्यैकम् । (९) पलशत—तुला [४०० तोला = ५ सेर =
 ६६ रत्ती के तोले से ४ सेर १२। छर्गक—तुला ।] (१०) एक भारस्य
 [२॥ मन, बोरी] । (११) आचितस्यैकम् [२५ मन = १० बोरी]
 (१२) शकटो भार आचित—उच्यते [बैलगाड़ी का बोझा = २५ मन]

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ।
 अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥८८॥
 कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।
 पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥८९॥
 द्रव्यं वित्तं स्वापत्तेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
 हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥९०॥
 स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।
 ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्द्वयमाहतम् ॥९१॥

- (१) कर्पमितरजतरूप्यस्य द्वे [१ भरी चाँदी का सिक्का = १ रुपया]
 (२) कर्पमितताम्रनिमित्तमुद्राया एकम् [१ भरी ताँबेका सिक्का =
 १ पैसा पुराना] (३) एकैकं प्रस्थादिप्रमाणानाम् । तदुक्त — “पलं प्रकुञ्चकं
 मुष्टिः, कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थः चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥”
 इत्यादि । (४) एकं चतुर्थभागस्य । (५) त्रीणि विभागस्य [हिस्सा]
 (६) त्रयोदश धनस्य । (७) षट्तिताषट्तिस्वर्णरूप्ययोर्द्वे । (८) हेम-
 रूप्याभ्यामन्यस्य ताम्रादेर्धातोरेकम् । (९) आहतहेमरूप्यादेरेकम् [‘रुपया’
 ‘मोहर’] ।

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।
 शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥९२॥
 मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम् ।
 रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥
 स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
 तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥९४॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
 रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥९५॥
 अलङ्कारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।
 दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥
 रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताञ्ज्रकम् ।

(१) चत्वारि मरकतस्य [पत्रा] । (२) त्रीणि पद्मरागस्य
 ['मणिक'] (३) द्वे मौक्तिकस्य । (४) द्वे प्रवालस्य [मूंगा] ।
 (५) द्वे रत्नस्य । मणि. स्त्रीपुंसयोः । (६) एकोनविंशति सुवर्णस्य ।
 हेममर्मणी नान्ते मीमे । (७) एकलङ्कारसुवर्णस्य । (८) पञ्च रजतस्य
 [चांदी] । (९) द्वे पिच्छलस्य [पीनल] (१०) षट् ताञ्ज्रस्य ।

शुल्बं म्लेच्छमुखं दृथष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥९७॥
 लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तद्दिणं पिण्डं कालायसायसी ।
 अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले ॥९८॥
 सर्वत्र तैजसं लौहविकारस्त्वयसः कुशी ।
 [सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु ।
 शीसं कालायसश्चैवमष्टौ लोहानि चक्षते ॥]
 क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥९९॥
 गवतं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।
 स्रोतोऽञ्जन्तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥१००॥
 तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

(१) सप्त लोहस्य । अयं सान्तं स्त्रीवे (२) द्वे लोहकिट्टस्य । (३) एक
 सर्वधातूनाम् । (४) लोहविकारस्यैकम् । [कुशी] (५) द्वे काचस्य ।
 (६) चत्वारि पारदस्य । (७) एकं माहिषशृङ्गस्य । [पूर्वं माहिषशृङ्गं एव सूत
 स्थाप्यते स्म, अनोऽन्नास्य निर्देशः] । (८) त्रीणि अश्रकस्य । गिरिजाऽमले स्त्रीवे ।
 (९) चत्वारि सौवाराजनस्य ['सुर्मा'] । (१०) चत्वारि तुत्थाञ्जनस्य [तूतिया] ।

कर्परी दार्विकाकाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥१०१॥
 रसगर्भं ताक्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।
 सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ च कुलत्थिका ॥
 रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।
 पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥१०३॥
 गैर्यैमथ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।
 बोल्लगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥१०४॥
 हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसम्भवम् ।
 नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रैपु पिच्चटम् ॥१०५॥

(१) रसाञ्जनभेदस्य त्रीणि [सपरिया] । (२) त्रीणि रसाञ्जनस्य
 रसांत] स्वामी तु-तुल्याञ्जनादि पञ्च पर्यायानुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादि-
 ताक्ष्यशैलान्त पञ्चक रसाञ्जनपर्यायतया ब्रूते । (३) गन्धकस्य त्रीणि ।

(४) तुत्थविशेषस्य त्रीणि । (५) चत्वारि रीतिपुष्पस्य [मली'] ।
 (६) पञ्च हरितालस्य । (७) पञ्च शिलाजतुन । (८) षड् गन्धरसस्य
 [बोल] । (९) त्रीणि समुद्रफेनस्य । (१०) द्वे सिन्दूरस्य ।
 (११) चत्वारि सीसकस्य [सीसा] (१२) चत्वारि वङ्गस्य [रौगा]

रङ्गवङ्गे अथ पिबुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ।
 स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥१०६
 मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।
 मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥
 मैनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।
 नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥१०८
 पाकयोऽथ सर्जिकोक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
 सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९
 शिर्गुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ।
 ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥

- (१) द्वे कार्पासस्य [रई] । (२) कुसुम्भस्य चत्वारि [कुसुम्भा] ।
 (३) द्वे कम्बलस्य । (४) शशलोमकम्बलस्य [पशमोना] शशलोम्नां वा ।
 (५) त्रीणि मधुन । (६) द्वे मधूच्छिष्टस्य [मोम] । (७) सप्त मनः-
 शिलायाः [मैनशिल] (८) त्रीणि यवक्षारस्य [जवाखार] । (९) पञ्च
 रुचकस्य [सज्जीखार] (१०) द्वे वशलोचनस्य । (११) द्वे शोभाजन-
 वीजस्य । (१२) इक्षुमूलस्यैकम् । (१३) त्रीणि पिप्पलीमूलस्य [पिपरामूल]

गोलोमी भूतकेशो ना पैत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥

ॐ इति वैश्यवर्गः ॥९॥

ॐ अथ शूद्रवर्गः १० ॐ

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।
आ चाण्डालास्तु सङ्कीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥१॥
शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मांगधः क्षत्रियाविशोः ॥२॥
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्र्यार्याशूद्रयोः सुतः ।

(१) द्वे गोलोम्या । (२) द्वे रक्तचन्दनस्य [पतङ्ग] (३) त्र्यूषणस्य त्रीणि । [सोंठ मरीच पीपल तीनों मिलित] । (४) त्रिफलाया द्व ['हरै वहेरा आंवला'] ।

(५) चत्वारि शूद्रस्य । (६) एक वर्णसङ्कराणाम् । (७) वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्यैकम् । (८) विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नस्यैकम् । (९) क्षत्रियाच्छूद्रायामुत्पन्नस्यैकम् । (१०) वैश्यान् क्षत्रियायामुत्पन्नस्यैकम् । (११) क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नस्यैकम् । (१२) वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्यैकम् ।

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥३॥
 रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य सम्भवः ।
 स्याच्चाण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥४॥
 कौरुः शिल्पी संहृतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।
 [तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।
 पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ॥]
 कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठो मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥
 कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ।

(१) ब्राह्मण्यां क्षत्रियादुत्पन्नस्यैकम् । (२) ब्राह्मण्या वैश्याज्जातो वैदेहकः ।
 (३) करण्या = शूद्रावैश्यपुत्र्या—माहिष्यात् = वैश्याक्षत्रियपुत्रात्—उत्पन्नो
 रथकारः । (४) ब्राह्मण्यां शूद्रादुत्पन्न—चाण्डालः । (५) द्वे चित्रकारादेः ।
 तदुक्तम्—

“तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।
 पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ॥”

(६) सजातीयशिल्पिसवस्यैकं स्त्रीपुंसयो (७) शिल्पिसधाधिपतेर्द्वं ।
 कुलश्रेष्ठो नान्त । (८) मालाकारस्य द्वे । ['माली'] । (९) द्वे कुला-
 लस्य । ['कुम्भार'] (१०) गृहादौ लेपकारस्य द्वे ।

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥
 रङ्गाजीवश्चित्रकारः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।
 पादूकृच्चर्मकारः स्याद्घोकारो लौहकारकः ॥७॥
 नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ।
 स्याच्छाह्निकः कास्थविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥८॥
 तंज्ञा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतद् ।
 ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटुम्बोऽनधीनकः ॥९॥

(१) द्वे तन्तुवायस्य [जुलाहा] (२) सौचिकस्य द्वे ['दर्जी'] (३) द्वे
 चित्रकारस्य ['चित्तेरा' 'रंगरेज' 'छीपी' 'लोलगर'] (४) द्वे शस्त्रमार्जस्य
 ['सिकलोगर' 'शान धरने वाला'] (५) द्वे चर्मकारस्य ['मोची' 'चमार'] ।
 (६) द्वे लोहकारस्य [लोहार] । (७) चत्वारि स्वर्णकारस्य । कलादा
 दिद्वय 'जडिया' 'पञ्चीकारी करनेवाला' इति प्रसिद्धयोर्नामेति परे । (८)
 द्वे शाह्निकस्य ['शख की चूड़ी वादि बनाने वाला'] (९) द्वे शौल्विकस्य
 ['ठठेरा'] (१०) पथ वर्धके [बढई, 'खाती' 'सुतार'] । काष्ठतद्-
 क्षान्त । (११) द्वे ग्रामसेवकस्य वर्धके । (१२) एक रथ-नरस्य रथकारस्य ।

लुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
 निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः । १० ।
 जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ।
 स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारिकः । ११
 शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
 भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशलिकाः ॥ १२ ॥
 मारदाङ्गिकाः मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ।
 वेणुधमाः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः । १३

(१) पथ नापितस्य । (२) द्वे रजकस्य ['धोवी'] । (३) द्वे शौण्डिकस्य । ['मुण्डी' 'कलवार'] । (४) द्वे जावालस्य [रेवड पालने वाला] । (५) द्वे देवलस्य । [पूजारी] (६) द्वे इन्द्रजालादिमायायाः [जादू] (७) द्वे मायिकस्य । ['वाजीगर' 'ओझा'] । (८) षट् नटानाम् । शैलालि-कृशाश्विनौ नान्तौ । (९) चारणस्य द्वे । ['चारण' 'भाट'] । (१०) मृदङ्गवादनशीलस्य द्वे [तबलची] (११) हस्तवादनोपनीविनः ['चुटकी' 'ताली' बजाने वाला] । (१२) द्वे वेणुवादनशीलस्य [वशी बजाने वाला] (१३) द्वे वीणावादकस्य ।

जीवान्तकः शाकुनिको दौ वागुरिकजालिकौ ।
 वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥१४॥
 भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।
 वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥१५॥
 विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
 निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥१६॥
 भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।
 नियोज्याकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥१७॥
 पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

(१) द्वे जीवान्तकस्य ['बहेलिया'] । (२) द्वे जालिकस्य [जाल फैलाने
 वाला व्याध] (३) त्रीणि मांसविक्रयोपनीविन. ['खटीक'] (४) चत्वारि
 भृतकस्य [नौकर] (५) वार्तावहस्य द्वे ['कावडिया' 'बहगी वाला'] ।
 (६) द्वे भारवाहकस्य ['पलदार' बोझा ढोनेवाला'] (७) दश
 नीचस्य । (८) एकादश दासस्य ['गुलाम' 'गोला' 'दरोगा'] ।
 (९) चत्वारि परपुष्टस्य । [दूसरे से पालित] ।

मन्दस्तुन्दपरिमृजआलस्यः शतिकोऽलसोऽनुष्णः
 दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥१८॥
 चाण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः ॥ १९ ॥
 निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।
 भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥२०॥
 व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लब्धकोऽपि सः ।
 कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥२१॥
 शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ।
 श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः संरमा शुनी ॥२२॥
 विदंचरः सूकरो ग्राम्यो वंकरस्तरुणः पशुः ।

(१) षट् अलसस्य [व्यालसी] (२) षट् चतुरस्य ['चतुर'
 'चलाक'] (३) दश चाण्डालस्य । (४) चाण्डालविशेषाणामे-
 कैरम् । (५) चत्वारि व्याधस्य ['मुमहर'] । (६) सप्त कुक्कुरस्य
 ['कुत्ता'] । (७) मत्तशुनः ['पागल कुत्ता'] (८) एक मृगयापटोः
 कुक्कुरस्य [शिकारी कुत्ता] । (९) द्वे शुन्या. ['कुत्ती'] । (१०) एक-
 ग्राम्यशूकरस्य ['शुधर'] । (११) एक तरुणपशोः ।

नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कपः । ३२।
 वैश्वनः पत्रपरशुरेषिकां तूलिका समे ।
 तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥
 आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ।
 वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः ॥ ३४ ॥
 क्रैकचोऽस्त्री करपत्रमारी चर्मप्रभेदिका ।
 सूमी स्थूणाऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ३५
 प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमाप्रतियातनाप्रतिच्छाया

(१) सुवर्णतुलाया द्वे, [कांटा] । (२) त्रीणि शाणस्य [शान धरने का यन्त्र] निकषोपलस्य वा [‘कसौटी’] । (३) द्वे पत्रपरशो, [‘छेनी’ ‘करोती’] । (४) तुणशलाकाया द्वे [‘तुली’] । (५) द्वे मूषाया [‘घड़िया’] । (६) द्वे भस्त्राया [‘भाथी’] । (७) द्वे मुक्तादिवेधिन्या [‘छेदनिकालनेवाला यन्त्र = वर्मी’] । (८) द्वे कर्तार्या [‘कैची’] । (९) द्वे वृक्षादन्या [‘वसूल’] । (१०) द्वे टङ्कस्य [‘टोंकी’ ‘छेनी’ ‘हथौडा’] । (११) द्वे करपत्रस्य [‘करोती’] । (१२) द्वे चर्मप्रभेदिकाया [‘आरी’] । (१३) लौहप्रतिमाया त्रीणि । (१४) कलाकौशलदि कर्म—शिल्पम् । (१५) अष्टौ प्रतिमाया [‘तसवीर’ ‘फोटो’ ‘मूर्त्ति’] ।

प्रतिकृतिरर्चापुंसिप्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ॥
 वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ।
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥३७॥
 निभैसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
 कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥३८॥
 भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ।
 सुरा हलिप्रिया हाता परिस्रुद्धरुणात्मजा ॥३९॥
 गन्धोत्तमाप्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ।
 मदिरा कश्यमद्ये चाप्यैवदंशस्तु भक्षणम् ॥४०॥
 शूण्डापानं मदस्थानं मधुचारा मधुक्रमाः ।

(१) एकमुपमाया; एकमुपमानस्य च । दश प्रतिमाया इत्येके ।

(२) सदृशस्य सप्त, वाच्यलिङ्गाः । (३) निमादय उत्तरपदगताः
 सदृशवचनाः । यथा पितृनिभः, देवसंकाश इत्यादौ । (४) एकादश वेतनस्य
 [‘तनखाए’ ‘नौकरी’] । (५) त्रयोदश मदस्य । (६) एकमवदशस्य [गन्ध पीने
 यो वाद खाने की चाट-गजक] । (७) मदगृहस्य त्रीणि । [कलवरिया] ।
 (८) मधुपानावसरस्य द्वे ।

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः ॥४१॥
 मरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ ।
 सन्धानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नग्नहूः ॥४२॥
 कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ।
 चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥४३॥
 धूतोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूतो द्यूतकृत्समाः ।
 स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥४४॥
 द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ।
 पणोऽक्षेष्टुग्लहोऽक्षैस्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥४५॥

(१) मयमेदस्य चत्वारि [सीरानी] मधु क्लोत्रे । (२) (३) द्वे मय-
 कल्करय । (४) द्वे मयमन्धानस्य [मदिरा वनाना] । (५) द्वे किण्वस्य ।
 (६) सुरामण्डस्य द्वे । (७) पानगोष्ठ्या द्वे । (८) द्वे पानपानस्य ।
 [प्याला] । (९) द्वे मयपानस्य । चत्वार्येकार्थानित्यन्ये । (१०) पञ्च द्यूतकृत्
 [जुवारी] । (११) द्वे प्रतिभुवः ['जामिन' 'विचवैया'] (१२) द्यूतकारकाणां
 द्वे । (१३) चत्वारि द्यूतस्य [जूता] । द्यूतोऽस्त्रियाम् । (१४) द्यूते पणस्य द्वे
 ['दाजो'] । (१५) श्रीणि पाशकस्य ['पाशा' 'कौद्गो'] ।

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ।
 अष्टापदं शारिफलं प्राणिघृतं समाह्वयः ॥४६॥
 उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन् येऽत्र यौगिकाः ।
 ताद्वर्मादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥४७॥
 इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
 द्वितीयकाण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥१॥

❀ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने द्वितीयं काण्डम् ❀

(१) एकशारीणां समन्ताच्चालनस्य [त्यार चलाना] । (२) द्वे शारिफलस्य [चौपड] । (३) प्राणिघृतस्य द्वे [‘मुर्ग’ ‘मेढा’ आदि को लडाई में द्वार जीत पर बाजी लगाना] । (४) अत्र = वगें ये यौगिकाः—मालाकारादिशब्दाः प्रचुर-प्रयोगदर्शनात् पुलिङ्गादावेकत्रैव उक्ताः, ते ताद्वर्मादन्यलिङ्गेऽपि बोध्याः । यथा मालाकरणात् स्त्री अपि मालाकारो, कुलमपि मालाकारम्—इत्यादि । ये चायौगिकाः जातिवाचकाः करणादिशब्दास्तेपि पुंयोगादिना, ताद्वर्माच्च स्त्रिया क्लेवे च बोध्याः । यथा—करणस्य स्त्री करणी, कुम्भकारीत्यादि ।

❀ इति महामण्डलमार्त्तण्ट—श्रीस्नेहिरामजिशाशिणां पौत्रेण, श्रीशिवनारा-
 यणशास्त्रिणां पुत्रेण, कविचक्रवर्त्तिना श्रीरघुनन्दनप्रसादशास्त्रिणा
 कलितायामभिनवराजलक्ष्म्यां द्वितीयं काण्डम् ❀

❀ श्रीः ❀

❀ अथ तृतीयं काण्डम् ❀

❀ विशेष्यनिघ्नवर्गः ❀

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानाथैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥१॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥२॥

(१) सामान्ये = सामान्यकाण्डे—विशेष्यनिघ्नादिभिरुपलक्षिताः, वर्ग-
संश्रया = पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गाश्रया—वर्गा—उच्यन्ते । 'सुकृती पुण्यवान्धन्य'
इत्यादीनां स्वर्गमनुष्यादिवर्गोक्तदेवमनुष्यादिविशेषणतया—वर्गीश्रयत्वं सामान्य-
काण्डस्य स्पष्टमेव । (२) स्त्री-दार-कलत्रादिभिश्चन्दैर्यादृशैर्यलिङ्गसंख्याविशिष्टैः,
यद्विशेष्य = स्त्रीदारकलत्रादिरूप, प्रस्तुतं = प्रक्रान्त, तस्य—द्रव्यगुणक्रियाशब्दा
भेदका = विशेषणानि स्युः । गुणशब्दो यथा—धन्या स्त्री, धन्या दारा,
धन्यं कलत्रम् । द्रव्यशब्दो यथा—दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दारा, दण्डि कलत्रम् ।
क्रियाशब्दो यथा—पाचिका-स्त्री, पाचका दारा, पाचक कलत्रमिति । त्रिलिङ्ग-
ताऽत्राक्षराब्दानामित्याशयः ।

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ।
हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥३॥
प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।
वैज्ञानिकः कृतसुखः कृती कुशल इत्यपि ॥४॥
पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।
दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥५॥
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।
जैवातृकः स्यादायुष्मान्नन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ६
परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्थकः ।
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥७॥

- (१) त्रीणि भाग्यशालिनः । सुकृती, सुकृतिनौ । पुण्यवान्, पुण्यवन्तौ ।
(२) द्वे महाशयस्य । (३) द्वे शुद्धमनसः । 'सहृदय' इत्यपि । (४) द्वे
महोत्साहस्य । (५) दश कर्मकुशलस्य । (६) द्वे पूज्यस्य । (७) द्वे संशया-
पन्नस्य । (८) त्रीणि दक्षिणायोग्यस्य । (९) चत्वारि दानवीरस्य । (१०) द्वे
आयुष्मत । (११) द्वे शास्त्रतत्त्वज्ञस्य । (१२) द्वे परीक्षकस्य । (१३) द्वे
वरदस्य । (१४) चत्वारि प्रहर्षितस्य ।

दुर्जना विमना अन्तर्मना स्यादुत्क उन्मनाः ।
 दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि ॥८॥
 तैत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।
 प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥९॥
 गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।
 ह्यभ्य आढ्यो धनी स्वांमी त्वीश्वरः पतिरीशिता
 अधिभूनायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।
 अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ११
 स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।
 धैराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥१२॥

- (१) त्रीणि दुःखितमनसः । (२) द्वे उत्कण्ठितस्य । (३) त्रीणि सरलाशयस्य । (४) एक दानभोगशौलस्य । (५) तत्परस्य त्रीणि । (६) द्वे श्रुत्यर्थोद्युक्तस्य । पञ्चापि पर्याया इत्येके । (७) पदू प्रसिद्धस्य । (८) द्वे शौर्यादिगुणैः प्रसिद्धस्य । (९) त्रीणि धनिनः । (१०) दश ईश्वरस्य । (११) द्वे सम्पन्नस्य । (१२) त्रीणि कुटुम्बपालनपरस्य । (१३) एकं-सुन्दरशरीररूपाकृते ।

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः सम्पन्नः सत्त्वसम्पदा ।
 अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः ॥१३॥
 सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।
 लक्ष्मीवल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तुवत्सलः
 स्यादद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।
 स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥१५॥
 परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।
 अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ
 खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

- (१) एकं सत्त्वसम्पन्नस्य—निशङ्क कार्यकर्तुं । (२) द्वे मूकस्य ।
 (३) द्वे पितृसमस्य । अदन्तोपि मनोजवः, सान्तोपि मनोजवाश्च । (४) एक
 सत्कारपूर्वकं कन्यादातरि । (५) चत्वारि श्रीमत । (६) द्वे वत्सलस्य ।
 (७) चत्वारि दयालोः । (८) पञ्च स्वतन्त्रस्य । (९) चत्वारि परतन्त्रस्य ।
 (१०) पञ्चाधीनमात्रस्य । नवापि पर्याया इत्येके । (११) द्वे भूमिसमार्जनकर्तुः ।
 [ज्ञाद् देनेवाला] । (१२) द्वे विलम्बेन कार्यं कुर्वत ।

१ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठोमन्दः क्रियासु यः
 २ कर्मक्षमोऽलङ्कर्मिणः क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।
 ३ स कर्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥१८॥
 ४ भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
 ५ अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः १९
 ६ बुभुक्षितः स्यात्तुधितो जिघत्सुरशनायितः ।
 ७ परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽधरः ॥२०॥
 ८ आचूनः स्यादौदारिको विजिगीषाविवर्जिते ।
 ९ उभौ त्वात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके २१

(१) द्वे अविचार्य कार्यं कुर्वत । (२) एकं मन्दक्रियस्य ।
 (३) द्वे क्रियाकरणसमर्थस्य । (४) एकमुद्योगशीलस्य । (५) फलमनपेक्ष-
 कर्मसु प्रवृत्तस्य तच्छीलस्य द्वे । (६) आरब्धकार्यसमापकस्य कर्मशूरस्य द्वे ।
 (७) वेतनादिना कर्म कुर्वतो द्वे । (८) वेतन विनाऽपि कर्म कुर्वत एकम् ।
 (९) द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य । (१०) द्वा मासाश्चिन । (११) चत्वारि क्षुधिनस्य ।
 (१२) द्वे परान्नमोजनपरस्य । (१३) त्रीणि भक्षणपरस्य । (१४) द्वे
 विजिगीषाशून्यस्य उदरपरायणस्य । (१५) स्वोदरपूरकस्य द्वे ।

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः ।
 लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् सैमौ लोलुपलोलुभौ २२
 उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ।
 मैत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः कामुके कमितानुकः २३
 कम्पः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।
 विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥२४॥
 वंश्यः प्रणेयो निर्भृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
 धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रंगल्भः प्रतिभान्विते २५
 स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।

- (१) सर्ववर्णान्नभक्षकस्य द्वे । (२) पक्ष लुब्धस्य । (३) द्वे
 अतिलुब्धस्य । (४) द्वे उन्मादशीलस्य । (५) अविनीतस्य द्वे ।
 (६) चत्वारि उन्मत्तस्य । (७) नव कामुकस्य । (८) चत्वारि वचने
 स्थितस्य आशपाकस्य । (९) स्वाधीनस्य द्वे । (१०) त्रीणि विनययुक्तस्य ।
 (११) त्रीणि अविनीतस्य-निलज्जस्य, धृष्णं जान्त' । (१२) द्वे प्रगल्भस्य ।
 (१३) द्वे सलज्जस्य । (१४) द्वे विस्मितस्य ।

अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः ॥२६॥
 आशंसुराशंसितरि गृह्यालुग्रहीतरि ।
 अद्वातुः अद्वया युक्ते पतयालुस्तु पातुके ॥२७॥
 लज्जाशीलोऽपत्रपिप्पुर्वन्दारुरभिवादके ।
 शरारुर्धातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥२८॥
 उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलङ्कारिष्णुस्तु मण्डनः ।
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥२९॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः
 शीता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ३०

- (१) द्वे व्याकुलचित्तस्य । (२) चत्वारि भयशीलस्य । (३) दष्टप्राप्तीच्छोर्द्वे ।
 (४) ग्रहणशीलस्य द्वयम् । (५) एकं अद्वययुक्तस्य । (६) द्वे पतनशीलस्य
 (७) द्वे लज्जाशीलस्य । (८) वन्दनशीलस्य नामद्वयम् । (९) त्रीणि
 हिंसाशीलस्य । (१०) द्वे वर्धनशीलस्य । (११) द्वे ऊर्ध्वपतनशीलस्य ।
 (१२) द्वे अलङ्कारणशीलस्य । (१३) त्रीणि भवनशीलस्य । (१४) द्वे वर्तन-
 शीलस्य । (१५) द्वे निराकरणशीलस्य । (१६) द्वे निविडस्निग्धस्य ।
 (१७) त्रीणि शानशीलस्य । (१८) द्वे विकसनशीलस्य ।

विस्तृत्वरो विस्तृमरः प्रसारी च विसारिणि ।
 सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिलुः क्षमिता क्षमी ३१
 क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
 जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥३२॥
 स्वप्नक शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ।
 पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्म्यधोमुखः ॥३३॥
 देवानश्चति देवद्रथङ् विविद्रथङ् विष्वगश्चति ।
 यैः सहाश्चति सध्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति
 वदो वदावदो वक्ता वाङ्गीशो वाक्पतिः समौ ।

(१) चत्वारि प्रसरणशीलस्य । (२) पट् सहनशीलस्य । (३) त्रीणि क्रोधनस्य । (४) अतिक्रोधनस्य द्वे । (५) जागरूकस्य । (६) द्वे सजातघूर्णस्य [ऊँधता हुआ] । (७) त्रीणि निद्राशीलस्य । स्वप्नकान्तः । (८) द्वे निद्रितस्य । (९) द्वे विमुखस्य । (१०) अधोमुखस्य द्वे । (११) देवानुवर्त्तिनो द्वे । (१२) एक सर्वतो गच्छतः । (१३) एक सह गच्छतः सहचरस्य । (१४) वक्त्र गच्छतः एकम् । (१५) त्रीणि वक्तुः । (१६) द्वे पटुवाक्यस्य ।

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वाचदूकोऽतिवक्तरि॥३५॥
 स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।
 दुर्मुखे मुखरावद्धमुखौ शक्तः प्रियंवदे ॥३६॥
 लोहलः स्यादस्फुटवार्गगर्ह्यवादी तु कद्वदः ।
 समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥
 रं वणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।
 जडोऽज्ञ एडंमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते॥३८॥
 तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नैशोऽवासा दिग्ग्वरे ।

(१) चत्वारि वाचोयुक्तिपटो । केचित्तु—पूर्वे द्वे नैयायिकस्य,
 अन्त्यद्वयं बहुभाषिण इत्याहुः । (२) चत्वारि वाचालस्य [वक्त्रवादी] ।
 (३) त्रीणि अप्रियवचनस्य । (४) द्वे प्रियवचनस्य । (५) द्वे अस्फुट
 भाषिण । (६) द्वे दुर्भाषिण । (७) द्वे दोषकथनशीलस्य । (८) द्वे
 रुक्षस्वरस्य । (९) द्वे शब्दकरणशीलस्य [वडवडिया] । (१०) नाटकादौ
 मद्गलार्थं भेयादिवादकस्य द्वे । (११) द्वे जडमते । (१२) अवगणभाषणयोरयोग्य
 स्याशिक्षितयैकम् । (१३) द्वे मौनशीलस्य । (१४) त्रीणि नग्नस्य ।

निष्कासितोऽधकृष्टः स्यादपेध्वस्तस्तु धिक्कृतः ३९
 औत्तगर्वोऽभिभूतः स्यादापितः साधितः समौ ।
 प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः
 निर्वृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।
 मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥४१॥
 अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ।
 आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ४२
 आक्षारितः क्षारितोऽभिशास्ते संङ्कसुकोऽस्थिरे ।

- (१) द्वे निष्कासितस्य । (२) द्वे धिक्कृतस्य । (३) द्वे भयदर्पस्य ।
 चत्वारि धिक्कृतस्येत्येके । (४) द्वे धनादिकं प्रदापितस्य, तादृशस्य धनस्य वा ।
 [दिलाया गया] (५) चत्वारि प्रत्याख्यातस्य । (६) द्वे तिरस्कृतस्य ।
 (७) द्वे वञ्चितस्य । (८) चत्वारि मनोहतस्य । [मानसिक चोट खाया हुआ] ।
 (९) द्वे कृताक्षेपस्य । (१०) त्रीणि वद्धस्य । (११) द्वे आपद्द्रुतस्य ।
 (१२) द्वे भयपलायितस्य । (१३) मैथुनादिनिमित्तेन मिथ्यादूषितस्य त्रीणि ।
 (१४) चक्षुरवभावस्य द्वे ।

व्यसनात्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ४३
 विह्वलो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।
 कैश्यः कशाहं र्सनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥४४॥
 द्वेऽप्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
 विष्यो विषेण यो वध्यो मुंसल्यो मुसलेन यः ॥४५॥
 शिश्विदानीऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ।
 दोषैकैकदृक् पुरोभागी निर्वृतस्त्वनृजुः शठः ॥४६॥
 कैर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ।

(१) द्वे मानुषदैवपौडायुक्तस्य । (२) द्वे व्याकुलस्य । (३) द्वे स्वाङ्गमपि धार-
 यितुमशक्तस्य । (४) भाव्यनिष्ठादिदूषितमतेर्द्वे । (५) द्वे ताडनार्हस्य । (६) एक
 वधोद्यतस्य । (७) द्वे द्वेपार्हस्य । (८) द्वे शिरश्छेदार्हस्य । (९) एकं विषेण
 वध्यस्य । (१०) एक मुसलेन वध्यस्य । (११) द्वे पुण्यकर्मण । कृष्णकर्मैति
 पाठे तु—पापाचारस्य । (१२) द्वे दोषमनिश्चित्यापि वधादिकारकस्य, चपलस्य
 वा । (१३) द्वे दोषैकदृष्टे । (१४) त्रीणि कुटिलाशयस्य । (१५) द्वे सूचकस्य
 [चुगलखोर] । (१६) त्रीणि खलस्य । केचित्तु, सूचकपर्याया एते पञ्चेत्याहुः ।

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥४७॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः ।

कंदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः ॥४८॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥४९॥

अहङ्कारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

❀ इति प्राणिवर्गः ❀

(१) चत्वारि नृशंसस्य [निर्दयो] । (२) द्वे धूर्तस्य । (३) षण्मूर्खस्य ।
(४) पथ कृपणस्य । (५) पथ निर्धनस्य । (६) पथ याचकस्य । (७) द्वे
अहङ्कारयुक्तस्य । (८) द्वे शुभान्वितस्य । (९) मातापित्रादिदृष्टकारणशून्याः—
सदृष्टसदृक्नेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका इत्युच्यन्ते ।

(१०) एकं जरायुजानाम् । (११) एकं स्वेदनानां यूकादीनान् ।
(१२) एकमण्डजानां पक्षिसर्पादीनान् ।

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥५१॥
 सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
 कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥
 तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
 अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥५३॥
 निकृष्टप्रतिकृष्टार्चरेफयाप्यावमाधमाः ।
 कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥५४॥
 मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदूषितम् ।
 पूतं पवित्रं मेध्यश्च वीधन्तु विमलार्थकम् ॥५५॥
 निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।
 असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥

(१) एक तरुगुल्मादीनाम् । (२) त्रीणि उद्भिदाम् । (३) द्वादश
 मनोरमस्य । (४) यस्य दर्शनात्तृप्तिर्न भवति तस्यैकम् । (५) पट्
 प्रियस्य । (६) त्रयोदशाधमस्य । (७) चत्वारि मलिनस्य । (८) त्रीणि
 पवित्रस्य । (९) द्वे निर्मलस्वभावस्य । (१०) पञ्च शोधितस्य [साफ किया
 हुआ] । (११) द्वे निःसारस्य । (१२) चत्वारि तुच्छस्य ।

क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
 मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्धवत् ॥५७॥
 परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्याग्याग्रीयमग्रियम् ।
 श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभनेऽद
 स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
 सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥५९॥
 अप्राग्यं द्व्यहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।
 विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥६०॥
 बड्गोरु विपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे ।
 स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥६१॥

(१) सप्तदश श्रेष्ठस्य । (२) पञ्चातिशोभनस्य । केचित्तु—एकविंशति-
 शोभनस्येत्याहुः । (३) व्याघ्रसिंहकुञ्जरादय उत्तरपदे सन्तः श्रेष्ठार्थवाचकाः,
 यथा—पुरुषव्याघ्र = पुरुषश्रेष्ठः । (४) त्रीणि अप्रधानस्य । अप्रधानो-
 पसर्जने नित्यं क्लीबे । (५) नव विशालस्य । [बट्ट = बडा] (६) चत्वारि
 स्थूलस्य । (७) चतुर्दश सूक्ष्मस्य । मात्राब्रुटी—स्त्रियाम् । लवादयः पुंसि ।

स्त्रियां मात्रा द्रुतिः पुंसि लवलेशकणाणवः ।
 अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥
 प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।
 पुरुहः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥६३॥
 परः शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।
 गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम्
 विश्वमशेषंकृत्स्नंसमस्तनिखिलाखिलानिनिःशेषम्
 समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥६५॥
 घने निरन्तरं सान्द्रं पेल्लवं विरलं तनु ।
 समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥६६॥
 सदेशाभ्याशसविधसमर्थादसदेशवत् ।

(१) पञ्च स्वल्पस्य । (२) द्वादश बहुलस्य । (३) एक शतात्परस्य ।
 [सैकड़ो] । (४) द्वे गणयितुं शक्यस्य । (५) द्वे गणितस्य । (६) चतुर्दश
 समग्रस्य । [पूरा] (७) त्रीणि निविहस्य [घना] । (८) त्रीणि
 विरलस्य । (९) पञ्चदश समोपस्य ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्यम्
संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।
नेदिष्ठमान्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् ॥६८॥
द्वीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ।
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ॥६९॥
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ।
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानते ॥७०॥
अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेलितं वक्रमित्यपि ॥७१॥
ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

- (१) त्रीणि सलग्नस्य । (२) द्वे अतिनिकटस्य । (३) द्वे दूरस्य ।
(४) त्रीणि अत्यन्तदूरस्य । (५) द्वे दीर्घस्य । (६) त्रीणि वर्तुलस्य [गोल] ।
(७) द्वे उन्नतानतस्य । [ऊँचा—नीचा] । (८) षट्—उन्नतस्य । (९) पञ्च
ह्रस्वस्य । (१०) त्रयमधोमुखस्य । [आँधा] । (११) एकादश वक्रस्य ।
[टेढा] (१२) त्रीणि सरलस्य । (१३) त्रीणि आकुलग्य । [घबड़ाया]

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥७२
 स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ।
 कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥७३
 चैरिणु जङ्गमचरं त्रसमिद्धं चराचरम् ।
 चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥
 चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।
 अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥७५॥
 कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।
 जठरं मूर्तिमन्मूर्ते प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥७६॥
 पुराणे प्रतनप्रतनपुरातनचिरन्तनाः ।
 प्रेत्यगोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥

- (१) पथ नित्यस्य । (२) त्रीणि अतिस्थिरस्य । (३) एकं कूट-
 स्थस्य । (४) द्वे अचरस्य वृक्षादे । (५) पट्-चरस्य । (६) दशचलस्य
 आद्यत्रयकम्पनशीलस्येत्येके । (७) द्वे अधिकस्य । (८) दृढसन्धेर्द्वे । (९) नव
 कठिनस्य । (१०) त्रीणि प्रवृद्धस्य । (११) पथ पुरातनस्य । (१२) सप्त नूतनस्य ।

नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।
 अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥७८॥
 प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकर्मप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।
 एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥७९॥
 अप्येकसर्ग एकाग्रोऽप्येकायनगतोऽपि सः ।
 पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ८०
 अन्तो जघन्यश्चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ।
 मोघानिरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्बणम् ॥८१॥
 साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ।
 भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥८२॥

- (१) चत्वारि कोमलस्य । (२) चत्वारि पश्चादित्यर्थे । अनुपदम्,
 अन्वक्, अन्वक्षम्—अव्ययम् । अनुपदं अन्वक्ष क्लीबे । (३) द्वे इन्द्रिय-
 ज्ञानस्य । (४) द्वे इन्द्रियेणाज्ञातस्य—परोक्षस्य । (५) सप्त एकाग्रस्य ।
 (६) पञ्च आद्यस्य । (७) षट् अन्यस्य । (८) द्वे निष्प्रयोजनस्य ।
 (९) चत्वारि स्पष्टस्य । (१०) द्वे सामान्यस्य । (११) त्रीणि असहायस्य ।
 (१२) षट् भिन्नार्थका ।

उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डंमविलम्बितम् ।
 अरुन्तुदन्तु मर्मस्पृगर्वाधन्तु निरर्गलम् ॥८३॥
 प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपण्डु च ।
 वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ८४
 संकर्दं ना तु संबाधः कालिलं गहनं समे ।
 संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ८५
 ग्रन्थितं सदितं दृढं विस्मृतं विस्तृतं ततम् ।
 अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्राणिहिते समे ॥८६॥
 वल्लितप्रोद्धिताधूतचालिताकम्पिता धुते ।
 नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिसेरिताः समाः ॥

(१) द्वे अनेकप्रकारस्य । (२) द्वे उत्तालस्य । (३) द्वे मर्मपीडकस्य ।
 मर्मस्पृक् मर्मस्पृशौ । (४) द्वे अबाधितस्य । (५) चत्वारि विरुद्धार्थस्य ।
 (६) एकं सव्यशरीरस्य [वामभागस्य, दक्षिणस्यापि कचिद्] । (७) शरीर-
 दक्षिणभागस्यैकम् । (८) द्वे सङ्कीर्णस्य । (९) द्वे दुष्प्रवेशस्य ।
 (१०) त्रीणि सङ्कीर्णस्य । (११) द्वे कुनमुण्डनस्य । (१२) त्रीणि गुम्फितस्य ।
 (१३) त्रीणि लब्धप्रसरस्य [फैला हुआ] (१४) द्वे विस्मृतस्य । (१५) द्वे
 प्राप्तस्य, स्थापितस्य च । (१६) षडोपकम्पितस्य । (१७) सप्त प्रेरितस्य ।

परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ।
 प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिमृष्टे गुणिताहते ॥८८॥
 निर्दिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूपिते ।
 द्रुतावदीर्णे उद्गूणोद्यते काचितशिक्रियते ॥८९॥
 घ्राणघ्राते दिग्धालिसे संसुदक्तोद्धृते समे ।
 वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥९०॥
 रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्षणुतशातानि तेजिते ।
 र्स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणहीतौ तु लज्जिते ॥

(१) द्वे पारिखादिवेष्टितस्य । (२) द्वे चोरितस्य । (३) द्वे प्रसृतस्य [बढा हुआ] (४) द्वे त्यक्तस्य । (५) द्वे गुणितस्य [गुणा किया हुआ] । (६) द्वे पुष्टि प्रापितस्य । (७) द्वे गुप्तस्य । (८) द्वे धूलिलिप्तस्य । (९) द्वे द्रुतस्य । [पिघला हुआ] । (१०) द्वे उत्तोलितस्य ['वाणा'—'उठाना' 'तानना'] । (११) द्वे शिक्ये स्थापितस्य [छोके पर रखा हुआ] । (१२) द्वे व्याघ्रातस्य । (१३) द्वे लिप्तस्य । (१४) द्वे उद्धृतस्य जलादे । समे = प्रवृद्धप्रसृतादिकौ समानार्थौ । (१५) पथ नद्यादिवेष्टितस्य । (१६) द्वे वक्रस्य । (१७) चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य । (१८) द्वे विनाशोन्मुखस्य । (१९) त्रीणि सजातलज्जस्य ।

वृत्ते तु वृत्तव्यावृत्तौ संयोजितं उपाहितः ।
 प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्नुतम्
 संगूढः स्यात्संकलितोऽर्वागीतः ख्यातगर्हणः ।
 विविधः स्याद्बहुविधो नानानारूपः पृथग्विधः ॥
 अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।
 अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ॥
 बद्धे संदानितं मूतमुदितं संदिनं सितम् ।
 निष्पक्वे क्वथितं पाके क्षीरोज्यहविषां शृतम्
 निर्वाणो मुनिवह्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ।

(१) ग्रीणि स्वयवरादौ स्वीकृतस्य वरादे । (२) द्वे मेळितस्य-संयुक्तस्य ।

(३) प्राप्तु शक्तस्य । (४) चत्वारि प्रस्तुतस्य । ['क्षरता हुआ'] ।

(५) अद्भुतान्तरेणैकीकृतस्याद्भुदे [जोड़ा हुआ] । (६) द्वे अतिनिन्दितस्य ।

[काफी बदनाम] । (७) चत्वारि नानारूपस्य । (८) द्वे निन्दितसामान्यस्य ।

(९) अवचूर्णितस्य-नाशितस्य [निक्षिप्तमुषाचूर्णस्येत्येके] । (१०) अनायास

कृतस्य कथस्य द्वे । (११) द्वे कृतशब्दस्य । (१२) षड् बद्धस्य । (१३) द्वे

साकल्येन पक्तस्य । (१४) एक क्षीरोदिषु पक्तस्य । (१५) मुनिमरणस्य

वह्यादिनिर्वाणस्यैकम् । (१६) वातशून्यस्यैकम् ।

पक्वं परिणते गूढं हन्ने मीढं तु सूत्रिते ॥९६॥
 पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तं मुद्धान्तं मुद्गते ।
 दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥
 ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते ज्ञन्नश्छादिते पूजितेऽश्वितः ।
 पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ॥९८॥
 पुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्ट्वष्टौ तनूकृते ।
 वेधितं च्छिद्रितौ विद्धे विन्नं वित्तौ विचारिते ॥९९॥
 निष्प्रभे विगतारोक्तौ विलीने विद्रुतं द्रुतौ ।

(१) पक्षस्य द्वे । (२) द्वे गुदनिःसृतपुरीपस्य । (३) द्वे उपस्थ
 निष्कासितमूत्रस्य । (४) यस्य पोषणं कृतान्तस्य द्वे । (५) सोढस्य
 द्वे । (६) कृतस्य वमनस्य द्वे । (७) कृत दमन यस्य तस्य वृषभादेर्द्वे ।
 (८) द्वे शमनं प्रापितस्य । (९) द्वे याचितस्य (१०) द्वे बोधं प्रापितस्य ।
 (११) द्वे आच्छादितस्य । (१२) द्वे पूजितस्य । (१३) द्वे पूर्णस्य ।
 (१४) द्वे प्राप्तलेशस्य । (१५) द्वे समाप्तस्य । (१६) चत्वारि दग्धस्य ।
 (१७) त्रीणि तनूकृतस्य । (१८) त्रीणि विद्धस्य । (१९) त्रीणि विचारितस्य ।
 (२०) निष्प्रभस्य त्रीणि । (२१) त्रीणि स्वतोद्भवभूतस्य ।

सिद्धे निर्वृत्तानिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ । १००
 ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसन्तते ।
 स्यादर्हितेनमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् ।
 वारिवासिते वारिवस्यितमुपासितश्चोपचरितश्च ।
 सन्तापितसन्तप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च १०१
 हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्वन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।
 छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् १०३
 स्त्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।
 लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतश्च १०४
 अन्वेषितंगवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।
 आर्द्रसार्द्रक्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तश्च १०५

(१) श्रीणि सिद्धस्य । (२) श्रीणि विदारितस्य । (३) चत्वारि शृङ्गाय
 [सीया दुष्का] । (४) षट् नमस्कृतस्य । (५) चत्वारि पूजितस्य । (६) षष्ठ
 मन्नापितस्य । (७) षट् प्रमुदितस्य । (८) अष्टौ गन्धितस्य । (९) सप्त
 पुतस्य । (१०) षट् प्राप्तस्य । (११) षष्ठ गवेषितस्य । (१२) मत्त आर्द्रस्य ।

त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।
 अवगणितमवमतावज्ञातेऽवमानितञ्चपरिभूते १०६
 त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टं ।
 उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् १०७
 बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।
 ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् १०८
 संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।
 ईलितं शस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि १०९
 अपिगीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।
 भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ११०
 अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ।

- (१) षट्—रक्षितस्य । (२) षड् अवमानितस्य । (३) षट् त्यक्तस्य ।
 (४) सप्त उक्तस्य । (५) सप्त ज्ञातस्य । (६) एकादश स्वीकृतस्य ।
 (७) द्वादश स्तुतस्य । (८) चतुर्दश खादितस्य—चर्वितस्य ।

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ।
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
 बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

ॐ इति विशेष्यनिम्नवर्गः ॥ १ ॥ ॐ

ॐ अथ संकीर्णवर्गः ॐ

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णैः लिङ्गमुच्येत् ।

(१) एकैकमतिशयक्षिप्रादीनाम् । (२) एकैकमतिशयितवाढार्थकम् ।

यथा—अतिशयेन बाढम्—साधिष्ठम्—इत्यादि ।

(३) सङ्कीर्णार्थलिङ्गकशब्दैरारब्धत्वात् 'सङ्कीर्णवर्ग' इति नाम । तथाचात्र
 सङ्कीर्णैः वर्गैः—प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन [कचिद्रूपमेदादिना च—] लिङ्गमुच्येत् । प्रकृ-
 त्यर्थेन यथा—'अपरस्पर' इत्यत्र 'परवलिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो' रित्यनेन परवर्ति-
 परशब्दस्येव लिङ्गं भवति, परशब्दश्च त्रिलिङ्ग इति अपरस्परशब्दोऽपि त्रिलिङ्गः ।

प्रत्ययार्थेन यथा—शान्ति, गति । अत्र श्रियां क्तिनो विधानात्कीलिङ्गता ।
 रूपमेदेन च कर्मशब्दादेः क्त्वत्वम् । सादृचयेण—दिग्वादे पुस्तकम् । केचित्तु—

कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पर्शः ॥१॥
 साकल्यासंगवचने पारायणतुरायणे ।
 यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् । २।
 शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ।
 अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥३॥
 वंशक्रिया संवननं मूलकर्म तु काम्यणम् ।

भिन्नजातीयेन लिङ्गेन सप्तर्गे सति अत्र वर्गे, वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाधेलिङ्गं होयम्,
 इत्थञ्च लिङ्गसग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयमित्यर्थमाहुः । (१) द्वे क्रियायाः ।
 (२) क्रियायाः क्रियावताश्च सातत्ये—अपरस्पर्शशब्द इत्यर्थः । अपरे च परे च—
 अपरस्पर्शः । क्रियासातत्ये—अपरस्पर गच्छन्तीत्यादिषु स्वीयता । क्रियावतां
 सातत्ये त्रिलिङ्गता,—अपरस्पर्श सार्था गच्छन्ति, अपरस्पर्शः स्त्रिय आगच्छन्ति,
 अपरस्पर्शाणि कुलानि । (३) साकल्यवचने—पारायणम्, आसङ्गवचने—तुरायणम् ।
 (४) द्वे स्वातन्त्र्यस्य । (५) हेतुशून्यस्थितेरेकम् । (६) त्रीणि शान्तेः ।
 (७) त्रीणि तपः, क्रेशसद्वनाख्यस्य दमस्य । (८) प्रशस्तकर्मणो द्वे ।
 (९) द्वे काम्यदानस्य । (१०) द्वे वशीकरणस्य । (११) द्वे ओषधिमूलादिभि-
 र्वाटनादेः ['काम्य'—'जादू'] ।)

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥४॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणामित्यपि ।

सर्वेनं सविनं स्पृतिर्विद्वैरः स्फुटनं भिदा ॥५॥

आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ।

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञाभिक्षार्थनाऽर्दना

वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छनमथाम्नायः संप्रदायः क्षेपे क्षिया ॥

ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणःक्वणे ।

(१) द्वे कम्पनस्य । (२) त्रीणि प्रीणनस्य । (३) त्रीणि परित्राणस्य ।

(४) त्रीणि सूचीक्रियायाः [सीना] (५) त्रीणि द्विधामावस्य ['फटना'

'फूटना'] । (६) द्वे गत्यादिदानादेः—रापस्य । (७) द्वे अनुभवस्य ।

(८) द्वे सर्वतो व्याप्तेः । (९) चत्वारि याथायाः । (१०) द्वे कर्षणस्य ।

(११) त्रीणि आप्रच्छनस्य । [कुशल-मग्नल पृष्ठना, पुचकारना] (१२) द्वे

गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेशादेः । (१३) द्वे अपचयस्य । (१४) द्वे अद्वयस्य ।

(१५) द्वे शब्दायाः । (१६) द्वे रक्षणस्य । (१७) द्वे गम्भिरस्य ।

व्यधो वेधे पैचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥८
 ओपःप्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीणौ भ्रमोभ्रमौ ।
 स्फातिर्वृद्धौ प्रथांख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नर्वःस्त्रवे
 एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ।
 प्रसूतिः प्रसवे रच्योते प्राधारः क्लमथुःक्लमे १०
 उत्कर्षोऽतिशये सन्धिः श्लेषे विषय आश्रये ।
 क्षिपायां क्षेपणं गीर्णगिरौ गुरणमुद्यमे ॥११॥
 उन्नाय उन्नये श्रायः श्रवणे जयने जयः ।

(१) द्वे वेधनस्य । (२) द्वे पाकस्य । (३) द्वे आह्वानस्य । (४) द्वे
 वेष्टनस्य [घेरना] (५) द्वे दाहस्य (६) द्वे नीतेः । (७) द्वे हानेः ।
 (८) द्वे भ्रमणस्य । (९) द्वे वृद्धेः । (१०) ख्यातेर्द्वयम् । (११) द्वे
 स्पर्शनस्य । (१२) प्रसवणस्य । (१३) द्वे घनसम्पत्ते । (१४) स्फुरणस्य ।
 (१५) प्रमाञ्जनस्य द्वे । (१६) प्रसवस्य प्रेरणस्य वा । (१७) चरणस्य द्वे ।
 (१८) द्वे ग्लाने । (१९) द्वे उत्कर्षस्य । (२०) सन्धानस्य । (२१) आश्रयस्य ।
 (२२) प्रेरणस्य । (२३) द्वे निगरणस्य । (२४) द्वे माराद्युद्यमनस्य । (२५) ऊहस्य
 ऊर्ध्वनयनस्य च द्वे । (२६) सेवायाः । (२७) द्वे जयस्य ।

निर्गादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे ॥१२॥
 विर्दर्मनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।
 निर्ग्रहस्तु निरोधः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥
 मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डंभरविप्लवौ ।
 वृन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपतसरि ॥१४॥
 निकारो विप्रकारः स्यादाकांस्तिवङ्ग इङ्गितम् ।
 परिणामो वकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥१५॥
 अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।
 प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥१६॥

(१) द्वे कथनस्य । (२) द्वे ह्यस्य । (३) द्वे उद्वेगस्य । (४) कुङ्कुमादिमङ्ग-
 नस्य द्वे । (५) द्वे अनुग्रहस्य । (६) व्यक्तीकारस्य । (७) द्वे निर्ग्रहस्य ।
 (८) कलहाह्वानस्य [जगडा करना] । (९) त्रीणि उपद्रवस्य ['लूट'
 'धाडा पडना' 'मार पीट' 'गाली गलौज' आदि] । (१०) त्रीणि वृन्धनस्य ।
 (११) सन्तापस्य त्रीणि । [सन्तापस्येत्येके] (१२) द्वे अपकारस्य । (१३) त्रिभि-
 प्रायानुरूपचेष्टायस्त्रीणि । (१४) द्वे प्रकृत्ययथाभावे (१५) द्वे निरुद्धवित्याया ।
 चत्वारि परिणामस्येत्येके । (१६) द्वे अपहरणस्य । (१७) द्वे राशीकरणस्य [इकट्ठा
 करना] (१८) त्रिष्वेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य । (१९) त्रैलोक्य सचरणस्य [गूमन]

अंभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।
 अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७
 प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ।
 वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ १८
 हिंसाकर्मभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ।
 विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥
 निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ।
 विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

(१) चौर्यकरणस्य, आभिमुख्येन ग्रहणस्य वा । (२) शाल्यादे
 शलादेश्च युक्त्या निस्सारणस्य । (३) अनुहारस्य [नकल करना] ।
 (४) एक व्ययस्य [खर्च करना] (५) द्वे प्रवाहस्य । (६) बहिर्गम-
 नस्यैकम् । (७) पट् संयमनस्य । स्वामी तु-द्वे विविधयमनस्य, द्वे उपरति-
 मात्रस्य, द्वे च संयमनस्येत्याह । (८) द्वे अभिचारस्य ['मूठ' 'मारण']
 (९) द्वे जागरणस्य । (१०) त्रीणि प्रत्यूहस्य । (११) समीपभूते आश्रये
 एकम् । (१२) द्वे उपभोगस्य (१३) द्वे परिजनादिना वेष्टनस्य ।
 (१४) द्वे अत्यन्तवियोगस्य । (१५) त्रीणि अभिप्रायस्य ।

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
 परिसर्या परीसारः स्यादास्यात्वासनास्थितिः २१
 विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।
 संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
 संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
 नीर्वाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् २३
 लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ।
 प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

(१) द्वे संक्षेपस्य । (२) द्वे विरोधस्य । (३) द्वे सर्वतो गमनस्या
 (४) त्रीणि आसनस्य । (५) त्रीणि पटादिविस्तारस्य । (६) शब्द-
 विस्तरस्यैकम् । (७) द्वे पादमर्दनादेः । (८) द्वे तिरोधानस्य ।
 (९) द्वे परिचयस्य । (१०) द्वे गुणादिप्रसरणस्य [घाव का फैलना]
 (११) धान्यसंशयस्य, जनानान्तत्रादरातिशयस्य वा द्वे । (१२) द्वे सन्निधा-
 नस्य । (१३) त्रीणि च्छेदनस्य । (१४) त्रीणि धान्यादीनां बहुलीकरणस्य ।
 (१५) द्वे प्रस्तावस्य । (१६) सूत्रादिवेष्टनक्रियाया द्वे [सूत लपेटना]

प्रजनं स्यादुपसरः प्रश्नप्रणयौ समौ ।
 धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसञ्चरः २५
 प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
 स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः सम्भ्रमस्त्वरा २६
 प्रतिबन्धः प्रतिष्मभोऽवनायस्तु निपातनम् ।
 उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् २७
 विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
 विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥२८॥

(१) प्रथमगर्भग्रहणस्य द्वे । (२) द्वे प्रीत्या प्रार्थनस्य । (३) द्वे बुद्धि
 सामर्थ्यस्य । तदुक्त—

शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारणन्तथा ।

ऊहापोहौ च विज्ञान तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥' इति ।

- (४) द्वे दुर्गमार्गस्य, तत्प्रवेशनक्रियाया वा । (५) द्वे कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य ।
 (६) द्वे प्रथमारम्भस्य । (७) त्रीण्यारम्भमामान्यस्य । 'पञ्चापि आरम्भस्ये' त्येके ।
 (७) द्वे त्वराया । (८) द्वे निरोधस्य । (९) द्वे अधोनयनस्य । (१०) द्वे
 अनुभवस्य । (११) द्वे कुङ्कुमादिलेपनस्य । (१२) द्वे स्नेहिजनवियोगस्य ।
 (१३) द्वे अतिदानस्य । (१४) द्वे अतिप्रसिद्धेः । (१५) द्वे अवेषणस्य ।

निर्पाठानिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।
 आदीनवासवौ क्लेशे मेल्लंके सङ्गसङ्गमौ ॥२९॥
 संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
 परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥३०॥
 निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
 प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥३१॥
 उपेक्षायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।
 अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ३२
 स्थौढव्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।
 पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥३३॥

(१) त्रीणि पठनस्य । (२) त्रीणि आर्द्धमावरय । (३) त्रीणि
 क्लेशस्य । (४) त्रीणि सङ्गमस्य । (५) पद्य-अन्वेषणस्य । 'मृगये'त्यपि
 पाठः । (६) चत्वारि-आलिङ्गनस्य । (७) पद्य वीक्षणस्य । (८) चत्वारि
 निराकरणस्य । (९) द्वे प्रहरकादौ पर्यायेण शयनस्य [पारी २ से सोना] ।
 (१०) चत्वारि जुगुप्सनस्य-घृणायाः (११) चत्वारि व्यत्यासस्य । (१२) चत्वारि
 अतिक्रमस्य [उलंघना] ।

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।
 स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ३४
 निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।
 स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ३५
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निधः ।
 उक्कारश्चनिकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ३६
 [निर्गारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु]
 आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियान्तु निष्ठेवः
 निष्ठ्यूतिर्निष्ठीवनं निष्ठेवनमित्यभिन्नानि ॥३७॥

(१) एक मृत्यादेरोह्य प्रेषणस्य । (२) एक यक्षो स्तावकद्विजाव-
 स्थानभूमे । (३) एकम्—उद्धनस्य [जिस काठ पर रखकर साती लकड़ी,
 काटता है । 'उठगना'] (४) तृणगुच्छादिच्छेदनसाधनस्य द्वे ['रांपडो'] ।
 (५) भ्रमरवेधनसूच्यादे ['वर्मी' 'वर्मा'] (६) तुल्यारोहपरिणाहस्य
 वृक्षादेरेकम् । वेधनमेदस्येति गौडाः । (७) द्वे धान्यानामूर्ध्वं क्षेपणस्य ।
 (८) निगरणस्यैक [निगलना] । उद्गारस्यैकं [उक्कार लेना] । विक्षवणस्यैकं,
 [छींकना] । उद्ग्रहणस्यैकम् । (९) चत्वार्युपरमणस्य । (१०) चत्वारि
 मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य । [थूकना] ।

ज्वने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूतिः ।
 लदजस्तु पशुप्रेरणमकराणिरित्यादयः शापे ॥ ३८ ॥
 गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ।
 आपूपिकं शाकुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ३९ ॥
 माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ।
 हृत्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ४०
 द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वपृष्ठ्यमनुकमात् ।
 खलानां खलिनी खल्योऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ४१

- (१) द्वे वेगस्य । (२) द्वे समापनस्य [समाप्त करना] ।
 (३) द्वे ज्वरणस्य [बुझार आना] । (४) द्वे पशुप्रेरणस्य
 [हॉकना] । (५) अजननि, अवग्राह, निग्राह इत्यादीनि शापे ।
 (६) गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यो वृन्दमित्यर्थे वृज् भवति, तथाच—उपगोरपत्यानि
 औपगवाः, तेषां समूह—औपगवकमित्यादि । (७) अनेतनापूपादिभूते
 आपूपिकं शाकुलिकमित्यादि भवति । (८) एक माणवसमूहे । (९) पशु
 सहायसमूहे । (१०) एक हलसमूहस्य । (११) द्वे ब्राह्मणसमूहस्य ।
 (१२) पशुकसमूहस्यैकम् । पृष्ठसमूहस्य चैकम् । (१३) द्वे खलसमूहस्य ।
 (१४) पशु मनुष्यसमूहस्य ।

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ।
अपि साहस्रकारीषचर्मणाथर्वणादिकम् ॥४२॥

❀ इति सङ्कीर्णवर्गः ॥ २ ॥ ❀

—:०:—

❀ अथ नानार्थवर्गः ❀

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ।

(१) ग्राम जन-धूम पाश-गलसमूहे पृथगेकैकम् (२) सहस्राणां
करीषाणां चर्मणामथर्वणां च समूहे एकैकम् ।

(३) केऽपि नानार्था अत्र कान्तप्रान्तादिवर्गेषु एव कथिता, न
पूर्ववर्गेषु । यथा—'क'शब्द । ये च शब्दा येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगा—ते
तेषु पूर्वत्र कथिताः । अपिशब्दादत्र कान्तादिवर्गं च कथिता । यथा नाकशब्दः
स्वर्गे प्रचुरप्रयोग इति स्वर्गपर्यायेषु पूर्वमुक्त, अत्र कान्तवर्गेऽपि च उक्त
इति । (४) आकाशे स्वर्गे च—नाकः । (५) भुवने जने च—लोकः ।

पद्मे यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥२॥

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

आलोकौ दर्शनोद्योतौ भेरीपटर्हमानकौ ॥३॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्गपवादयोः ।

तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥४॥

भ्रातृते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

स्थात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संच्लेपे भक्तसिक्थके ॥५॥

- (१) पद्मे कीर्तौ च-श्लोकः । (२) नाणे खड्गे च-सायकः ।
 (३) शृगाले वरुणे च जम्बुकः । (४) चिपिटे बाले च-पृथुकः ।
 [चिपिट. = चिरडा] । (५) दर्शनप्रकाश-वन्दिजनभाषणेपु-आलोकः ।
 (६) भेर्या पटहे मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे च-आनकः । (७) उत्सङ्गचिह्नयोः
 रूपकविशेषोपराधचिह्नरेखानिभूषणरूपकांशसमोपेपु च-अङ्कः । (८) कल
 ङ्कोऽङ्गोऽपवादे च कालायसमलेपि चेति मेदिनी । (९) सर्पभेदे षड्भक्तौ
 च-तक्षकः । (१०) 'अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पता'विति
 मेदिनी । (११) को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेपु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च
 पुंसि स्यात्पुत्रशीर्षजलेपु कम्-इति मेदिनी । ब्रध्नः = सूर्यः । (१२) तुच्छ
 धान्यादिपु-पुलाकः । [भक्तसिक्थक = मान की किननी] ।

उलूके करिणः पुच्छसूलोपान्ते च पेचकः ।
 कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥६॥
 किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ।
 प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥७॥
 स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च ।
 ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथकट्फले
 सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिल्हके ।

- (१) उलूकहस्तिपुच्छप्रान्तभागयोः—पेचकः । (२) 'करकस्तु—पुमान्य-
 क्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मधोपलेन स्त्री करके च कमण्डलौ'—इति मेदिनी ।
 (३) 'विनायकस्तु हेरग्वे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' इति मेदिनी ।
 (४) किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेपि चेति मेदिनी । (५) 'वृश्चिकस्तु
 द्रुणौ राशौ शूककीटौषधीभिदो.' इति मेदिनी । (६) 'प्रतीकोऽवयवेऽपि
 स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' इति मेदिनी । एकदेशे पुत्ति, अन्यत्र त्रिपु ।
 (७) 'स्याद्भूतिकस्तु भूनिम्बे दीप्यभूस्तृणकत्तृणे' इति मेदिनी ।
 (८) ज्योत्स्निका = पटोलिका, घोष—अपामार्ग । कोशातकः कचे पुत्ति
 पटोल्या घोषके स्त्रियाम्' इति मेदिनी । (९) सितखदिरकट्फलयो सोमवल्कः ।

तिलकल्के च पिण्याको घाल्हीकं रामठेऽपि च॥
 महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।
 रक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥१०॥
 जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।
 व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको नायवान्यामपि दीपकः ॥११॥
 शालाघृकाः कपिकोष्ठुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

- (१) पिण्याकोऽसौ तिलकल्के दिङ्गुनारीकसिद्धके' इति मेदिनी ।
 (२) घाल्हीकं—वाटिकं धीरदिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोरिति रमस । (३) महेन्द्रः =
 शन्द्र, व्यालग्राही = अहितुण्डिक [संपेरा] । कौशिको नकुले व्यालग्राहि
 गुग्गुलुशाल्यो, विश्वामित्रे च कोशशूलकयोरपि कौशिकः—'इति विश्व ।
 (४) 'आतङ्को—रोगसन्तापशङ्कासु मुरजध्वनौ'—इति कोश । (५) 'क्षुल्लक
 स्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति मेदिनी । (६) 'जैवातृकः—पुमान्सोमे दीर्घायुः कृशयोरपि'
 इति कोश । (७) 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वस्तिना द्वयो'रिति कोश ।
 (८) 'पुण्डरीकः—सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेघजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्गनागे
 कोशकारान्तरेऽपि चेति कोश । (९) दीपकं—वागलङ्कारे वाच्यवद्दीप्तिकारके ।
 दीपकश्चाजमोदायां यवानोवर्हिचूडयो' इति मेदिनीकोशः । (१०) त्रिष्वर्धेषु
 शालाघृकः । (११) गैरिक—धातुखमयो' इति, मेदिनीकोशः ।

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥१२॥
 शीलान्वयावनूके द्वे शल्लके शकलवत्कले ।
 साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥१३॥
 दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्लकोऽस्त्री शमलैनसोः
 दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥१४॥
 धेनुका तु करेणवाश्च मेघजाले च कालिका ।

(१) '—व्यलीको नागरे स्मृत । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येध्वपि
 पीडने—इति विश्व । (२) 'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्गोध्वमत्ये नपुसकम्'—
 इति मेदिनीकोशः । (३) 'अनूकन्तु कुले जीने पुंसि ग्याहगनजन्मनि'
 इति मेदिनीकोशः । (४) शकलं = गण्डग्न, वत्कलं = त्वक ।
 (५) 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनाकर्पयो । वक्षोऽलंकरणे हेमभात्रे
 हेमपलेऽपि चे'ति मेदिनी । [दीनार = मोहर] । (६) 'कल्लो-
 ऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विनीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये
 पुन ' इति मेदिनी । (७) 'पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिगुल्योः' इति
 मेदिनी । (८) करेणुधेनोर्धेनुका । (९) 'कालिका चण्डिकामेदे काण्ये
 वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेये वन्तुनूल्ये घूसरीनवमेयोः । पटोलशाखारोमाडी
 मांजीकाकीशिवास्तु च । मेघावली च' इति मेदिनी ।

कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे॥१५॥
 करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे ।
 वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्त्यकेवलाः॥१६॥
 स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।
 लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः॥१७॥
 [भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ।

- (१) कारिका—नट्योपिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि ।
 नपुंसकन्तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु—मेदिनी । कृत्योरित्यपि पाठः ।
 (२) 'कर्णिका—करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटाशेऽब्रवराटे
 कर्णभूषणे' इति मेदिनी । (३) खान्तेभ्य प्रागुत्तरे 'वृन्दारक—सुरे पुंसि
 मनोश्चष्टयोल्लिपु'—इति मेदिनी । (४) एकं सख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोल्लिपु—
 इति मेदिनी । (५) नीचैर्लोचनो दाम्भिकश्च—कौक्कुटिक (६) 'लालाटिकः
 प्रभोर्भालदर्शिन्याऽपणान्तरे कार्याक्षमे'—इति मेदिनी । 'भावदर्शी'—त्यपि
 पाठः क्वचित् 'लालाटिकः सदास्त्ये प्रभोर्भावनिदर्शनी'—त्यजयकोशात् ।
 (७) पर्वतनितम्ब वलय चक्रेषु कटकः ।

सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ॥१८॥
 पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ।
 पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्वाघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥१९॥
 पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ।
 खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥२०॥
 पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ।
 स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः ॥२१॥
 करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ।

(१) सूच्यग्रभाग—क्षुद्रशत्रु—रोमाघ्रेषु—कण्टकः । (२) पाकवालयोः—
 पाकः । (३) द्वारमध्यमणौ नेतरि च नायकः । (४) मञ्चे परिकरे च
 पर्यङ्कः । (५) व्याघ्रे व्याधे च—लुब्धकः । (६) वृन्दे मञ्जुपायाद्य-
 पेटकः । (७) दयोरर्थयोर्देशिकः । (८) ग्रामे चर्मफलके च
 खेटकः । (९) धीवरेऽपि जालिकः । (१०) केसरपुष्परेणौ—
 किञ्जल्कः । (११) घट्टादिदेश्ये स्त्रीधनेऽपि च—शुल्कः । (१२) उत्कण्ठया
 कल्लोले च—उत्कलिका । (१३) वृद्धस्य वृन्दं भावो वा—वार्द्धकम् ।
 (१४) करिणीवेश्ययोर्गणिका । (१५) बालक—भेदकयोर्दारकः ।

अन्धेऽप्यनेडमूकः स्याद्वृक्षौ दर्पाश्मदारणौ ॥]

ॐ इति कान्तवर्गः ॐ

भयूखस्तिवद्करज्वालाखल्लिवाणौ शिलीमुखौ ।
शङ्खो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम्
घृणिज्वाले अपि शिखे—

ॐ इति खान्तवर्गः ॐ

—शैलवृक्षौ नगावगौ ।

(१) अन्धे वक्तु श्रोतु चासमर्थेऽनेडमूकः । (२) गर्वेऽश्मभेदने च दृक्, [टांकी] । (३) 'भयूखः—किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभाया'मिति मेदिनी । (४) अमरवाणयो.—शिलीमुखः । (५) 'शङ्खः—कम्बौ न योषित्रा मालास्थित निधिमित्—नखे' इति मेदिनी । (६) 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहायसि । सवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । (७) 'शिखा—ज्वाला यर्हि चूडालाग्नल्लिख्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायाय ज्वालायां प्रपदेपि च' इति मेदिनी । (८) 'नगो मदीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' इति मेदिनी । नगवद्गोपि ।

आंशुगौ वायुविशिखौ शैरार्कविहगाः खगाः ॥२४॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पैशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥२५॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नायीयादौ रजस्यपि ।

गजेऽपि नागमातङ्गावंपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥२६॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

(१) वायुवाणावांशुगौ । (२) खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे' इति मेदिनी । (३) पतङ्गः—शलमे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । मीमे सूते' इति मेदिनी । (४) क्रमुकवृत्ते वृन्दे च—पूगः ।

(५) 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिचक्रभेदयो । अन्वेपणार्यां धाव्यां मृगी तु वनितान्तरे' इति मेदिनी । (६) वेगो रयप्रवाहयोः । रेतः किम्पाक्रयो-श्चापि—इति हैमः । (७) परागः—कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातानुपरागे च चन्दने' इति मेदिनी । (८) नागं नपुसके रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पञ्चगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे । नागकेसर-पुत्रागनागदन्तकमस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरे स्थितः' मेदिनी । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी । (९) 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेपि च' इति मेदिनी । (१०) सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोक्षोत्साहात्म-सृष्टिषु' इति मेदिनी । (निर्मोक्ष = त्यागो, मोक्षाभावश्च ।)

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥२७॥
 भोगः सुखे स्थादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।
 चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥२८॥
 कपौ च प्लवगः शौपे त्वभिपङ्कः पराभवे ।
 घानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥२९॥
 स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रादिङ्गे त्रघृणिभूजले ।

(१) योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ सद्गतिध्यानयुक्तिषु । ' वपु स्थैर्यप्रयोगे च विष्णुन्मादिषु भेषजे । विस्रब्धघातके द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । कामणेपि च' इति मेदिनी । संनहनं कवचम् । उपायः = सामदानादि । (२) 'भोगः—सुखे धने चादे. शरीरफणयोर्मत । पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम् ॥' इति विश्व । [भृतिः = भाडा] । (३) सारङ्गः—पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' इति मेदिनी । (४) प्लवगो वानरे मेके सारथौ चोष्णदीधिते.' इति मेदिनी । (५) अभिपङ्कः—परामवाकोशशपथेषु पुंसि ।

(६) युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केपि षड्दिनामौषधेपि चे'ति मेदिनी । (७) गौः स्वर्गे च 'बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयी दुग्बाणदिग्वाग्भूषप्सु भूम्नि चे'ति मेदिनी । लङ्गदृष्टया = प्रयोगानुसारेण स्त्रियां—पुंसि च गोशब्दो बोध्य इत्यर्थः ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेषसोः ३०
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वैराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।
भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ ३१ ॥

ॐ इति गान्ताः ॐ

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ।
मूल्ये पूजाविधावर्घोऽहोदुःखव्यसनेऽवधम् ३२ ॥

(१) लिङ्गं चिह्नं अनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेघनेपि नपुंसकम् ।' इति मेदिनी । (२) शृङ्गं—प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बु यन्त्रके [पिचकारी] । विषाणोत्कर्षयोश्चाय शृङ्गः स्यात्कूर्चशोर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनमेदयोर्ऋषमौषधौ' इति मेदिनी । (३) 'वैराङ्गं योनिमातङ्ग-मस्तकेषु गुह्यत्वचि ।' इति मेदिनी । (४) 'भगं—श्रोत्रोनिवोर्येच्छाज्ञान वैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ ॥' इति मेदिनी । (५) 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽगलघातयो'रिति मेदिनी ।

(६) ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायाश्च द्रुतनृत्योपदेशयो' इति मेदिनी । (७) मूल्ये पूजाविधौ च—अर्घः । (८) दुःकृतदुःखव्यसनेषु—अवधम् ।

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः—

ॐ इति घान्ताः ॐ

—काचाः शिष्यमृद्देददृशुजः ।

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पाँवके शुचिः ॥३३॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ३४

ॐ इति चान्ताः ॐ

[प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तवकहारयोः ।

परिधानाश्रले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः]

ॐ इति छान्ताः ॐ

केकिंताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

- (१) इष्टेऽल्पे च त्रिषु लघुः । (२) काचः शिष्ये मणी
नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे ['काच' 'सीसा'] । (३) प्रपञ्चः सपथेपि
स्याद्विस्तरे च प्रतारणे । 'इति मेदिनी । (४) शुचिर्ग्रीष्माग्निग्रहारेष्वापादे
शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' इति मेदिनी ।
(५) आलिङ्गने स्पृहायां किरणे दीप्तौ—शोभायाच स्त्रिया—रुचिः ।
(६) त्वच्छे भल्लुकेऽच्छः । (७) स्तवकहारयोर्गुच्छः । (८) वला-
धले पुंसि । जलप्रान्ते च त्रिषु—कच्छः । (९) मयूरगण्डावहिभुजौ ।
(१०) अण्डजाः = पक्षिणः । 'द्विजः स्यादुनाक्षणाश्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना ।

अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ३६
 धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।
 वलजे क्षेत्रपूर्वारे वलजा वल्गुदर्शना ॥३७॥
 समे क्षमांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ।
 अञ्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु । ३८

ॐ इति जान्ताः ॐ

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

दिजा भाग्या हरेणौ च—'इति मेदिनी । (१) 'अजो हरी हरे कामे विधौ
 छागे रवो सुने'इति विश्व । (२) गोस्थानमार्गसमूहेषु व्रजः ।
 (३) 'धर्मराजो यमे उद्रे युधिष्ठिरनृपे पुमान्'इति मेदिनी । (४) कुञ्जोऽस्त्रियां
 निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्'इति मेदिनी । (५) 'वलजं गोपुरे क्षेत्रे
 सत्यसङ्गरयोरपि । वजला वरयोषायां वृथ्याम्—'इति मेदिनी । वल्गुदर्शना =
 सुन्दरी । (६) 'आजिः स्त्री समभूमौ च सङ्ग्रामे—'इति मेदिनी ।
 (७) सन्ततौ = पुत्रादिसन्ताने, लोके च प्रजा स्त्रियाम् ।

(८) अञ्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरो च हिमकिरणे । स्त्रीव
 पद्मे'इति मेदिनी । (९) आन्मीयादौ नित्ये च निजं त्रिषु ।
 (१०) आत्मनि क्षेत्रज्ञः पुंसि, कुशले वाच्यलिङ्गकः ।

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥३४॥

ॐ इति ज्ञान्ता. ॐ

काकेभगण्डौ करदौ गजगण्डकटी कटौ ।

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥३५॥

दैवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

रंसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥३६॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेऽप्यरिष्टे तु शुभाशुभे ।

(१) सञ्ज्ञा नामनि गायत्र्या चेतनारवियोपितो । अर्थस्य सूचनायाश्च हस्ताद्यैरपि योपिति' इति मेदिनी । (२) 'करदौ गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निन्द्यजीवने । एकादशाद्यादिभ्राद्धे दुर्दुर्हृदेषि वायसे । वाचभेदे—' इति मेदिनी । (३) कट शोणौ क्रियाकारे कलिजेति शये शवे । समये गजगण्डेपि पिप्पल्याश्च कटी मना' इति विश्व । (४) शिपिविष्टः शिव शौरिदुश्चर्मा खलतिस्तथे'ति मेदिनी । (५) 'त्वष्टा पुमान्देव-शिल्पितच्चणोरादित्यभिचपो'ति मेदिनी । (६) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' इति मेदिनी । (७) कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां कृता राजिकयोरपि । नपुसक-मकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गो रसमात्रके ॥ त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेपि खरेपि चे'ति मेदिनी । (८) 'रिष्टं क्षेमाशुभागावे पुंसि खल्ले च फेनिले' इति मेदिनी । (९) अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयो । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिका-

मायानिश्चलघन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥३७॥
 अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।
 सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्रीस्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा
 और्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा ।
 व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणदर्शने ३९
 दृष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ।
 कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च ॥४०॥

गार आसवे । शुभे मरणचिह्नं चेति मेदिनी । (१) माया = शाम्बरी,
 [जादू] यन्त्रं = मूषकादिवन्धन [चूहे आदि पकडने का पिंजड़ा] कैतवं =
 कपटं । अयोधने = यत्र सस्याप्य लोहादेः कुट्टन भवति तत्र । सीराङ्गे =
 हलावयवे— फालाधारे । (२) 'त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकाल-
 मानयो'रिति मेदिनी । (३) कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ सख्यामेवप्रकर्षयो'
 रिति मेदिनी । (४) 'जटा लग्नकचे मूले मास्यां, प्लक्षे पुनर्जटौ' इति
 मेदिनी । (५) समृद्धिफलयोर्व्युष्टिः । (६) ज्ञानाक्षिदर्शनेषु दृष्टिः ।
 (७) दृष्टिर्मताभिलाषेपि संप्रहस्योक्तयागयोः' इति मेदिनी । (८) 'मुक्तनिर्मितयोः
 प्राज्ये त्रिषु सृष्टन्तु निश्चिते' इति रुद्रः । (९) कृच्छ्रगहनस्थानयोः कष्टम् ।
 (१०) पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्स्त्रीवे चत्रा

पटुर्द्धौ वाच्यलिङ्गौ च—

ॐ इति टाग्राः ॐ

—नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥४१॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः

दण्डोऽस्त्रीलगुडेऽपि स्याद्गुडो गोलेल्लुपाकयोः ।

लवणयोरपी'ति मेदिनी । द्वौ = कष्टपट्ट—वाच्यलिङ्गौ । (१) 'नील-
कण्ठस्तु दात्यूहै कलविड्के च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीनसारके कालकण्ठवत् ।'

इति विश्व । (२) 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य चे'ति मेदिनी ।

(३) 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयोश्चानिर्वहणेयु चे'ति मेदिनी ।

(४) काष्ठा दारुदरिद्रायां कालमानपकर्षयो । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि
स्यान्नपुसकम्—'इति मेदिनी । (५) 'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु

मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयो'रिति मेदिनी ।

(६) 'कनिष्ठोऽतियुवत्यल्पानुजे स्त्री दुर्बलाङ्गुलौ'इति मेदिनी ।

(७) दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽस्वे
कोशमन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशो पारिपार्श्विके'इति विश्व ।

(८) 'गुडः स्याद्गोलके हस्ति सनाहेऽनुविकारयोः । गुडा स्तुष्टाथ कथिता

सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्तिवडा इलाः ४२
क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे ।
काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥४३॥
स्याद्वाण्डमश्वभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

ॐ इति डान्ताः ॐ

भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥४४॥

गुडिकायाश्च योषिति' इति मेदिनी । (१) व्याडौ व्याघ्रे खले सर्पे' इति
रमसः । व्यालोपि । (२) '—इडा तु बुधयोषिति सौरमेव्याश्च बत्तने
वस्तुमत्यामपि स्त्रियाम् । इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि चे'ति
मेदिनी । (३) क्ष्वेडा वंशशलाकाया सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले
घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः । ध्वनौ विषे-
षार्णरोगे क्ष्वेडः—इति मेदिनी । (४) '—नाडीनाले व्रणान्तरे ।
शिरायां गण्डदूर्वायां चर्मायां कुहनस्य । तथा षट्क्षणकालेपि' इति मेदिनी ।
(५) 'काण्डः रतम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनोरथो । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडौ
घृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' इति मेदिनी । (६) 'भाण्डं पात्रे वणिङ्मूलधने
भृशश्वभूषयोः' इति मेदिनी । (७) भृशे प्रतिज्ञायाश्च बाढम् । (८) इदं
कृच्छ्रे प्रगाढं स्या'दिति धरणि ।

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

❀ इति ढान्ताः ❀

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैण गर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥४५॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ।

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्ये सन्ध्यादिके गुणः ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥४७॥

(१) दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपीति मेदिनी ।

(२) व्यूढः संहतवियस्ते पृथुलेष्वभिधेयवत् इति मेदिनी । (३) भ्रूणः

स्त्रीगर्भं डिम्बयोरिति मेदिनी । (४) बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे

केवलकाण्डयो । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलक्षिप्त्वा पुनर्दयो, इति

मेदिनी । (५) 'कणाजीरककुम्भीरमक्षिरूपिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे

धान्यांशे—'इति मेदिनी । (६) 'गणः स्यात्प्रमथे सत्त्वे सख्यासेत्यप्रभेदयो'

रिति मेदिनी । (७) 'पणो माने वरादानां मूल्ये कार्पापणे धने । धूते

विन्नत्यशाकादेर्वस्त्रमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणि । (८) 'गुणो मौर्व्याम-

प्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिमत्त्वादिसन्ध्यायावृत्तिरञ्जुषु । शुक्ला-

दावपि मुद्गथाथ' इति मेदिनी । (९) 'क्षणो व्यापारशून्यत्वमुहूर्त्तोत्सव-

पर्वसु' इति रुद्रः ।

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।
 अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥४८॥
 स्थाणुः शर्वेऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्येवाजौ रवे रणः ।
 ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥४९॥
 ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः ।
 हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥५०॥

(१) वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकयासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां
 भेदरूपान्नरविलेखने' इति मेदिनी । (२) अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्ध्या-
 रागेऽर्कसारथी । निशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु' इति मेदिनी ।
 (३) '—स्थाणुः—कीले हरे पुमान् । अस्त्री भ्रुवे—' इति मेदिनी ।
 (४) 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्ण-
 काके स्त्री नीवृद्धन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्या गवादन्यामपीष्यते' इति मेदिनी ।
 (५) रणः कोर्णे कणे पुंसि समरे पुनपुसक' मिति मेदिनी । (६) 'ग्रामणी-
 भौगिके पत्यौ प्रधाने नापितेपि चे'ति मेदिनी । [भौगिकः = ठाकुर नग्वरदार] ।
 (७) ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादन्तरावर्त्तके भ्रुवो'रिति मेदिनी । (८) 'हरिणी
 हरितायाश्च नारीभिद्वृत्तभेदयो । सुवर्णप्रतिमायाश्च—' इति मेदिनी ।

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।
 तृष्णे स्पृहापिपासे हे जुगुप्साकुरुणे घृणे ॥५१॥
 वैणिकपथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।
 करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥५२॥
 शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।
 विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥५३॥

(१) हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवन्'इति मेदिनी । (२) स्थूणा-
 श्यात्सूर्या स्तम्भेऽपि वेश्मन'इति मेदिनी । (३) तृष्णा श्यात्तर्षलिप्तयो-
 रिति मेदिनी । (४) घृणा जुगुप्साकृपयो'रिति मेदिनी ।

(५) 'आपणे पण्यवीथ्याश्च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्'इति रुद्र ।
 (६) 'वारुणी गण्डदूर्वायां प्रतोचीसुरयो स्त्रियाम्'इति मेदिनी ।
 (७) 'करेणुर्गन्धयोपायां स्त्रिया पुंसि मतङ्गजे'इति मेदिनी । (८) 'द्रविणं न
 द्वयोर्वित्ते काथने च पराकमे'इति मेदिनी । (९) 'शरणं गृतरक्षित्रोर्वध-
 रक्षणयोरपी'ति मेदिनी । (१०) 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्मार्यो क्लीबे पश्याग्नि-
 मन्थशो'रिति रभम. । (११) 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहानिमुष्कजे ।
 स्त्रीश्च यवाग्रजे पुंसि तिग्मात्मन्यागिनोस्त्रिषु'इति मेदिनी ।

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥५४॥

प्राणयुत्पादे संसरणमसम्बाधचमूगतौ ।

घण्टापथेऽथ वान्तात्रे समुद्गिरणमुन्नये ॥५५॥

अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥५६॥

- (१) 'प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायाध हेतौ च लीवैकत्वे प्रमातरि' इति मेदिनी । (२) 'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतवन्धे च नात्यगीतप्रभेदयो । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते ॥' इत्यनय । (३) 'अथ संसरणं लीवमसम्बाधचमूगतौ' इति मेदिनी । (४) 'भुक्तोऽग्नितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये' इति रमसः । अतः = इत आरभ्य ईरिणशब्दपर्यन्त, त्रिषु = वाच्यलिङ्गाः । स्वतस्त्रिषु—इति पठिचा,—'स्वत एव,—नतु वाच्यलिङ्गतया—त्रिलिङ्गो विषाणशब्द' इत्यर्थमाह स्वामी । (५) 'विषाणं—त्रिषु शृगेभदन्तयोः' इति मेदिनी । (६) प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्नमहीमागोदारप्रहेषु च त्रिषु' इति मेदिनी ।

संकीर्णौ निचिताशुद्धाविरिणं शून्यमूषरम् ।
[सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये]

ॐ इति णान्ताः ॐ

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥५७॥
पक्षिताद्व्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।
अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥५८॥
हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे भरुतौ पवनामरौ ।

(१) 'संकीर्णं सकटे व्याप्ते कुत्रचिद्दर्शनसकरे' इत्यमरः । (२) 'ईरिण-
न्तूपरे शून्ये इति मेदिनी । एस्वादिदृश्यम् । (३) सेतौ प्राकारे च वरण ।
(४) नदीभेदे केशसन्ध्ये च वेणी । (५) 'विवस्वांस्तु सुरे सूर्ये' इति
मेदिनी । (६) सरस्वांस्तु नदे चाब्धौ नान्यवद्भसिके स्त्रियाम् । वाणी-
स्त्रीरन्न-वाग्देवी गो नदीषु नदीभिर्दि' इति मेदिनी । (७) द्वयोर्यस्मान् ।
(८) 'भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुम्कुटगृध्रयो' रिति विश्व ।
(९) 'धूमकेतुः स्मृतो वह्नायु पातग्रहभेदयो' रिति विश्व । (१०) 'जीमूतोऽद्रौ
धृतिकरे देवताले पयोधरे' इति मेदिनी । (११) हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेपि
च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते—' इति मेदिनी । (१२) 'भरुर्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे
नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥५९॥
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।
 ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥६०॥
 स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूभृद्भूमिधरे नृपे ।
 मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥
 विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

(१) यन्ता हस्तिपके सूते' इति मेदिनी । (२) भर्ता स्वामिनि पुसि स्यात्त्रिपुधातरि पोष्टरी'ति मेदिनी । (३) 'पोतः शिशौ वहिर्त्रे च गृहस्थाने च वाससी'ति मेदिनी । (४) प्रेतो भूतान्तरे पुसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गक' इति मेदिनी । (५) केतुर्नास्त्वएताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' इति मेदिनी । (६) सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ख्यपत्ये तु सुता स्मृता' इति मेदिनी । (७) 'स्थपतिः कथुकि-यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिपु' इति मेदिनी । (८) पर्वतराजोभूमृत् । (९) मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि चत्रियेऽपिचे'ति मेदिनी । (१०) 'ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्री कुसुमेपि चे'ति धरणिः । (११) 'अजितो नाहतौ त्रिपु । अनिर्जिते च—' इति विश्वः । अव्यक्तः शक्रे विष्णावव्यक्त महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्त मरुप्ते त्वभिधेयवत् ।' इति विश्व' (१२) सूतस्तु सारथौ तद्विण क्षत्रियादुग्राह्याणी

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥६२॥
 क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायाश्च शूद्रजे ।
 वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ६३
 आनर्तः समरे नृत्यस्थाननवृद्धिशेषयोः ।
 कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥६४॥
 श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।
 इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥६५॥
 कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरः ।

सुते । बन्दिपारदयो पुंसि प्रसूने प्रेरिते पिपु' इति मेदिनी । (१) 'व्यक्तः
 स्फुटमनीषिणो' गिति मेदिनी । (२) 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे न 'मरणे'
 इति मेदिनी । (३) क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च मारथौ । भुजिष्या
 तनये क्षत्ताभियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः । (४) 'वृत्तास्तेवसरे भावे
 कात्स्न्यवार्त्ताविशेषयो । प्र।त्यायार्थे'ति विश्वः । (५) 'आनर्त्तो देशभेदेपि
 नृत्यस्थाने जनेरणे' इति मेदिनी । (६) यमादिपु-कृतान्तः । (७) कफ-
 पित्तादि, रसरक्तमासादि, पञ्चभूतानि पृथिव्यादीनि, रूपरसदयस्तद्गुणा,
 इन्द्रियाणि, गैरिकादिपापाणभेदाः, भूवादयश्च-धातवः (८) 'शुद्धान्तोऽन्त
 पुरे गृह्यकक्षामेदे च भूपते' इत्यजय ।

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ६६
 विस्तारवल्लयोर्नततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ।
 क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥६७॥
 अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ।
 प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्दिग्धप्रवासयोः ॥६८॥
 उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रिता त्वग्नित्रये युगे ।

- (१) शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहार्दा नले खियाम्—इति मेदिनी ।
 (२) काठिन्यकाययोर्मूर्तिः । (३) विस्तारे लतायाश्चनतिः । (४) 'वसतिः
 स्यात्त्रियां वासे, यामिन्याध निकेतने'—इति मेदिनी । (५) 'भवेदपचितिः
 पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु'—इति मेदिनी । (६) दानावसानयोः सातिः ।
 (७) पीडायां धनुषः कोटौ च—अर्तिः । (८) 'जातिच्छन्दसि
 सामान्ये मालत्या गोत्रजन्मनो' । जातिर्जातीफले पात्र्यां चुल्लीकम्पि-
 ल्लयोरपीति विश्वः । (९) 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयो'रिति
 विश्वः । (१०) इतिर्दिग्धे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिषट्सु च खिया'मिति
 मेदिनी । (११) 'प्राप्तिस्त्रिता महोदये' । (१२) युगमेवेऽग्नित्रये त्रेता ।

वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥६९॥
 नैदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ सङ्गरे ।
 सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षितिः ॥७०॥
 रवेरर्चिश्च शास्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।
 जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥७१॥
 पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः
 पञ्चिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥७२॥

(१) 'महती वल्लभो भेदे प्राज्ये तु स्यात्पुंसकम् । तस्यभेदे
 पुमान् वद्धे वाच्यवत्—' इति मेदिनी । (२) 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिरस्ति-
 शृङ्गारयो स्त्रियाम्' इति मेदिनी । (३) अथ भोगवती नागपुरीनलोरेष्टौ
 पुमान् इति मेदिनी । (४) युद्धमङ्गसमाप्तु-समितिः । (५) क्षितिर्निवासे
 मेदिन्या कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' इति मेदिनी । (६) हेतिः स्यादायुधज्वाला-
 सूर्यतेज सुयोषिती'तिमेदिनी । (७) 'जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेपि
 चे'ति मेदिनी । (८) 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसहस्रादिषु स्त्रियाम्'—इति
 मेदिनी । (९) 'आयति. सयमे दैर्घ्ये प्रमावागामिकालयो'रिति निश्च. ।
 (१०) 'पञ्चिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चपञ्चपदातिके' इतिमेदिनी ।
 (११) पक्षतिस्तुभवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' इति मेदिनी ।

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कौशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।
 सिकताः स्युर्बालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥७३॥
 वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।
 गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥७४॥
 बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ।
 वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥७५॥

(१) प्रकृतिगुणसान्धे स्यादमात्यादिस्वभावयो । योनी लिङ्गे पौरवर्गे—
 इति मेदिनी । (२) 'वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिम्यादिषु चैष्यते' इति विश्वः ।
 (३) 'सिकता स्त्री सिकतिले बालुकायान्तु भूमनी' इति मेदिनी । (४) 'श्रुतिः
 श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणी' इति विश्वः । (५) 'वनिता
 जातरागस्त्रीस्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' इति मेदिनी । (६) 'गुप्तिः कारा च
 रक्षा च दीर्घश्च विवरं भुवः'—इति शाश्वतः । (७) 'धृतिर्योगान्तरे धैर्यं
 धारणाध्वरत्तुष्टिषु' इति विश्वः । (८) 'बृहती क्षुद्रवार्ताक्या कण्डकायाश्च वाचि
 च । वारिधन्यां महत्याश्च छन्दोवसनभेदयो' इति विश्वः । (९) 'वासिता
 करिणीनार्योर्वासितं भाविते स्ते' इति मे० । (१०) वार्तावातिङ्गणे वृत्तौ
 वार्तारूप्याद्युदन्तयोः । वृत्तिमन्त्रीरूपोर्वात्तैति विश्वः ।

वार्ते फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ।
 कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निर्मितं हेतुलक्ष्मणोः ॥७६॥
 श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ।
 अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥७७॥
 युक्ते क्षमादाघृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।
 वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥७८॥
 महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।

(१) वार्तामारोग्यफल्गुनोरिति विश्व. । (२) 'अमृतं यशरोषे
 स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिने च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' इति
 मेदिनी । (३) 'कलधौतं सुवर्णं स्याद्रजते च नपुसक'मिति मे० ।
 (४) हेतुचिह्नयोर्निर्मितम् । (५) श्रवणशालयो. श्रुतम् । (६) 'कृतं
 युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिसिते त्रिषु' इति मेदिनी । (७) महाभीतौ जीवना-
 पेक्षिकर्मणि चात्याहितम् । [जान पर खेल जाना] । (८) 'भूतं क्षमादौ
 पिशाचादौ जन्तौ लीव त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ।
 कुमारेऽपीति मेदिनी । (९) वृत्तोऽधीतेप्यतीतेपि वर्तुलेपि मृते घृते । घृतेऽन्य
 लिङ्गं वा लीवे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु' इति मेदिनी । (१०) राज्ये महदादौ महत् ।
 (११) 'अवगीतस्तु निर्वादे दुष्टगर्हितयोरपी'ति मेदिनी ।

इवेतं रूप्येऽपि रजतं हेमि रूप्ये सिते त्रिषु ॥७९
 त्रिष्वतो जगदिद्वेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ।
 अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥८०
 युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ।
 कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥८१॥
 ख्याते दृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

(१) रूप्यादिषु श्वेतम् । (२) 'रजतं रजने रूप्ये शोणिते
 छदहारयो'रित्यजयः । तान्तवर्गसमाप्तिं यावत् त्रिषु । (३) जगत्स्याद्विष्टे
 स्त्रीष वाग्री ना जङ्गमे त्रिषु' इति मे० । (४) 'रक्तोऽनुरक्ते नीलादिरजिते
 लोहिते त्रिषु । स्त्रीवन्तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' इति मेदिनी ।
 (५) शुद्धादाववदातः । (६) बद्धावसितधवलेषु सितः । (७) युक्ताति-
 संस्कृतक्षमाशालिषु-अभिनीतः । (८) 'संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूयिते-
 ऽप्यन्यलिङ्गक । स्त्रीवन्तु लक्षणोपेते —' इति मेदिनी । (९) 'अनन्तः
 केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु' इति मेदिनी । (१०) 'प्रज्ञातज्ञातदृष्टेषु प्रतीतः
 सादरे त्रिषु' इति मेदिनी । (११) 'अभिजातः कुलीने ख्यान्याय्यपण्डितयो
 लिषु' इति मेदिनी ।

विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ८२
 द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शितौ धवलमेचकौ ।
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ८३
 पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।
 निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ८४
 जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आहतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

ॐ इति तान्ताः ॐ

- (१) विविक्तं त्रिष्वसृक्ते रद्व पूतविवेकिषु—इति मेदिनी ।
 (२) 'मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये मूढे' इति मेदिनी । (३) 'शुक्तं पूता-
 म्लनिष्ठुरे' इति मेदिनी । (४) निशिनेपि शित्तिभुंजे नासितामितयोस्त्रिषु' इति
 मेदिनी । (५) 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु
 साध्व्युमयो स्त्रियाम्' इति मेदिनी । (६) 'पुरस्कृतोऽभिशरतारिग्रस्ताग्नेकृत-
 पूजिते' इति मेदिनी । (७) 'निवातो दृढसन्नाहे निवासे वातवर्जिने' इति मे० ।
 (८) 'उच्छ्रितं त्रिषु सद्भाते समुन्नद्धप्रवृद्धयो'रिति मेदिनी । (९) 'उत्थितं
 स्वात्रिपूत्पन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्पि' इति मेदिनी । (१०) सादरार्चितयोराहतः ।

अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

निषानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥८६॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थेऽसंबद्धार्थे हितेषि च ।

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥८७॥

आस्थानीयतयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

[शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ ।]

❀ इति थान्ताः ❀

अभिप्रायवशौ छन्दावन्दौ जीमूतवत्सरौ ॥८८॥

अपवादौ तु निन्दाऽज्ञे दार्यादौ सुतबान्धवौ ।

(१) अभिधेयार्दिष्वर्थः । (२) निषान = जलावतारः, जुष्टं = सेवितम् । जलाशयादिषु तीर्थम् । (३) शक्तिमदादिषु समर्थः । (४) नष्टवीर्यादौ दशमीस्थः । (५) वीथी पङ्क्तौ मृद्ध्ये च रूपकान्तरवर्त्मनोः' इति मेदिनी । (६) 'आस्था त्वालग्वनास्थानयलापेक्षासु योषितौ'ति मेदिनी । (७) 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानमेदे सानाबुन्मितवस्तुनि' इति मे० । (८) द्वयोर्ग्रन्थः । (९) त्रिषु संस्था । (१०) द्वयोश्छन्दः । (११) द्वयोरवन्दः । (१२) द्वयोरपवादः । (१३) द्वयोर्दार्यादः ।

पादा रहस्यङ्घ्रितुर्याशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः
 निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः ।
 आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥९०॥
 स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्भञ्जनेऽपि च ।
 गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यमोदवन्मदः ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोस्त्रियाम् ।
 स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥
 धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ।

(१) त्रिषु—पादः । (२) त्रिषु—तमोनुत् । (३) 'निर्वादो
 लोकवादेपि परिनिष्ठितवादयो'रिति मे० । (४) द्वयोः शादः । (५) चतुर्षु—
 त्राक्रन्दः । (६) प्रसादोऽनुरागे वाग्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' इति मेदिनी ।
 (७) सूपकारव्यञ्जनयोः सूदः । (८) गोविन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे
 बृहस्पतौ' इति मेदिनी । (९) 'आमोदो गन्धहर्षयो' इति—मदो रेतसि कस्तूर्या
 गवै हर्षमदानयो'रिति विश्वः । (१०) त्रिषु ककुदः । (११) संभाषा = संभा-
 पणम् । क्रियाकारः = कर्मनियम, पणवन्धो वा, आजि = युद्धम् । (१२) 'उप-
 निषत्त भवेद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' इति मेदिनी । (१३) द्वयोः शरत् ।

पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥९३॥

गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥९४॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा स्युर्द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥९५॥

ॐ इति दान्ताः ॐ

व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ।

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥९६॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

वन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥९७॥

- (१) पटपु व्यवसितादिषु पदम् । (२) द्वयोर्गोष्पदम् । (३) द्वयोरा-
स्पदम् । (४) इष्टमधुरयोः स्वादु-त्रिषु । (५) द्वयोर्मृदुः । (६) चतुर्षु-
मन्दः । (७) नवीन-प्रतिभाशून्ययोः शारदः । (८) पण्डितप्रवीणयो-
र्विशारदः । (९) द्वयोर्न्यग्रोधः । (१०) द्वयोरुत्सेधः ।
(११) मार्गादौ विवधवीवधौ । पर्याहारः = उभयतोवद्धशिक्य काष्ठं [वहगी] ।
(१२) यज्ञियवृक्षशाखादौ-परिधिः । (१३) वन्धकादिष्वर्थेष्वधिः ।

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।
 दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥९८॥
 मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्थानुवर्तने ।
 विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥९९॥
 विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।
 बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च १००
 देशे नदाविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।
 विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु १०१

(१) समर्थनादिषु समाधिः । (२) दोषोत्पादादियु—अनुबन्धः ।
 (३) विष्णुचन्द्रयोर्विधु । (४) परिच्छेदविलयोरवधिः । (५) 'विधिर्ना
 नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' इति मे० । (६) 'प्रणिधिर्याचने चरे' इति
 ऐग । (७) 'बुधः—कवौ रीहिणेये' इति—वृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे शे त्रिषु
 स्त्रीवत्तु शैर्ज्ञे' इति च मेदिनी । (८) 'स्कन्ध' रयान्पतावसे सपरायसमूहयोः ।
 काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो मिदि' इति ने० । (९) 'सिन्धुर्वमथुदेशा-
 ध्विनदे ना सरिति स्त्रिया'मिति मे० । (१०) 'विद्या गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारेवेतने
 विधा'विति विश्व । (११) 'साधुर्वार्धुषिके चारौ मज्जने चाभिधेयवन्' इति विश्वः ।

वधूर्जाया स्तुपा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।
 सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा १०२
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ।
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥
 ब्रह्मवन्दुराधिक्षेपे निर्देशोऽथावलम्बितः ।
 अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥

❀ इति धान्ताः ❀

सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ।
 भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥

(१) पत्नीस्तुपालीपु वधूः । (२) 'सुधा गङ्गेष्टकाचूर्णस्तुही
 चामृतमूर्वयो'रि यजय । (३) प्रतिज्ञामर्यादयो—सन्धा । (४) आदर-
 स्पृहयो. श्रद्धा । (५) मद्यादौ मधु । धान्तसमासिपर्यन्तं त्रिषु ।
 (६) तमस्यप्यन्धम् । (७) पण्डितम्मन्यगर्वितयो समुन्नद्धः । (८) अधिक्षेप
 निर्देशयोर्ब्रह्मवन्दुः । (९) अवलम्बिताविदूरयोरवष्टब्धः । (१०) ख्यातभू-
 षितयोः प्रसिद्धः । (११) सूर्यवह्नीश्चित्रभानुः । (१२) रश्मिसूर्ययोर्भानुः ।
 (१३) धातृदेहयोर्भूतात्मा । (१४) मूर्खनीचयोः पृथग्जनः ।

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पेत्रिणौ शरपक्षिणौ ।
 लैरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निवर्हिणौ १०६
 प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ।
 द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः १०७
 कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ।
 वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥
 क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ।
 आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥

(१) शैलपाषाणयोर्ग्रावा । (२) शरपक्षिणो पत्री । (३) द्वयोरर्थयो.
 शिखरी । (४) वह्निमयूरयो शिखी । (५) प्रतियतवन्दोपग्रहणयो प्रति-
 यत्नः । (६) सारथिहयारोहयो सादी । (७) अश्ववाणपक्षिषु वाजी ।
 (८) जन्मभूकुलयोरभिजनः । (९) अन्द-रश्मि व्रीहिभेदेषु हायनः ।
 (१०) 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽकैर्ग्नचन्द्रयो'रिति मेदिनी । (११) 'वृजिनं
 कल्मषे क्लीवं केरो ना कुटिने त्रिषु' इति रमसः । (१२) 'विश्वकर्मा सहस्राक्षो
 मुनिभिर्देवशिल्पिनो'रिति मेदिनी । (१३) यत्नादाचात्मा ।

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ॥११०॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ।

ईनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे १११

वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।

हादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी ११२

त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाऽधोजिह्विकापि च ।

केतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ११३

मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

(१) घातुकादौ घनाघनः । (२) मेघ काठिन्य-मूर्त्त निरन्तरेषु घनः ।

(३) दर्पादावभिमानः । (४) सूर्यप्रभयोरिनः । (५) चन्द्रनृपादौ राजा ।

(६) नर्तकीदूत्योर्वाणिनी । (७) 'वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेना

सैन्यमेदयो'रिति विश्व । (८) वज्रविधुतोर्हादिनी । (९) 'कामिनी भोरु-

वन्दयोः' । (१०) त्वगादौ तनुः । (११) 'सूना पुत्र्या वधस्थानगलशुण्डिकयो-

रपो'ति विश्वः । (१२) यज्ञादौ वितानं । (१३) कृत्यादौ केतनम् ।

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः॥११४॥
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।
 औतश्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥११५॥
 व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।
 स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ।
 स्याद्बुद्धानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।
 अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥
 उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।
 व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ११८
 मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने ।

- (१) वेदस्य ब्रह्म, विप्रस्य ब्रह्मा । (२) उत्साहनास्य गन्धनम् ।
 (३) प्रतीवाप = दुग्धादी दध्यादर्थं तापादिनिक्षेपः [जालेन] । जवनं =
 वेगः । औतश्चनं = तन्त्रम् । (४) लाञ्छनास्य व्यञ्जनम् । (५) लोक-
 वादस्य कौलीनम् । (६) निःसरणमनुष्ठानम् । (७) पश्ववकाशयोः
 स्यात्तन्त्रम् । (८) क्रीडाणाञ्चरुणास्य देवनम् । (९) पौरुषादनुत्थानम् ।
 (१०) प्रतिरोधकस्य च विरोधाचरणम् ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥११९॥
 निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।
 व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥१२०॥
 पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्चलके तन्त्रवाद्यंशेऽप्यणीयसि
 तिथिभेदे क्षणे पर्व वृत्तं नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥१२१॥
 अकार्यगुह्ये कौपीने मैथुनं संगतौ रते ।
 प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥१२२॥
 प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ।
 क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥१२३॥
 गृहदेहत्विदप्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।

(१) मारणादौ साधनम् । (२) वैरशुद्ध्यादौ निर्यातनम् । (३)
 विपदादौ व्यसनम् । (४) अक्षिलोमादौ—पक्ष्म । [रोंओं] (५) क्षणादौ पर्व
 (६) नेत्रच्छदादौ वृत्तम् । (७) अकार्यगुह्ययोः कौपीनम् । (८) सङ्गतिपुरतये
 मैथुनम् । (९) परमात्मादौ प्रधानम् । (१०) बुद्ध्यादौ प्रज्ञानम् । (११)
 पुष्पादौ प्रसूनम् । (१२) कुलनाशयोर्निधनम् । (१३) रोदनादौ क्रन्दनम्
 (१४) देहादौ वर्ष्म । (१५) गृहादौ धाम । (१६) चतुष्पथादौ संस्थानम्

संनिवेशो च संस्थानं लक्ष्मं चिह्नप्रधानयोः॥१२४

आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आराधनं साधने स्यादवासौ तोषणेऽपि च १२५

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥१२६॥

तालिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ।

समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ १२७

हीनं न्यूनान्वनगह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि॥१२८॥

ॐ इति नान्ताः ॐ

- (१) चिह्नादौ लक्ष्म । (२) संपिधानावाच्छादनम् । (३) साधनादा
 वाराधनम् । (४) रथचक्रादावधिष्ठानम् । (५) स्वजातिश्रेष्ठे मण्यादौ
 च रत्नम् । (६) सलिलादौ वनम् । (७) विरलादौ तालिनम् । तालिना-
 न्तवर्गसमाप्तिपर्यन्तं वाच्यलिङ्गा । (८) तत्समादौ समानम् ।
 (९) खलसूचकयोः पिशुनम् । (१०) न्यूहगह्ययोर्हीनन्यूनौ ।
 (११) वेगिशूरयोस्तरस्वी । (१२) अपराद्धादावभिपन्नः ।

कलापो भूषणे वह्ने तूणीरे संहतावपि ।
 परिच्छदे परीवापः पर्युसौ सलिलस्थितौ ॥१२९॥
 गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ।
 बाष्पसूष्माश्रु कशिपुं त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥१३०॥
 तल्पं शय्यादृदारेषु स्तम्भेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।
 प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥१३१॥
 मेघलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कंचपी ।
 [कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमैऽशके]

ॐ इति पान्ताः ॐ

रैवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥

ॐ इति पान्ताः ॐ

(१) भूषणादौ कलापः । (२) परिच्छदादौ परीवापः । (३) गोपगोष्ठ-
 पत्योगोधुकः । (४) विष्णुशिवयोः—वृषाकपिः । (५) कष्माश्रुणोर्बाष्पम् ।
 (६) अन्नवेद्ययो सहोत्तयः कशिपु पुनपुंसकयोः । (७) शय्यादौ तल्पम् ।
 (८) 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्भगात्रयो'रिति विश्वः । (९) प्राप्त-
 रूपादयो बुधमन्ययोः । अमी मेघलिङ्गाः । (१०) वीणाभेदकूर्म्यो कंचपी ।
 (११) मृगरोमपटादौ—कुतपः । (१२) कुत्सितादौ रेफः ।

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वी दिव्यगायने ।
 कैम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥१३३॥
 पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

ॐ इति वान्ताः ॐ

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ डिम्भौ तु शिशुवालिशौ
 स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।
 कुक्षिभूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेपि च ॥१३४॥
 स्याद्भेया दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम्
 स्थान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥१३५॥

(१) अश्वादौ-गन्धर्वः । वान्त एवाय प्रसिद्धः । (२) वलयादौ
 फल्गुः । (३) सर्पसूचकयोर्द्विजिह्वः । (४) पूर्वशब्दः प्राग्वाचो वाच्यलिङ्गः,
 यदा पूर्वजान् पितामहादीन् आह तदा पुंसि बहुत्वे च ज्ञेय इत्यर्थः । वान्त एवाय
 प्रसिद्धः । (५) घटादौ कुम्भः । (६) द्वयोर्दिम्भ । (७) द्वयोरर्थयो स्तम्भः ।
 (८) द्वयोः शम्भुः । (९) कुक्ष्यादिषु गर्भः । (१०) 'विस्रम्भः केलिकलहे
 विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्व । (११) भेयादौ दुन्दुभिः । (१२) महा-
 राजनाशौ कुसुम्भशब्दः ।

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।
सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः॥

ॐ इति भान्ताः ॐ

किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवङ्गमौ ।
इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥
धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।
उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥१३९॥
वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ।
नैगमौ द्वौ बलं रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥१४०॥

(१) क्षत्रियरथचक्रपिण्डकादौ नाभिः । (२) गोचम्पकचैत्रघ्राण-
तर्पणादौ सुरभिः । (३) सभ्यसंसदोः सभा । (४) अध्यक्षदयितादौ
वल्लभः । (५) किरणप्रग्रहयो रश्मिः । (६) कपिभेकयोः—प्लवङ्गमः ।
(७) इच्छामदनयोः कामः । (८) शौर्योद्योगयोः पराक्रमः ।
(९) पुण्यादौ धर्मः । (१०) 'उपक्रमः स्यादुपधा चिकित्सारम्भविक्रमे'
इति विश्वः [उपधा = घूस] (११) वणिक्पथादौ निगमः ।
(१२) नागरवणिजौ—नैगमौ । (१३) बलरामपरशुराममृगादौ—गम्यः ।

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ।
 स्तोमःस्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥
 उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ।
 गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिःस्वसृकुलस्त्रियोः ॥
 क्षितिक्षान्त्योः क्षमा गुक्ते क्षमं शक्तं हिते त्रिषु
 त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा
 ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्रधान्यकेतुषु ।
 सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥१४४॥

(१) 'ग्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः । इति विश्वः । (२) शक्ति
 सगपति—क्रान्त्योर्विक्रमः । (३) स्तोत्रादी स्तोमः । (४) कुटिलालसयो
 जिह्वः । (५) प्रस्वेदोष्णादौ घर्मः । (६) चेष्टादौ विभ्रमः । (७) रुजादौ
 गुल्मः । (८) भगिनी कुलस्त्रियोर्जामिः । (९) क्षमातिति क्षा पृथ्वी च
 योग्ये शक्ते हिते क्षमम्—इति धरणि । (१०) श्यामादिषु श्यामशब्दः ।
 श्यामशब्दः । (११) शारिवादिषु श्यामा । (१२) पुच्छादिषु ललामम् ।
 (१३) अध्यात्मादिषु सूक्ष्मम् । (१४) आदि—प्रधानादिषु—प्रथमः ।

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ।
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥१४५॥

❀ इति मान्ताः ❀

तुरङ्गरुडौ तादर्यौ निलयापंचयौ क्षयौ ।
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ १४६
पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ।
तिष्ठ्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ॥१४७॥
प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ।
रन्ध्रे शब्देऽर्थानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥१४८॥
स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ।

(१) सुन्दरप्रतीपयोर्वामः । (२) न्यूनादिद्वधमः । (३) जीर्णादिपु
यातयामम् । (४) तुरङ्गरुडयोस्तादर्यः । (५) गृहापचययोः क्षयः ।
(६) द्वयोरर्थयोः श्वशुर्यः । (७) द्वयोरर्थयोर्भ्रातृव्यः । (८) शब्दायमाने
मेघे इन्द्रे च पर्जन्यः । (९) द्वयोरर्थयोर्यः । (१०) द्वयोस्तिष्ठ्यः ।
(११) पर्यायस्त्रिष्वर्थेषु । (१२) अधीनादिषु प्रत्ययः । (१३) दीर्घद्वेषादा-
वनुशयः । (१४) असाकल्यादौ स्थूलोच्चयः ।

समयाःशपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ॥१४९॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ।

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ॥

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ।

पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च संनयौ ॥१५१॥

संज्ञाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ।

विस्त्रम्भयाच्छाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ।

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री संभायां च प्रातिश्रयः

- (१) शपथादौ समयः । (२) व्यसनादिष्वनयः । (३) अति-
क्रमादावत्ययः । (४) आपत्तिरुद्धादौ संपरायः । (५) श्वशुरपूजार्हयोः
पूज्यः । (६) समवायादौ संनयः । (७) सघातसंनिवेशयोः संस्त्यायः ।
(८) त्रिषु प्रणयः । (९) वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः । (१०) देशादौ
विषयः । (११) निर्यासे रसभेदेऽङ्गरागेविलेपने च कषायः । (१२) समा-
ऽऽश्रयाभ्युपगमेषु-प्रतिश्रयः ।

प्रायो भूम्न्यन्तगमने मैन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ।
 रहस्योपस्थयोगुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥१५४॥
 वीर्यं बैले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ।
 धिष्ण्यं स्थाने गृहेभेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥
 केशेरुहेन्द्रोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च ।
 वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥
 आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥
 छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ।
 कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ॥

(१) बाहुल्यादौ प्रायः । (२) दैन्यादौ-मैन्युः । (३) द्वयोगुह्यम् ।
 (४) द्वयोः सत्यम् । (५) द्वयोर्वीर्यम् । (६) द्वयोर्द्रव्यम् ।
 (७) स्थानादौ-धिष्ण्यम् । (८) शुभाशुभकर्मादौ भाग्यम् ।
 (९) भीष्मस्वर्णकेशेरुक्तेषु गाङ्गेयम् । (१०) दन्तिकागुह्य्यादिषु-
 विशल्या । (११) द्वयोर्वृषाकपायी । (१२) द्वयोरभिख्या । (१३) नव
 स्वर्गेषु क्रिया । (१४) चतुर्पुच्छाया । (१५) चतुर्षु कक्ष्याशब्द ।

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदो धनादिभिः ।
 जन्यं स्याज्जनवादेपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ॥
 गह्वर्हाहीनौ च वक्तव्यौ कल्पौ सज्जनिरामयौ ।
 आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थौ पुण्यन्तु चार्वापि ॥१६०॥
 रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वेदान्यो वल्गुवागपि ।
 न्याय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

ॐ इति यान्ताः ॐ

निर्वह्रावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ ।
 गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥१६२॥

(१) त्रिवर्धेषु कृत्याशब्दः । (२) 'जन्य निर्वाद्युदयो' इति
 धरणिः । (३) अतादौ जघन्यः । (४) द्वयोर्वक्तव्यः । (५) सज्जादौ
 कल्पः । (६) द्वयोरर्थः । (७) धर्ममनोशादिषु-पुण्यम् । (८) सुन्दरे
 रजतादौ च-रूप्यम् । (९) 'वेदान्यो दातृवाग्मिनोः' इत्यजयः ।
 (१०) वल्ग्राधमन्याय्येषु-मध्यम् । (११) बुधसुन्दरमनोशादिषु-
 सौम्यम् । (१२) द्वयोर्वारः । (१३) द्वयोः संस्तरः । (१४) द्वयोरर्थोर्गुरुः ।
 (१५) द्वयोर्द्वापरः ।

प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविद्धिताकृती ।
 किंशारू सस्यशूकेषु मरू धन्वधराधरौ ॥१६३॥
 अद्रयो द्रुमशैलाकाः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ।
 ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ॥
 प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणा अस्त्राः कचा अपि ।
 अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ १६४
 स्वर्णेऽपि राः परिकरपर्यङ्कपरिवारयोः ।
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥
 कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्तु सङ्गरः ।
 वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ॥१६७॥

(१) भेदसादृश्ययोः प्रकारः । (२) द्वयोराकारः । (३) द्वयोः
 किंशारूः । (४) द्वयोर्मरूः । (५) द्रुमादावद्रिः । (६) स्तनाब्द-
 योःपयोधरः । (७) त्रिषु वृत्रः । (८) बल्यादौ करः । (९) भङ्गादौ प्रदरः ।
 (१०) अश्रुकचयोरस्त्रः । (११) द्वयोस्तूवरः । (१२) घनस्वर्णादौ रेशब्दः ।
 (१३) पर्यङ्कादौ परिकरः । (१४) मौक्तिकादौ तारः । (१५) वायुकर्बुरयो-
 नारः । (१६) त्रिषु सङ्गरः । (१७) द्वयोर्मन्त्रः । (१८) सूर्यादौ मित्रशब्दः ।

मखेपुष्पखण्डेऽपि स्वर्गुह्येऽप्यवस्करः ।
 आढम्बरस्तूर्ध्वरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥१६८॥
 अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहनेऽपि च ।
 स्याज्जङ्गमे परीवारः स्वद्गकोपे परिच्छदे ॥१६९॥
 विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ।
 द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे १७०
 विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु ।
 सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु १७१
 दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ।
 महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुनपुंसकम् ॥१७२॥
 मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ।

(१) वज्रयशोवाणयूपखण्डेषु स्वरुः । (२) वर्चस्कगुणयो-
 रवस्करः । (३) द्वयोराढम्बरः । (४) अभियोगादावभिहारः ।
 (५) जङ्गमादौ परीवारः । (६) विटपादौ विष्टरः । (७) द्वार.स्थादौ प्रती-
 हारः । (८) विपुलनकुलादौ बभ्रुः । (९) बलादौ सारः । (१०) द्यूत कारादौ
 दुरोदरः । (११) महारण्यादौ कान्तारः । (१२) अन्यशुभद्वेषादौ मत्सरः ।

देवाद्बृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाविप्रये ॥
 वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ।
 ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् १७४
 यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥१७५॥
 शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ।
 ईरा भूवाक्सुरापसु स्यात्तन्द्नी निद्राप्रमीलयोः ॥
 धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यमलक्यपि ।
 क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका १७६
 त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छेदे ।
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रा कात्स्न्येऽवधारणे ॥

- (१) देवाद्बृतादौ वरशब्दः । (२) वंशाङ्कुरादौ करीरः ।
 (३) चमूजघनादौ प्रतिसरः । (४) यमानिलादौ हरिः । (५) कर्परांशे
 खण्डविकृत्यादौ च शर्करा । (६) यापनादौ यात्रा । (७) पृथिव्यादाविरा ।
 (८) निद्रादौ तन्द्नी । (९) उपमात्रादौ—धात्री । (१०) व्यङ्गादौ—क्षुद्रा,
 क्रूरादौ क्षुद्रः । (११) परिच्छेदादौ—मात्रा । कात्स्न्यादौ—मात्रम् ।

आलेख्याश्चर्षयोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ।
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥१७९॥
 निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शास्त्रमायुधलोहयोः ।
 स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥१८०॥
 मुखेऽग्रे क्रोडहलयोःपोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ।
 सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥१८१॥
 अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ।
 चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरं मप्सु च ॥

(१) आलेख्यादौ—चित्रम् । (२) श्रोण्यादौ—कलत्रम् । (३) योग्यादौ
 पात्रम् । (४) वाहनादौ—पत्रम् । (५) निदेशादौ—शास्त्रम् ।
 (६) आयुधादौ—शस्त्रम् । (७) जटादौ नेत्रम् । (८) पत्न्यादौ—
 क्षेत्रम् । (९) शूकरमुख्याद्यादौ—पोत्रम् । (१०) नामपर्वतादौ गोत्रशब्दः ।
 (११) आच्छादनादौ—सत्रम् । (१२) विषयादावजिरम् । (१३) गगना
 दावम्बरम् । (१४) राष्ट्र-लोकराज्ञादौ—चक्रम् । (१५) मोक्षापवर्ग-
 मक्षादावक्षरम् । (१६) दुग्धे जले च—क्षीरम् ।

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ।
 गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ॥१८३॥
 पुरोऽधिकमुपर्यग्रापर्यगारे नगरे पुरम् ।
 मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥
 द्वारोऽस्त्रियां भये श्वश्रे वज्रोऽस्त्री हरिके पवौ ।
 तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ॥१८६॥
 औशीरश्चांमरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ।
 पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ॥१८९॥
 व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ।

(१) भूरिः—स्वर्णकृष्णवस्त्रादौ पुंसि, सुवर्णे स्त्रीवम् । कर्पूरस्वर्णादौ चन्द्रः । (२) पूर्वारि द्वारसामान्ये च गोपुरम् । (३) गुहादम्भयो-
 र्गह्वरम् । (४) अन्तिकादौ रहसि च—उपह्वरः । (५) अधिकादा-
 वग्रम् । (६) अगारनगरयोः पुरमन्दिरशब्दौ । (७) देशादौ—राष्ट्रः ।
 (८) भयादौ दरः । (९) हीरकादौ वज्रम् । (१०) प्रधानादौ तन्त्रम् ।
 (११) चामरे दण्डे—औशीरः । शयनासनयोश्च—औशीरम् । (१२) करि-
 हस्ताग्रादौ—पुष्करम् ।

अन्तरभवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ॥
 छिद्रात्सीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ।
 मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ॥१८८॥
 शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेष्यलिङ्गकम् ।
 गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥१८९॥
 जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ।
 अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥
 उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ।
 एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥१९१॥

- (१) अवकाशादावन्तरम् । (२) स्थाल्यां गुरते मन्धदण्डे च पिठरम् ।
 (३) मुस्तकशुण्ठीविदग्धादौ नागरम् । (४) घातुकादौ शार्वरम् ।
 (५) अरुणादौ गौरः । (६) गङ्गातके व्रणकारके च—अरुष्करः
 (७) कठिने कुशौ च जठरः । (८) ओष्ठेऽधस्ताच्चाधरः । (९) एकताने
 अनाकुले च—एकाग्रः । (१०) व्यासक्तादौ व्यग्रः । (११) प्रतिवाक्यादा-
 नुत्तरशब्द । (१२) श्रेष्ठादावनुत्तरः । (१३) दूरादौ—परः ।

स्वादुपियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ।

उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ॥१९२॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरैः शुभ्रमुदीप्तशुक्तयोः ।

ॐ इति रान्ताः ॐ

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥१९३॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ।

कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः १९४

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रचारेऽपि च कम्बलः ।

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गे स्त्रियाम् ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना कालसीरिणोः ।

(१) स्वादुप्रिययोर्मधुरः । (२) कठिननिर्दययो क्रूरः ।

(३) दातृमहतोरुदारः । (४) अन्यनीचयोरितरः । (५) मन्दस्वच्छन्द

न्दयोः स्वैरैः । (६) उदीप्तशुक्तयो. शुभ्र. । (७) चूडादौ त्रिषु मौलिः ।

(८) मातङ्गादौ-पीलुः । (९) यमसमययो-कालः । (१०) कलहादौ कलिः ।

(११) मृगे जले कमले च कमलशब्द । (१२) नागरानसास्नाप्रावारादिषु

कम्बलः । (१३) करादौ-बलिः पुंसि । प्राण्यङ्गे बलिः स्त्रियाम् ।

(१४) स्थौल्यादौ बलम् । कालादौ बलः ।

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु १९६
 भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ।
 मूलोऽस्त्री पापविद्विद्वान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ॥
 शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्थव्यङ्गपङ्क्तिषु
 कलां शिल्पे कालभेदेऽर्प्याली सख्यावली अपि
 अभ्यङ्गविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।
 बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।
 लीलां विलासक्रिययोरुपलां शर्करापि च ।
 शोणितेऽभसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः

- (१) वात्यादौ वातूल [भूमूलियो] । (२) शठदौ—व्याल ।
 (३) पापादौ मलः । (४) रुगादौ शूलम् । (५) स्थाणुवह्निज्वालादौ
 च कीलः । (६) स्थव्यङ्गादिषु पालिः स्त्री । (७) शिल्पादौ—कला ।
 (८) सख्यादिज्वालिनः । (९) समुद्रजलविकारविशेषे कालादौ च—वेला
 ['ज्वार'] । (१०) कृत्तिकादिषु—बहुलः । (११) विलासादौ—लीला ।
 (१२) प्रस्तरे उपलः, शर्कराया—उपला । (१३) शोणितादौ—कीलालम् ।
 (१४) प्रथमादौ मूलम् ।

जालं समूह आनाये गवाक्षक्षारकेष्वपि ।
 शीलं स्वभावे सद्वृत्ते संस्ये हेतुकृते फलम् ॥
 छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ।
 अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चाभिषे पलम् ॥२०२॥
 और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ।
 कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥२०३॥
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ।
 पर्यासिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥२०४॥
 प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ।

(१) समूहादौ जालम् । (२) स्वभावादौ शीलम् । (३) संस्यादौ—
 फलम् । (४) छदि.समूहादौ—पटलम् । (५) अधःस्वरूपादौ—
 तलम् । (६) चाभिषे कर्षचतुष्टये च पलम् । (७) नागलोके बडवानले
 च पातालम् । (८) वस्त्रादौ—चैलम् । (९) शङ्कुसङ्कुले श्वभ्रादौ च
 कुकूलम् । (१०) निर्णीतादौ केवलम् । (११) पर्यास्यादौ कुशलम् ।
 (१२) अङ्कुरनिद्रमादौ प्रवालम् । (१३) जडपीवरादौ स्थूलम् ।

करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ॥२०५॥
 मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ।

ॐ इति लान्ता. ॐ

देवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ॥२०६॥
 मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ।
 अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः २०७
 भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।
 स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥२०८॥
 अविश्वासेऽपह्वेऽपि निकृतावपि निह्वः ।
 उत्सेकामर्षयोरिच्छा प्रसवे मह उत्सवः ॥२०९॥
 अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ।

(१) द्वयोः करालः । (२) चाख्यक्षयोः पेशलः । (३) मूर्खोदौ बालः ।

(४) चचलदौ—लोलः । (५) द्वयोर्दवो दावश्च । (६) द्वयोर्भवः । (७) द्वयोः सचिवः । (८) त्रिषु धवः । (९) शैलदौ—अवि । (१०) आज्ञादौ हवः ।

(११) सत्तादौ भावः । (१२) उत्पादादौ प्रसवः । (१३) अविश्वासादौ निह्वः । (१४) उत्सेकादौ—उत्सवः । (१५) प्रभावादौ—अनुभवः ।

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥२१०॥
 शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ।
 ध्रुवो भभेदे क्लीवं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥२११॥
 स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने
 स्त्रीकैटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ॥२१२॥
 शिवा गौरी फेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ।
 द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥२१३॥
 क्लीवं नपुंसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ।

ॐ इति वान्ताः ॐ

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ॥

- (१) जन्महेत्वादौ—प्रभवः । (२) शूद्रायां विप्रपुत्रे शस्त्रादौ च पारशवः ।
 (३) निश्चितादौ ध्रुवः । (४) ज्ञातावात्मनि च स्वः पुति । आत्मीये—
 त्रिषु । धनेऽस्त्रियाम् । (५) स्त्रीकैटीवस्त्रग्रन्थ्यादौ नीवी । (६) गौर्यादौ शिवा ।
 (७) कलहादौ द्वन्द्वम् । (८) द्रव्यादौ—सत्त्वम् । (९) नपुंसकादौ—क्लीवम् ।
 वान्तोप्ययमिति केचित् । (१०) द्वयोर्विद्वं शान्तः । (११) द्वयोः स्पशः ।

द्वौ राशि पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ।
 रहःप्रकाशौ विकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः २१५
 कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ।
 पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥
 दशाऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ।
 वंशा स्त्री करिणी च स्याद्दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥
 स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरमसृणावपि ।
 प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिंशावज्ञे च बालिशः ॥
 कोशोऽस्त्रीकुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ।

ॐ इति शान्ताः ॐ

(१) पुञ्जादौ—राशिः । (२) कुलादौ वंशः । (३) रहसि प्रकाशे च
 वीकाश । (४) द्वयोरर्थयोर्निर्वेशः । (५) कृतान्तादौ कीनाशः ।
 (६) पदादावपदेशः । (७) दर्भजलादौ कुशम् । (८) दीपमसृज्यवस्थादौ—
 दशा । (९) दिव्यतृष्णादौ—आशा । (१०) वन्ध्यास्त्रिण्यादौ—वशा ।
 (११) ज्ञानादौ दृक् शान्ता । (१२) साहसिकादौ—कर्कशः । (१३) स्फुटातपाति-
 प्रसिद्धादौ प्रकाशः । (१४) मूर्तबाल्योर्बालिशः । (१५) कुड्मलादौ—कोशः ।

सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥२१९॥
 काकमत्स्यात्खगौध्वाङ्क्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।
 अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ।
 पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥२२०॥
 शुक्रले मूषके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ।
 द्यूतक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽर्थाक्षमिन्द्रिये ॥
 ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।
 कर्षूर्वाता करीषाग्निः कर्पूः कुल्याभिधायिनी ॥
 पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ।
 उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्बिषम् ॥

(१) देवमत्स्ययोरनिमिषः । (२) आत्ममनुष्ययोः पुरुषः । (३) मत्स्यभक्षि-
 कासमिक्षुकेषु ध्वाङ्क्षः । (४) तृणवीरुयोः—कक्षः । (५) प्रग्रहादावभीषुः ।
 (६) प्रेषणादौ—प्रैषः । (७) सहायपार्श्वदौ—पक्षः । (८) किरीटदौ—
 उष्णीषम् । (९) श्रेष्ठशुक्रलादौ वृषः । [कोपशब्दः पान्तोऽत्र क्वचित्—
 पठ्यते] । (१०) द्यूतादावाकर्षः । (११) इन्द्रियादावक्षः । (१२) वात्तादौ
 कर्पूः स्त्रियाम् । (१३) पुंभावादौ पौरुषम् । (१४) जलगरलयोर्विषम् ।
 (१५) मांसोपादानादिषु—आमिषम् । (१६) अपराधपापादौ किल्बिषम् ।

स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।
 प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः २२४
 त्विदं शोभापित्रिषु परे न्येक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।
 प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्वणे २२५

ॐ इति पान्ताः ॐ

रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ।
 वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥२२६॥
 शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।
 पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥२२७॥

(१) वृष्ट्यादौ वर्षम् । (२) नृत्येक्षणप्रज्ञयोः प्रेक्षा । (३) सेवाप्रार्थनादौ-
 भिक्षा । (४) शोभाकान्त्यादौ त्विदं पान्ता । वक्ष्यमाणा न्येक्षादयस्त्रयो वाच्य-
 लिङ्गा । (५) कात्स्न्यादौ न्येक्षम् । (६) प्रत्यक्षाध्यक्षयोरध्यक्षः ।
 (७) अस्तिग्धादौ—रूक्षः । (८) रविहंसयोर्हंसः । (९) सूर्याग्न्यो-
 विभावसुः । (१०) तर्णकवर्षयोर्वत्सः । (११) सारङ्गदेवादौ दिवौकाः ।
 (१२) शृङ्गारादौ रसः । (१३) कर्णपूरादावुत्तंसः, अवतंसश्च ।

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसुं ।
विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः॥
लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ।
प्रसूरश्वापि भूयावौ रोदस्यौ रोदसी च ते २२९
ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।
पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥२३०॥
तेजःपुरीषयोर्वचो महस्तूत्सवतेजसोः ।
रजोगुणे च स्त्रीपुष्पे रौहौ ध्वान्तेगुणे तमः २३१
छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।

(१) देवभेदादौ वसुशब्दः । (२) विष्णुग्रहणोर्वेधाः । (३) हिताशमनादौ—
भाशी.पान्ता स्त्रियाम् । (४) प्रार्थनादौ लालसा । (५) चौर्यकर्ममारणयोर्हिंसा ।
(६) वृश्वाजन्त्योः प्रसूः स्त्रियाम् । (७) पृथिव्यादौ रोदसी रोदस्यौ
च । ईकारान्तस्य सान्तस्य वा द्विवचने रूपम् । (८) ज्वालादावर्चिः स्त्रीवे ।
(९) नक्षत्रादौ ज्योतिः स्त्रीवे । (१०) पायापराधयोरागः सान्तं क्लीवे ।
(११) खगादौ वयः सान्तं क्लीवे । (१२) तेजःपुरीषयोर्वचः सान्तं क्लीवे ।
(१३) उत्सवादौ महः सान्तम् । (१४) गुणादौ रजः । (१५) ध्वान्तादौ तमः ।
(१६) पद्यादौ छन्दः । (१७) कृच्छ्रादौ तपः सान्तं क्लीवे ।

सहो बलं सहा मार्गो नभःखं आवणो नभाः ॥
 ओकः सद्भाश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।
 ओजो दीप्तौ बले स्रोतं इन्द्रिये निम्नगारये २३३
 तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु ।
 विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंसेऽप्यतिशये त्वमी ।
 वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥
 वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान् साधुवाढयोः २३५

* इति सान्ताः *

दूलेऽपि बर्हे निर्वन्धोपैरागार्कादयो ग्रहाः ।

(१) बले क्लीबे, पुंसि मार्गशीर्षादौ सहःशब्दः । (२) गगनादौ नभः । (३) सद्भादौ ओक सान्त पुंसि क्लीबे च । (४) जलादौ पयः । (५) बलादावोजः । (६) इन्द्रियादौ स्रोतः । (७) प्रभावादौ तेजः । अतः सान्ता त्रिषु । (८) पण्डितादौ विद्वान् । (९) विद्वतादौ बीभत्सः । वक्ष्यमाणाश्चत्वारोऽतिशयेऽर्थे । (१०) अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यश्च-उयायान् । (११) युवाल्पयो-कनीयान् । (१२) ऊरुवरयोः-वरीयान् । (१३) अतिशयितः साधुर्वाढो वा-साधीयान् । (१४) पिच्छपत्रयो र्बर्हम् । (१५) निर्वन्धादौ ग्रहः ।

द्वार्यापीडे कंवाथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥२३६॥
 तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।
 पैती परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥२३७॥
 दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।
 व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्धर्कास्तमोऽपहाः ॥
 पारिच्छदे नृपाह्नेऽर्थे परिवर्होऽव्ययाः परे ।

ॐ इति हान्ताः ॐ

आङ्गीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजै । २३६ ।
 औ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ।
 पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः । २४० ।

(१) 'निर्यूहः शेषरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्व । 'निर्व्यूह' इति कचिन्पाठः । (२) तुलासूत्रादौ प्रग्राहप्रग्रहौ । (३) पत्न्यादौ परिग्रहः । (४) औगृहादौ गृहशब्द । (५) श्रोण्यादौ आरोहः । (६) वृन्दादौ व्यूह । (७) सप्तवृत्रयोरहिः । (८) अग्न्यादौ तमोपहः । (९) पारिच्छदादौ परिवर्हः । (१०) अथ अनेकार्था अव्यया उच्यन्ते,—इपदर्थेऽभिव्याप्त्यादौ च—आह । (११) स्मृतौ वाक्यारम्भे च—आ । (१२) कोपपीडयोः—आ । (१३) पापदौ—कु । (१४) निर्भर्त्सनादौ—धिक् ।

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।
 स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्याति ॥ २४१
 स्विंत्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।
 संकृत्सहैकवारे चाप्यारारदूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥
 प्रतीच्यां चरमे पश्चादुत्ताप्यर्थविकल्पयोः ।
 पुनः सहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः २४३
 खेदादनुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे चत ।
 हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः २४४
 प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।
 इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

- (१) अन्वाचयादौ च । (२) आशी.क्षेमादौ-स्वस्ति ।
 (३) प्रकर्षादौ-अति । (४) प्रक्षादौ-स्वित् । (५) भेदेऽवधारणे
 तु (६) एकवारे सहार्थे च-संकृत् । (७) दूरसमीपयोरारारत् ।
 (८) प्रतीच्यादौ-पश्चात् । (९) विकल्पाप्यर्थादौ-उत्त । (१०) पुन-
 सहार्थयोः शश्वत् । (११) प्रत्यक्षतुल्ययोः साक्षात् । (१२) खेदादौ-चत ।
 (१३) हर्षादौ हन्त । (१४) प्रतिनिध्यादौ-प्रति । (१५) हेत्वादौ-इति ।

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।
 यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥२४६॥
 मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ।
 वृथा निरर्थकाविध्योर्नानाऽनेकोभयार्थयोः ॥२४७॥
 नुं पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ।
 प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥२४८॥
 गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि ।
 उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते २४९
 अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ।
 इवेत्यमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥२५०॥

(१) प्राच्यादौ-पुरस्तात्, (२) पुरार्थे-अग्रतः । (३) साकल्यादौ-
 यावत् तावत् । (४) मङ्गलादौ-अथो, अथ । (५) निरर्थकावि-
 द्योर्वृथा । (६) अनेकोभयार्थयोर्नाना (७) पृच्छादौ नु । (८) पश्चात्सा-
 दृश्ययो -अनु । (९) प्रश्नादौ ननु । (१०) गर्हादौ-अपि । (११) उपमादौ
 वा । (१२) अर्थे जुगुप्सिते च सामि । (१३) सहार्थे समीपे च-अमा ।
 (१४) जलशिरसो. कम्र । (१५) इवेत्यमर्थयो -एवम् । (१६) तर्कादौ-नूनम् ।

तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सिते ।
 नाम प्राकाशसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥२५१॥
 अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।
 हुंविर्तर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥२५२॥
 पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ।
 स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा २५३
 ऊर्यूरौ चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।
 स्वर्गे परे च लोके स्वर्वात्तासंभाव्ययोः किल २५४
 निषेधैवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु ।
 समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः २५५

(१) तूष्णीमर्थे सुखे-जोषम् । (२) जुगुप्साया पृच्छायाश्च किम् ।
 (३) प्राकाश्यादौ नाम । (४) भूषणादौ-अलम् । (५) विर्तर्कपरि-
 प्रश्नयो-हुं । (६) अन्तिकमध्ययोः समया । (७) अप्रथमे भेदे च
 पुनः । (८) निश्चयनिषेधयोः निः । (९) प्रबन्धादौ-पुरा । (१०) विस्ता-
 रेऽङ्गीकृतौ च-ऊररी, ऊरी, उररी । (११) स्वर्गादौ स्वः । (१२) वार्तादौ
 किल । (१३) निषेधादौ खलु । (१४) समीपादौ अभितः ।

नामप्राकाशयोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।
तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे ह्य विषादाशुगतिषु । २५६ ।
अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतौववधारणे ।

❀ इति नानार्थवर्गः ❀

❀ अथ अव्ययवर्गः ❀

चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।
मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत् समाः ॥१॥
स्नाग् भटित्यञ्जसाहाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते ।
धूलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥२॥
पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

(१) नामप्राकाश्यादौ—प्रादुः । (२) अन्योन्यादौ मिथः । (३) अन्तर्धितिर्यगर्थयोः—तिरः । (४) विषादादौ—हा । (५) अद्भुतखेदयोः अहहा । (६) हेत्वादौ—हि । (७) त्रीणि चिरकालस्य । आद्यपदेन—चिर, चिरेण, चिरात्, चिरे इति गृह्यन्ते । (८) पद्—पौनःपुन्यार्थकाः । (९) सप्त द्रुतायां । [झटपट] (१०) पट्—अतिशयवाचका । (११) पट् वर्जनार्थका ।

यत्तद्यतस्ततो हेतोवसाकल्ये तु चिञ्चन ॥३॥
 कैदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥४॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥५॥
 दिवांहीत्यथ दोषां च नक्तं च रजनाविति ।
 तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥६॥
 स्युः प्याद् पाडङ्ग है हे भोः समंया निकषा हिरूक् ।
 अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥७॥

(१) चत्वारि हेत्वर्थकानि । (२) द्वे असाकल्यार्थे । (३) द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' इत्यर्थके । (४) पञ्च सहायार्थकानि । (५) एकमानुकूल्यार्थकम् ।
 (६) द्वे व्यर्थार्थके । (७) षट्—वितर्कार्थकानि । (८) षट्—पादपूरणे ।
 (९) द्वे पूजने । (१०) अहीत्यर्थे द्वे । (११) रात्रावित्यर्थे द्वे । (१२) द्वे
 तिर्यगर्थे । (१३) षट् सम्बोधनार्थकानि । (१४) त्रीणि सामीप्यार्थकानि ।
 (१५) एकमविचारितेयं । (१६) त्रीण्यग्रार्थकानि ।

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषद् वौषद् वषद् स्वधा ।
 किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥८॥
 वं वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये ।
 मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥९॥
 दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा ।
 अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रंसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥
 युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीर्क्षं शश्वदनारते ।
 अभावे नह्य नो नापि मास्म माऽलं च वारणे ॥११॥
 पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्वाञ्छसा द्वयम् ।
 प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥१२॥

(१) देवहविर्दानादौ पष । (२) त्रीण्यल्पार्थकानि । (३) द्वे
 भवान्तरे । (४) षट् साम्यार्थकानि । (५) द्वे विस्मयार्थके । (६) द्वे
 मौने । (७) तत्क्षणे द्वे । (८) द्वे आनन्देऽर्थे । (९) द्वे मध्येऽर्थे ।
 (१०) एकं हठे । (११) द्वे युक्ते । (१२) द्वे अनारते । (१३) चत्वारि अभावे ।
 (१४) त्रीणि वारणे । (१५) पक्षान्तरे द्वे । (१६) तत्त्वे द्वे । (१७) द्वे
 प्राकाश्ये । (१८) त्रीण्यङ्गीकारे ।

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।
 एकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥
 ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कैचित्कामप्रवेदने ।
 निर्वमं दुःखमं गर्ह्ये यथास्वं तु यथायथम् ॥१४॥
 मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ।
 स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥१५॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवैश्यं निश्चये द्वयम् ।
 सर्वद्वर्षेऽवरे त्वर्वागमेवं स्वयमात्मना ॥१६॥
 अल्पे नीचैर्महत्पुत्रैः प्रायो भूम्न्यद्भुते शनैः ।

- (१) चत्वारि सर्वत इत्यस्मिन्नर्थे । (२) अनिच्छानुमतौ-एकम् ।
 (३) एकमसूयोपगमे । (४) एकं विरोधोक्तौ । (५) एकमिष्टपरिग्रहे ।
 (६) द्वे गर्ह्ये । (७) यथायोग्ये द्वे । (८) द्वे असत्ये । (९) द्वे
 सत्ये । (१०) पथनिर्धारणे । (११) अतीते एकम् । (१२) द्वे निश्चये ।
 (१३) एकं वर्षे । (१४) अवरे-अर्वाक् । (१५) एवमर्थ एकम् ।
 (१६) आत्मना इत्यर्थे द्वयम् । (१७) एकमल्पेयम् । (१८) महत्येकम् ।
 (१९) भूम्नि-प्रायः । (२०) अद्भुते-शनैः ।

सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने । १७।
 अस्ति सत्त्वे रूपोक्तावु ऊं प्रश्नेऽनुनये त्वयि ।
 हुं तर्कस्थादुंषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८॥
 पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ष्टु सुष्ष्टु प्रशंसने ।
 सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके ॥ १९॥
 परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।
 अद्यात्राह्वयथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २०॥

(१) नित्ये-सना । (२) बाह्ये-बहिः । (३) अतीने-स्म ।
 (४) अवर्शने-अस्तम् । (५) सत्त्वे-अस्ति । (६) रूपोक्ता-उ ।
 (७) प्रश्ने-ऊं । (८) अनुनये-अपि । (९) हुं तर्कः । (१०) रात्रेरवसाने-
 उषा । (११) नतौ-नमः । (१२) पुनरित्यर्थे अङ्ग । (१३) निन्दायां-दुष्ष्टु ।
 (१४) प्रशंसार्था-सुष्ष्टु । (१५) दिनान्ते-सायम् । (१६) प्रभाते-द्वे ।
 (१७) अन्तिके-निकषा । (१८) पूर्वे वर्षे-परुत् । पूर्वतरे वत्सरे-परारि ।
 याति = वर्त्तमाने, वत्सरे-ऐपमः । (१९) पूर्वेहि-पूर्वेद्युः । उत्तरेऽहि-
 उत्तरेद्युः । अपरेहि-अपरेद्युः । एवम्-अधरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः,
 इतरेद्युरिति ।

तथाऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

लभयद्युश्चोभयेद्युः परेत्वाहि परेद्यवि ॥२१॥

ह्योऽतीतेऽनागतेऽहि श्वः परश्वश्च परेऽहनि ।

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥२२॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥२३॥

ॐ इत्यन्ययवर्गः ॥ ४ ॥ ॐ

(१) उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे-द्वयम् । (२) परेहि-परेद्यवि । (३) अतीते दिने ह्य । (४) आगामिनि श्वः । (५) परेहनि-परश्व [परसौ] । (६) तस्मिन् काले-तदा, तदानीम् । (७) एकस्मिन् काले-एकदा, युगपत् । (८) सर्वस्मिन् काले-सर्वदा, सदा । (९) एतस्मिन् काले-एतर्हि । एवम्-इदानीम्, अधुना साम्प्रतम्-अपि । (१०) प्राच्यां दिशि-प्राक्, प्राच्या-दिशि इति च-प्राक् । प्राची दिक् च-प्राक् । एव-देशे काले च । तथा-अवाच्यां दिशि, -अवाच्या दिशः, -अवाङ् देशो वा-अवाक् । एवम्-उदक्, प्रत्यक् । आदिपदेन-उत्तरात्, अधरात् दक्षिणादित्यादयः ।

❀ लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ❀

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥१॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्घद्यबाधितः ।

स्त्रियामीद्द्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥२॥

(१) सलिङ्गशास्त्रैः = पाणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितैः, सन्वयनादिप्रत्ययजैः—
चिकोर्पादिशब्दैः, कृत्प्रत्ययजैः = श्रपाकादिभिः, तद्धितप्रत्ययजैः = दाण्डपाता-
दिभिः, समासजैः = 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु' रित्यादिभिरुक्तैः, प्रायः—अनुक्तैः =
पूर्वमनुक्तैः,—शब्दैः—उपलक्षितः—अयं लिङ्गसंग्रहः क्रियते । इह संग्रहे—
अस्मिन् लिङ्गादिसंग्रहे—लिङ्गं संकीर्णवत् = संकीर्णवर्गवत्—उन्नयेत् = जानीयात् ।
यथा संकीर्णं प्रकृतिप्रत्ययादिमिलिङ्गनिर्णयस्तद्वदिहाप्युन्नेदित्यर्थः ॥ १ ॥

(२) लिङ्गैति—लिङ्गस्य—शेषः = अवशेषः, तस्य विधानम् = विधिः, अत्रो-
च्यमानो, व्यापी = पूर्वोक्तकाण्डत्रयस्य व्यापको बोध्यः, उत्सर्गश्चात् । यदि
केनापि लिङ्गविशेषवचनवचनेन अत्रोक्तेन पूर्वोक्तेन वा,—न बाध्यते ।

(३) स्त्रियामिति—अधिकारोऽयम् मसीशब्दः यावत् । ईच्च ऊच्च—तौ विरामे—
अन्ते यस्य,—तच्च तदेकाच्च—[ईकारान्तभूकारान्तश्चैकाच्छब्दरूपमिति यावत्]
स्त्रियाम् । यथा—श्रीः, धीः, ह्रीः, अः, लूः, मूः । छनानीति लूरित्यादौ तु—'कृतः

नाम विद्युन्निशावल्लीवाणीदिग्भूनदीधियाम् ।
 अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥३॥
 तल्वृन्दे येनिकटयत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।

कर्त्तरी'ति वक्ष्यमाणेन बाधाञ्चिल्लिङ्गैव । योनिसहितप्राणिनाम—स्त्रियाम् ।
 यथा—माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दार'शब्दे तु—'दाराः पुभूम्नी'ति पूर्वोक्त-
 वचनादस्य बाधः । (१) विद्युदादीनामष्टानां नामानि स्त्रियाम् । यथा—विद्युत् ,
 तडित् । रात्रि , रजनि । बलि, बोरुत् । 'वाणी'ति युक्तः पाठः । वाक्, गौः,
 गी । दिक् हरित् । भूः, भूमिः, कुः । सरित्, त्रिस्तोताः, विपाट् । छी-
 ग्रहणं चिन्त्यम्, अन्यतोपि सिद्धेः । अतो धियामिति पाठः । सवित्, चित्,
 प्रतिपत् । (२) एकार्थः = समाहारे जायमान , अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः
 स्त्रियाम् । दशमूली, त्रिलोकी, सप्तशती । ' (३) पात्राद्यन्तो द्विगुः स्त्रियां न ।
 यथा—पञ्चपात्रं, चतुयुगं त्रिभुवनम् । (४) तलन्त स्त्रियाम्,—ग्रामता,
 जनता । वृन्दाथकाः = समूहार्थका ये—य—इनि—कत्य—त्रास्तदन्ता. स्त्रियाम् ।
 पाशानां समूहः—पाश्या । खलिनी, शाकिनी, गोत्रा रथकट्या । 'दन्दाद्गुर्वैर-
 मैथुनिकयो'रिति विहितबुधन्ता स्त्रियाम् । अश्वमहिपिका, काकोलूफिका ।
 अत्रिभरद्वाजिका । आदिना 'पादशतस्ये'ति 'दण्डन्यवसर्गयोश्च'ति बुनपि ।
 द्विपदिकां ददाति । वुनो ग्रहणं—युजोप्युपलक्षणम् । गार्गिकया ह्याद्यते,—

स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुल्णच्ण्वुच्चयव्युजिञ्जनिशाः४
 उणादिषु निखरीश्च ड्यावूडन्तं चलं स्थिरम् ।
 तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णदिक्॥५॥
 घञो जः सा क्रियाऽस्यां चेद्दण्डपाता हि फाल्गुनी

‘गोत्रचरणे’ति वुञ् । शैष्योपाध्यायिका,—‘द्वन्द्वमनोशे’ति वुञ् । (१) ‘क्रिया’-
 मित्यधिकारे—भावे कर्मादौ च ये अयादयः प्रत्ययास्तदन्तं क्रियाम् । यथा—
 अकरणिः, अजननिः,—‘आप्तिशे नन्यनि’रित्यनिः । कृतिः,—‘क्रियाक्तिन्’ ।
 प्रच्छदिका,—‘रोगाख्याया’मिति ण्वुल् । णच्—न्यावक्रोशी,—‘कर्मव्यति-
 हारेण’निति णच् । ण्वुच्—भवतः शायिका,—‘पर्यायाहेति ण्वुच् । व्रज्या-
 ‘व्रजयजो’रिति क्यप् । युच्—कारणा, कामना,—‘प्यासश्चयेति युच् ।
 इञ्—कांत्वं कारिमकार्पाः १,—‘प्रश्नाख्यानयो’रितीञ् । अङ्—छिदा,—
 पिङ्गिदेति अङ् । निः—ग्लानिः,—‘ग्लाम्लाज्ये’ति निः । शः क्रिया, इच्छा ।
 उणादिषु—न्यन्तमूदन्तमीदन्तश्च क्रियाम् । श्रेणिः, श्रोणिः, कर्पूः, चमूः । अवोः,
 तरी । ड्यन्तमावन्तं यच्चल स्थिर वा तत् क्रियाम्—कदली, रमा, वामोः ।

(१) ‘तदस्यां प्रहरण’मिति णान्तं क्रियाम् । मुष्टिः प्रहरणमस्यां—मौष्टा,
 पाल्लवा । णदिक्=णोदाहरणस्येय दिक्,—तेन ‘मौसला’ ‘दाण्डे’त्यादि
 बोध्यम् । (३) ‘घञ. सास्या’मिति ज्ञान्तं क्रियाम् । दण्डपातोऽस्यां वर्तते—

श्यैनंपाता च मृगया तैलम्पाता स्वधेतिदिक् ॥६॥
 स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि ।
 लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाऽऽढकी ७
 सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्कापिपीलिका ।
 तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥८॥
 पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणीद्रुणीदरत् ।
 सातिः कन्था तथाऽऽसन्दी नाभी राजसभापि च ९

दाण्डपाता—फाल्गुनी । एवं—श्यैनम्पाता मृगया । तैलम्पाता स्वधा । (१) अप-
 चयस्य = ह्रस्वत्वस्य विवक्षायां स्त्रीत्वं,—यथा—अल्पं मृणालं—मृणाली,
 घटी, कुम्भी । (२) लङ्कादयः स्त्रियाम् । 'लङ्कावूढन्त'मिति सिद्धे प्रपञ्चार्थे
 आरम्भः । लङ्का = रक्षः पुरी, शाखा, कुलश, शाकिनी च । शेफालिका—
 पुष्पमेद । धातकी—वृक्षमेद* । पञ्जिका—निखिलपदव्याख्या । आढकी=
 तुवरी । (३) सिध्रका—वृक्षमेदः । प्राचिका = वनमक्षिका, पक्षिमेदो वा ।
 सुरङ्गा = भूमिगूढमार्गः । माढिः = पत्रशिरा । (४) पिच्छा = निर्यासः ।
 [गौद] । चूर्णिः = टीकामेद* । द्रुणी = जलद्रोणी [नाद] । दरत् =
 प्रपात [दर] । सातिः = दानम् । आसन्दी = वेप्रासनम् ।

भँल्लरी चर्चरी पारी होरा लद्वा च सिधमला ।
लाक्षा लिक्ता च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी १०

❀ इति छील्लिसंग्रहः ❀

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥११॥
करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।
अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः

(१) चर्चरी=गीतभेदः । पारी = दोहनी [‘कटोरी’—‘दोकणी’] । लद्वा =
पक्षिभेदः । गण्डूषा = उन्नतनाभिः । चमसी—पात्रभेदः । मसी—लेखन
साधन । [स्याही] । लङ्कादयो मस्यन्ता स्त्रियाम् । (२) ‘पुंस्त्वे’ इत्याधिकारः ।
सभेदाः, सानुचराः, देवासुरपर्याया —पुंसि । यथा—अमराः, निर्जराः, देवाः
इन्द्रः, सूर्यः, गणेशः । हाहाः, मातलिः । असुराः दैत्याः । बलिः, रावणः ।
कूष्माण्डः, चण्डः, मुण्डः । (३) स्वर्गादिस्तनान्ताः सपर्यायाः सभेदाश्च पुंसि
रयुर्यदि विशेषलिङ्गविधिना बाधो न स्यात् । स्वर्गः, नाकः । त्रिविष्टपादौ तु
स्त्रीवचनविशेषेण बाधः । यागः = क्रतुः । तज्जेदाः—दर्शपूर्णमासादयः ।
एवं सर्वत्र । (४) अह्नाहान्ताः पुंसि । पूर्वाह्नः, ब्रह्मः । क्ष्वेडः = विपं,
तज्जेदाः पुंसि, विशेषवचनेनावधिताश्चेत् । यथा—‘सौराष्ट्रिकः’—इत्यादि ।

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।
 कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥१३॥
 कर्षेणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।
 पथनयसदोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥१४॥
 नाम्न्यकर्त्तरि भावे च घञजञ्जङ्णघाथुचः ।

रात्रान्ताः संख्याभिन्नपूर्वपदा पुंसि । यथा—अहोरात्र, पूर्वरात्रः । संख्या-
 पूर्वपदेतु नेह—पषरात्रम् । (१) श्रीवेष्टापा निर्यासा. पुंसि । श्रीवेष्टः, सरलः,
 द्रव । आघपदेन—श्रीवास गुग्गुलुः सिंहक इत्यादयः । असन्ता अन्नन्ताश्च
 पुंसि, विशेषवचनैरबाधिताश्चेत् । अङ्गिरा, चन्द्रमा, वेधा । मधवा, राजा ।
 अबाधिताः किम्—आसरस, जलौकसः । वर्त्त, लोम, साम । कशेरु-जतु-
 वस्तूनि विहाय,—तु-रु विरामकाः पुंसि । हेतुः, सेतुः, मेरुः, कुरुः ।

(२) ककरादिटान्तद्वादशवर्णोपधा अदन्ता शब्दा पुंसि । अङ्ग, लोकः ।
 माष, तुष । गुण, घुणः । दर्म, गर्दम । समीरः, शूकरः । यूपः, कूपः ।
 अर्थः, नाथ । जनः, घनः । विनय, प्रणयः । रस, हास । पटः, घटः ।
 गोत्रप्रवर्त्तका, प्रवराः, चरणानां = वेदशाखानां नामानि च पुंसि । गौतमः,
 भरद्वाजः । कठ, कलाप । (३) नाम्नि = संशयाम्, अकर्त्तरि = कर्त्तृभिन्ने
 कारके, भावे च ये विहिता —घञादयः सप्त, तदन्ता पुंसि । यथा—घञ-

ल्युः कर्तरि मनिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यः १५
 द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।
 कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥
 वटकश्चानुवाकश्च रत्नकश्च कुडङ्गकः ।

प्रासाद । परच्—चयः जय । 'ऋदोरप्'—कर, गर । 'यजयाचयते'ति
 नङ्—यश्च, याथा । न्याद.—'नौ गचे'ति णः । प्रच्छदः—'पुंसि संज्ञाया'मिति
 घः । वेपथुः—'द्वितोऽथुच्' । कर्तरि ल्यु — नन्दनः । भावे इमनिच्—महिमा ।
 'सुपि स्थ' इति कः—प्रस्थ । प्रादितः, अन्यस्मात्सुबन्ताच्च परस्मात्—घो. किः—
 प्रधि, जलधिः । (१) समाहारैकवत्त्वाभावे द्वन्द्वे—अश्ववडवौ—अश्ववडवानिति
 पुंसि । सूर्येन्दुपूर्व. अय. पूर्वश्च कान्तः पुंसि—सूर्यकान्त, चन्द्रकान्त.,
 अयस्कान्त. । (२) वटकादयः—पतङ्गहान्ता पुंसि । वटकः = मापपिष्ट-
 विकारः । अनुवाकः = मन्त्रसमूहः । रत्नक = पद्मकान्वलभेदः [पद्ममीना] ।
 कुडङ्गकः = लतागृहम् । पुरः = वाणमूलम् । न्यूतः = सामभेदः । समुद्र. =
 पेटक. । विट = जारः । पट्ट = पेणशिला । घट = तुला । खट. = अन्धरूपः ।
 कोट्टारः = कूपादौ । घट्ट. = तीर्थम् । 'कोट्टः=दुर्गपुरम्, अरघट्ट. = घटीयन्त्रम्'
 इति केचित् । हट्ट. = आपण. । पिण्ड. = देह । गोण्ड = वृद्धनाभिः ।
 पिचण्डः = उदरम् । गड्ड = कुञ्ज । करण्डः = मधुकोपः । वरण्ड. = समूहो

पुहो न्यूहः समुहश्च विटपट्टघटाः खटः ॥१७॥
 कोटारघट्टहटाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।
 गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥१८॥
 दंतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।
 कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥१९॥
 आतपः क्षत्त्रिये नाभिः कुणपत्तुरकेदराः ।
 पूरत्तुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥२०॥
 वेतालभल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।
 कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥२१॥

ॐ इति पुंलिङ्गशेषः ॐ

मुखरोगश्च । किणः = रुढव्रणचिह्नम् । [सीतला आदिके दाग] । घुणः =
 काष्ठकीटः । (१) दृतिः = चर्मपुटः । सीमन्तः = केशवेशः । हरित = दिशा
 रोमन्थः = चर्वितचर्वण पशूनाम् । उद्गीथः = ओंकार, सामध्वनिश्च ।
 स्तूपः = इष्टकाचयः । पूपकः = अपूपकः । क्षत्रिये नाभिः पुंसि, अन्यत्र स्त्रियाम् ।
 कणपः = प्रासमेदः । कुणप इति पाठे—शव । केदरः = पणः [स्तेरुज'—
 'टका'] । पुद्गलः = देहादिः । (२) वेताल = भूताविष्ट शवः । भल्लः =
 बलिष्ठः । भल्ल = शस्त्रमेदः । पुरोडाश = हविर्मेदः । पट्टिशः—शस्त्रमेदः ।

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्चभ्रहिमोदकम् ।
 शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥२२॥
 फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ।
 जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥२३॥
 कोट्याःशतादिसंख्याऽन्या वा लक्षा,नियुत च तत्
 द्रथच्चकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥२४॥

कुलमायः = काञ्जिकम् । रभसः = वेगः । कटाहः = लोहपात्रभेदः ।

पतद्ग्रहः = निष्ठीवनपात्रम् [पीकदान] ।

(१) द्वाभ्यां = क्षीपुंसाभ्यां हीने—‘क्षीवे’—इत्यधिक्रियते । अन्यच्च = पूर्वोक्तसङ्ग्रहादवशिष्टं क्षीवे,—बाधकविरहे । किञ्च खादय’, तत्पर्यायाश्च तद्विशेषाश्च क्षीवे । खं—गगनम् । अरण्यं—विपिनम् । श्वभ्रं विलम् । हिमं—तुहिनम् । उदकं—जलम् । शुल्बं—ताम्रम् । जलपुष्पाणि—कमलादीनि । एतानि सपर्यायाणि सविशेषाणि च क्षीवे । (२) कोट्या विना = तां विहाय शतादिका संख्या क्षीवे । शतम्, सहस्रम्, अयुतम्, अर्बुदम् । लक्ष—वा क्षीवे, पक्षे त्रियान् । लक्षं, लक्षा । तस्य = लक्षस्य पर्यायो—नियुतं च क्षीवे । अमन्त-मिसन्तमुत्तन्तमन्तन्तश्च द्रथच्च क्षीवे । पयः, यशः, तेजः । सर्पिः, इवि । वपुः, आयुः । चर्म, वर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे यत्—अनान्तं नाम तत्र क्लीवे । गमन,

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
 पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥२५॥
 द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
 षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥
 शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।

दानं, हसनम् । कर्त्तरि तु—नन्दनः, रमणः । (१) त्रान्तं लोपध, -शिष्ट =
 बाधकाबाधित क्लीबे । दात्रं, पात्रम् । कूलं, मूलम् । बाधके तु सवि—पुत्रः,
 वृत्रः, मन्त्रः, कालः—इत्यादौ पुस्त्वमेव । संख्यापूर्वं रात्र क्लीबम् । त्रिरात्रं,
 पञ्चरात्रम् । पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थं = समाहारे—द्विगु—क्लीबे,—शिष्टप्रयोगात् ।
 पञ्चपात्र, त्रिभुवनम् । व्यसमाहारे तु पञ्चकपालः । त्रिपुरी, पञ्चमूलीत्यादौ
 शिष्टप्रयोगात्क्लीत्वमेव । (२) एकत्वे द्वन्द्वो—द्वैकत्व = समाहारद्वन्द्वः,
 अव्ययीभावश्च क्लीबे । पाणिपादम्, अधिहरि । संख्याव्ययात्परः कृतसमासान्तः
 पथ—क्लीबे । द्विपथं, विपथम् । तत्पुरुषे षष्ठ्यन्तात्परा बहूनां छाया क्लीबे ।
 वीर्णा = पक्षिणां छाया विच्छायम् । षष्ठ्यन्तात्परो यः समूहार्थकः सभाशब्द-
 स्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे । खोसभम् । खोसमूह इत्यर्थः । (३) राजशब्द विना—
 राजपर्यायात्, अमनुष्यात् = रक्ष पिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा—शालार्था

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥२७॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥२८॥

भावे नणक्चिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥२९॥

समूहार्था च सभा तत्पुरुषे क्लीवे । नृपसभं, दासीसभं, पिशाचसभं, रक्ष
सभमित्यादि रीत्या ज्ञेयम् । (१) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः क्लीवे,
उपज्ञोपक्रमयो प्राथम्ये द्योत्ये । कस्य = प्रणापतेः—उपज्ञा कोपज्ञं—सृष्टिः ।
कोपक्रमं सृष्टिः ॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवे,—उशीनर-
देशस्थसंज्ञासु चेत्सा भवति । सौशमीनां कन्था—सौशमिकन्थम् ।

(२) न-न्ञ-केभ्योऽन्ये चकारेत्सन्ञकेभ्यश्चान्ये ये तन्यदादयः,—अदन्ताः
कृत्प्रत्यया भावे विद्धितास्तदन्तं नाम क्लीवे । किञ्च—समूहेऽर्थे भाव कर्मायें
अदन्तास्तद्धिता. प्रत्ययान्तदन्तं नाम क्लीवे । यथा—भूतं, भव्यं, भवनीयम्,
मल्लभूयं, साराविणमित्यादि । नकारान्तास्तु यञः, स्वप्न, न्यादः, विघ्न,
वारणा, चयः । समूहे तद्धिता.—भैक्षं, काकं, कैदार्य, गोन्वं, मार्दवं, स्नेयम् ।
पुण्यसुदिनाभ्यां परः कृत्समाप्तान्तः—अष्ट क्लीवे । पुण्याहं, सुदिनाहम् ॥२६॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्ततोदके ।
 चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥३०॥
 राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।
 माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् ॥३१॥
 लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाल्लिकम् ।

ॐ इति क्लीबसंग्रहः ॐ

पुंनपुंसकयोः शेषोऽधर्चपिण्याककण्टकाः ॥३२॥
 मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ।

(१) क्रियाणामव्ययानाद्य भेदकानि क्लीबे—एकवचने च स्युः । मृदु पचति,
 कमनीयं प्रातः । (२) क्लीबलिङ्गानि कानि चित्कण्ठरवेणापि निर्दिशति—
 उच्येति । उच्यं = सामभेदः । तोटक = छन्दोभेदः । चोच = कदलीफलम् ।
 तिरीट = शिरोभूषणम् । योजन = चतुष्कोशी । काव्ये—गद्यपद्ये क्लीबे,
 अन्यत्र—गद्या = कथा, पद्य = एङ्कः । चीवर = मुनिवौद्धमित्तुवस्त्रम् ।
 लोकायत = चार्वाकशास्त्रम् । विदल = वरपात्रभेद [पिटारी] ।

(३) पुंनपुंसकयोरित्यधिकार । उक्तादयः शेषः—पुंनपुंसकयोः ।
 पिण्याक = तिलकल्कः । [खली] । तण्डकः = खजनफेनादि । टङ्कः =
 पाषाणभेदनः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥३३॥
 कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेम कुट्टिमम् ।
 संगमं शतमानाम् शम्बलान्वयताण्डवम् ॥३४॥
 कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ।
 यूपं प्रग्रीवंपात्रीवे यूपं चमसचिकसौ ॥३५॥
 अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
 तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥३६॥

❀ इति पुनपुंसकसंग्रहवर्गः ❀

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

(१) खर्वट = नगरसंग्राम. ['कसवा'] वरक = स्यूतवल्लम् । 'चरक'
 मित्यपि पाठः । नडः = अन्तर्विवरस्तृणमेद. [टल्ल] बुस्तं =
 मांसशङ्कुली, शृष्टमांसम्, पनसादिफलमिस्सारभागश्च । शतमानं =
 रजतपलम्, अर्मम्—अक्षिरोग. । कवियं = खलीनम् । प्रग्रीव = वातायनम् ।
 पात्रीव—यज्ञपात्रमेदः । अर्धर्चादिगणे घृतादीनामपि पाठः । परन्तु तेषां लोके
 क्लीबत्वमेव, पुंस्त्वं तु वेदविषयम्, अतस्तेऽत्र नोक्ताः । यदि लोकेऽपि तथा प्रयो-
 गस्तर्हि शिष्टप्रयोगादुच्यवस्था ॥३६॥ (२) 'स्त्रीपुंसयो'रित्यधिकारः । अपत्याधे

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ३७
 ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको क्षाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ३८

ॐ इति स्त्रीपुंस्कशेषसंग्रहः ॐ

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः व्यञ् कचिच्च वुञ् ।

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ्प्रागुदाहृतः ३९

विहिता ये— अणादयः, तदन्ता स्त्रीपुंसयोः । औपगवः, औपगवी । द्विपद-
 चतुष्पदषट्पदवाचिनः, उरगवाचिनः, जातिविशेषाश्च स्त्रीपुंसयोः । मानुषः
 मानुषी । वकः वकी । हसः, हसी । सिंहः, सिंही । अमरः, अमरी । उरगः,
 उरगी । अवाधिता इत्येव, नेह—मक्षिका, शिवा, सूता । जातिवाचिनः—मत्स्याः,
 मत्स्यो । पुरुषाख्या. स्त्रीयोगे स्त्रीपुंसयोः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी, गोपः गोपी ।
 मल्लकादयः कुट्यन्ताः स्त्रीपुंसयोः । वर्णक = लेखनसाधनम् [वर्त्ता 'स्टेड-
 पेंसिल'] क्षाटलिर्वृक्षभेदः । मूषा = स्वर्णकारपात्रभेदः । सृपाटी—मानभेदः,
 चन्तुर्वा ।

(१) स्त्रीनपुंसकयोरित्यधिकारः । भावे कर्मणि च विहितो य — व्यञ्
 वुञ्, तदन्त स्त्रीवलीङ्ययोः । औचित्यम्, औचिती । मैत्र्यं मैत्री । प्राग् =
 द्वितीये काण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्यायिका । कचिन्न—मानोष्कम् ।

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
 स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ४०
 आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
 त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ४१

ॐ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॐ

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

ॐ इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॐ

परंलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

(१) षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः । नृसेन,
 नृसेना, श्वनिशं, श्वनिशा, गोशालं, गोशाला । वृक्षच्छायं, वृक्षच्छाया ।

(२) आवन्नन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुः—अपुंसि = स्त्रीनपुंसकयो-
 र्भवति । अनो नकाररय च लुप् = लोपो भवति । तिसृणां खट्वाना समाहारः—
 त्रिखट्वं त्रिखट्वी । त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः—त्रितक्षं, त्रितक्षी । अत्र नलो-
 पोऽपि ।

['त्रिषु' इत्यधिकृतम्—पात्रादयी दाडिमान्तास्त्रिषु लिङ्गेषु ज्ञेयाः ।
 स्त्रीलिङ्गरूपप्रदर्शनन्तु वचनत्व सूचनायैव । वाटी = गृहोद्यानम् । कुवलं =
 बदरीफलम् ।

(३) स्वप्रधाने = समस्यमानपदार्थप्रधाने, द्वन्द्वे = इतरेतरद्वन्द्वे, परपद
 स्येव लिङ्गं भवति । तत्पुरुषेपि परपदस्येव लिङ्गं भवति । इमे कुक्कुटमयूयौ, मयूरी-

अर्थान्ताः प्राचलंप्रासापन्नपूर्वाःपरोपगाः ।

तद्वितीर्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नानुज्ञेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥४४॥

कुक्कुटाविमौ । कुलप्राक्षणः, प्राक्षण कुलम् । सामान्यमेतत्, अस्यापवादगाद-
अर्थान्ता इत्यादिना । (१) तत्पुरुषे-अर्थान्ता.—परोपगा = विरोध्यनिष्ठा-

द्विजार्थं यवागू, द्विजार्थं पयः, द्विजार्थः सूपः । प्रादिपूर्वाः अलंप्रासापन्नपूर्वाश्च,—
परोपगा. = विरोध्यनिष्ठा । प्रगत आचार्य—प्राचार्य, निष्मान्तः कौशाम्ब्या
निष्कौशाम्बिः । प्राप्तजीविक, आपन्नजीविकः, अल जीविकायै—अलंजीविक. ।

तद्वितीर्थे द्विगुः—परोपग = वाच्यलिङ्गः । पञ्चसु कपालेषु सस्कृत. पुरोडाशः—
पञ्चकपाल । संख्या सर्वनामानि च, संख्या सर्वनामान्ताश्च शब्दा विरोध्यनिष्ठाः ।

एकः, एका एकः, त्रयः तिस्रः, त्रीणि । सर्वं, सर्वा, सर्वम् । परमत्रयः, परम-
तिस्र । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् । (२) अदिग्राम्नां बहुव्रीहिसमासो

वाच्यलिङ्गः । उदाहृतम् = उदाहरणम्, उज्ञेय = ज्ञेयम् । बहुधनः, बहुधना ।
दिङ्नाम्नान्तु—उत्तरपूर्वा । गुणद्रव्यक्रियाणां योगः उपाधि.—निमिशं येषान्ते—

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः—परगामिनः. = वाच्यलिङ्गाः । शुक्ला शाटी, शुक्ल
पट, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डि, दण्डी, दण्डनी । पाचकं, पाचिका, पाचक ।

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः॥४५॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

(१) कर्तरि विहिता कृत.—वाच्यलिङ्गाः । परन्तु संज्ञायां विहिता वाच्यलिङ्गा
न । कर्ता, कर्त्री, कर्त्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायान्तु
धनजय इत्येव । कर्तरि कर्मणि च विहिता कृत्या वाच्यलिङ्गाः । कर्तरि यत्-
भव्यः, भव्या, भव्यम् । कर्मणि यत्—कार्यः, कार्या, कार्यम् । भावादौ तु—
भवितव्यमित्येव । 'तेन रक्त रागा' दित्याद्यर्थे विहिता ये अणादयः, तदन्ताः
शब्दा नानार्थानां भेदकाः = विशेषणानि । नानार्था वा भेदकाः = विशेष्यभूता-
येषान्ते तथेत्यर्थः । कौङ्कुमं वस्त्र, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । वासिष्ठ साम,
वासिष्ठी ऋक्, वासिष्ठो मन्त्रः । (२) षट्संज्ञकाः = पान्ता नान्ताश्च
संख्यावाचका, युष्मदस्मच्छब्दौ, तिङन्तानि पदानि, अव्ययश्च—लिङ्गकृतविशेषा-
भावात् त्रिषु समाः । षष्—नराः,—नार्य, कुलानि च । षट्—स्त्रियः, षट्-
पुरुषाः, षट्—कुलानि वा । एवं सर्वत्र । लिङ्गविधायकानाम्—एषां विरोधे—पर
वचनं ग्राह्यम् । यथा—'स्त्रियामोद्दिरामैका' नित्यस्य—धौ ऋ—इत्यादौ साव
काशस्य—नी लूरित्यादौ 'कृतः कर्तर्यसंज्ञाया' मित्यनेन परत्वाद् वाधस्तेन त्रिलिङ्ग
तैव । शेषम् = इह लिङ्गानुशासनेऽनुक्तं शिष्टप्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । यथा—
'चालनी नितत. पुमां' नित्यनेन पुंलिङ्गत्वमात्रलाभेपि—'नितत परिपवनं

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥४६॥

॥ इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥४७॥

ॐ तृतीयं काण्डं सन्पूर्णम् ॐ

भवती'ति महाभाष्यप्रयोगात्स्त्रीबलिङ्गताया अपि व्यभो बोध्यः । 'कोरका
पुमा'नित्युक्तस्य भावे 'कोरकाणी'ति प्रयोगात्स्त्रीबताऽपि । एवमेव 'वा पुंसि
पद्म'मित्यादिना पद्मस्य पुस्त्वे उक्तेऽपि शिष्टैस्तथाऽप्रयोगात् पुंसिप्रयोगो युक्तः ।
एवं सर्वत्रानुमन्धेयमिति । (१) इति = इत्थं अमरसिंहकृतौ = तद्वचिते, नाम
लिङ्गानुशासने = अमरकोशे, तृतीयः सामान्यकाण्डः साङ्ग = अङ्गे सहितः—
समर्थितः = परिपूर्णः । इति शिवम् ।

इति श्रीपण्डितप्रकाण्ड—महामण्डलमार्तण्ड—श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण,

प्रतिवादिभयङ्करभयङ्करश्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण

'कविचक्रचक्रवर्त्ति' पण्डितरघुनन्दनप्रसादशास्त्रिणा-

अभ्यूहितायाममरकोशटीकायां तृतीय काण्डः ।

ॐ ॐ हरिः ॐ वैशाखकृष्णा ११ । स० वैक्र० १६८४ ॐ

